कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ ११ ॥
मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥ १२ ॥
विकारसामान्यगुणे देशकालेऽथवा भिषक् ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १३ ॥
दीनभीतद्रुतत्रस्तां मलिनामसतीं स्त्रियम् ।
त्रीन्व्याकृतांश्च पण्डांश्च दूतान्विद्यान्मुमूर्षताम् ॥ १४ ॥
अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
संप्रेक्ष्य चोग्रकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १५ ॥
आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्रमथ वाहनम् ।
दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १६ ॥
पलालतुषमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।
मार्जनीं मुसलं सूर्पमुपानद्भग्नविच्युते ॥ १७ ॥
तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्ट्रभस्म च ।
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥ १८ ॥
यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १९ ॥
यथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ २० ॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वान्यदशुभं भवेत् ॥ २१ ॥
तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ २२ ॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम् ।
पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २३ ॥
अवक्षुतमथोत्क्रुष्टं स्खलनं पतनं तथा ।
आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २४ ॥

वस्त्रोष्णीषोत्तरासङ्गश्छत्रोपानद्युगाश्रयम् ।
व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनं तथा ॥ २५ ॥
चैत्यध्वजपताकानां चूर्णानां पतनानि च ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दर्शनं भस्मपांसुभिः ॥ २६ ॥
पथश्छेदो बिडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां दिशं प्रति ॥ २७ ॥
शयनासनयानानामुत्तानानां प्रदर्शनम् ।
इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ २८ ॥
एतानि पथि वैद्येन पश्यतातुरवर्त्मनि ।
शृण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ २९ ॥
इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ ३० ॥
प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नानां देवतानां विनिर्गतिम् ॥ ३१ ॥
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
भिषङ्मुमूर्षतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३२ ॥
छिन्नभिन्नविदग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
दुर्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोर्वैश्मिका जनाः ॥ ३३ ॥
शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥
शयनं वसनं यानमन्यद्वापि परिच्छदम् ।
प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३५ ॥
अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३६ ॥
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र ।

यद्द्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ३८ ॥

तत्समासेन वक्ष्यामि पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ३९ ॥
इत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत्पूर्वमभिदर्शितम् ॥ ४० ॥
वसतां चरमे काले शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अत्युग्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥ ४१ ॥
इष्टाँस्तितिक्षतां प्राणान्कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४२ ॥
विनाशायेह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४३ ॥
प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४४ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभूतेव चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥ ४५ ॥
स्मृतिस्त्यजति मेधा च ह्रीश्रियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४६ ॥
शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिसर्पते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं गताः ॥ ४७ ॥
शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगुपक्षयम् ॥ ४८ ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति संधयः ।
गन्धा विकृततां यान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ४९ ॥
वैरस्यं भजते कायः कायश्छिद्रं विशुध्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥ ५० ॥
सततस्पन्दनादेशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५१ ॥
गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५२ ॥
नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।

जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५३ ॥
भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति तथा रुचिम् ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५४ ॥
नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ॥ ५५ ॥
क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ।
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ॥ ५६ ॥
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ॥ ५७ ॥
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ॥ ५८ ॥
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपलक्ष्यते ।
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ॥ ५९ ॥
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ।
मरणायेह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ॥ ६० ॥
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ।
पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ॥ ६१ ॥
आतुरस्य भवेद्दुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ।
अध्रुवं मरणं यस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥ ६२ ॥
लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तुं वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६३ ॥
दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६४ ॥
स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥ ६५ ॥
अनुष्ट्रखरयानस्थमसन्ध्यास्वग्रहेषु च ।
अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुग्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६६ ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।
मध्याह्नं चार्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६७ ॥

विना देशमशस्तं च शस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥ ६८ ॥
दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥ ६९ ॥
सुरध्वजपताकानां फलानां याचकस्य च ।
कन्यानां वर्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥ ७० ॥
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ।
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥ ७१ ॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥ ७२ ॥
जीवञ्जीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥ ७३ ॥
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ।
रोचिष्कादर्शसिद्धानां रोचनायाश्च दर्शनम् ॥ ७४ ॥
गन्धः सुरभिवर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ।
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ॥ ७५ ॥
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ॥ ७६ ॥
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ७७ ॥
मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैश्मिको जनः ।
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ७८ ॥
धनैश्वर्यसुखावाप्तिरिष्टलाभः सुखेन च ।
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजनां सिद्धिरेव च ॥ ७९ ॥
गृहप्रासादशैलानां नागानां वृषभस्य च ।
हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥ ८० ॥
सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां नृणां यशस्विनाम् ।
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संबाधनिःसृतिः ॥ ८१ ॥

स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ।
दर्शनं शुक्लवस्त्राणां ह्रदस्य विमलस्य च ॥ ८२ ॥
मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ।
स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥ ८३ ॥
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥ ८४ ॥
सत्त्वलक्षणसंयोगा भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८५ ॥
आरोग्याद्बलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान्भावान्पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८६ ॥"

तत्र श्लोकः ।

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ८७ ॥

भवति चात्र ।

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथा तथा
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।
तथा हि सिद्धं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ८८ ॥

इति चरकसंहितायामिन्द्रियस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इन्द्रियस्थानं सम्पूर्णम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाभयामलकीयेऽध्याये रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।

"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ १ ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधं च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्करं किंचित्किंचिदार्तस्य रोगनुत् ॥ २ ॥
अभेषजं च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम् ।
स्वस्थस्यौजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम् ॥ ३ ॥
प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।
प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकृत् ॥ ४ ॥
दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ५ ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ६ ॥
अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ७ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ ८ ॥
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान् ।
भवत्यर्च्यो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ९ ॥
सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १० ॥
स्वस्थस्यौजस्करं त्वेतद्द्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ ११ ॥

चिकित्सितार्थ एतावान्विकाराणां यदौषधम् ।
रसायनविधिश्चाग्रे वाजीकरणमेव च ॥ १२ ॥
अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १३ ॥
रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं चैव वातातपिकमेव च ॥ १४ ॥
कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १५ ॥
निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिशि पूर्वोत्तरस्यां तु सुभूमौ कारयेत्कुटीम् ॥ १६ ॥
विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १७ ॥
शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥ १८ ॥
अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ १९ ॥
धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्दधानः समाहितः ।
विधूय मानसान्दोषान्मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २० ॥
देवताः पूजयित्वाग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
देवगोब्राह्मणान्कृत्वा ततस्तां प्रविशेत्कुटीम् ॥ २१ ॥
तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुञ्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २२ ॥
हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ २३ ॥
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ।
त्रिरात्रं यावकं दद्यात्पञ्चाहं वापि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥ २४ ॥

शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत्।
वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्भवेत्॥ २५॥
हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम्।
दोषानुलोमिनीं लघ्वीं विद्याद्दीपनपाचनीम्॥ २६॥
आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम्।
सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम्॥ २७॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्वामयं मदम्।
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम्॥ २८॥
हृद्रोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम्।
कासं प्रमेहमानाहं प्लीहानमुदरं नवम्॥ २९॥
कफप्रसेकं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं कामलां क्रिमीन्।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लैब्यमङ्गावसादनम्॥ ३०॥
स्रोतोविबन्धान्विविधान्प्रलेपं हृदयोरसोः।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी॥ ३१॥
अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः।
सेवेरन्नाभयामेते क्षुत्तृष्णोष्णार्दिताश्च ये॥ ३२॥
तान्गुणाँस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः॥ ३३॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात्कर्मभिरीदृशैः।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च॥ ३४॥
ओषधीनां परा भूमिर्हिमवान् शैलसत्तमः।
तस्मात्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि च॥ ३५॥
आपूर्णरसवीर्याणि काले काले यथाविधि।
आदित्यसलिलच्छायापवनप्रीणितानि च॥ ३६॥
यान्यदग्धान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च।"
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम्॥ ३७॥
पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान्दशपलोन्मितान्।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम्॥ ३८॥

विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रा पञ्चमं गणम् ॥ ३९ ॥
बिल्वाग्निमन्थस्योनाकं काश्मर्यमथ पाटलीम् ।
पुनर्नवाशूर्पपर्ण्यौ बलामेरण्डमेव च ॥ ४० ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४१ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान्यथोक्ताँस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्भसि ॥ ४२ ॥
दशभागावशेषं तु पूतं तद्ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४३ ॥
तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्यूहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४४ ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्प्याः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥ ४५ ॥
मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान्कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ॥ ४६ ॥
सितोपलासहस्रं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ।
तैलस्य द्व्याढकं तत्र दद्यात्त्रीणि च सर्पिषः ॥ ४७ ॥
साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत्सर्वं मृदुनाग्निना ।
ज्ञात्वा लेह्यमदग्धं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ४८ ॥
क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्धं तत्सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेव मात्रां जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ ५० ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्राप्य बभूवुरमितायुषः ॥ ५१ ॥
मुक्त्वा जीर्णं वपुश्चाग्र्यमवापुस्तरुणं वयः ।
वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्काः समाहिताः ॥ ५२ ॥

मेधास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
ब्राह्म्यं तपो ब्रह्मचर्यं चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया ॥ ५३ ॥
रसायनमिदं ब्राह्म्यमायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वयश्चाग्र्यं कामाँश्चेष्टान्समश्नुते ॥ ५४ ॥

इति ब्राह्म्यरसायनम् ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्ट्वा स्वेदनविधिना पयस ऊष्मणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत् । तदामलकसहस्र-स्वरसपरिपीतं स्थिरापुनर्नवाजीवन्तीनागबलाब्रह्मसुवर्चलामण्डूक-पर्णीशतावरीशङ्खपुष्पीपिप्पलीवचाविडङ्गस्वयंगुप्तामृताचन्दनागुरुम-धुकमधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीयुवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तम् । पुनर्नागबलासहस्रपलस्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेत् । अन्तर्भूमेः पक्षं कृतरक्षाविधानमथर्ववेद-वित्पक्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसं-युक्तमर्धकर्षवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽग्नि-बलमभिसमीक्ष्य जीर्णे च षष्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान्गुणान्समश्नुते इति ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्म्यं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५६ ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षं चास्य प्रवर्तते ॥ ५७ ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यते विषम् ॥ ५८ ॥

इति द्वितीयब्राह्म्यरसायनयोगः ।

बिल्वाग्निमन्थौ स्योनाकः काश्मर्यं पाटलिर्बला ।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ ५९ ॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरुः ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥ ६० ॥

मुस्तं पुनर्नवा मेदा एला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारीवृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६१ ॥
एषां पलोन्मितान्भागाञ्शतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैकत्र जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ ६३ ॥
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ६४ ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते समावपेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६५ ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६६ ॥
कासश्वासहरश्चैष विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥ ६७ ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान्दोषाँश्चाप्यपकर्षति ॥ ६८ ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽवरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा ॥ ६९ ॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७० ॥
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
जराकृतं रूपमपास्य सर्वं बिभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७१ ॥

इति च्यवनप्राशः ।

अथामलक-हरीतकीनामामलक-बिभीतकानामामलक-हरीतकी-बिभीतकानां वा पलाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्विन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुदूखले संपोथ्य दधिघृतमधुपललतैलशर्करासंप्रयुक्तं भक्षयेदनन्नभुग्यथोक्तेन विधिना। तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रकृत्यवस्थापनमभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्चायं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रतिभोजनं यूषेण

पयसा वा षष्टिकः ससर्पिष्कोऽतःपरं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात्। अनेन प्रयोगेण ऋषयः पुनर्युवत्वमवापुर्बभूवुश्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धीन्द्रियबलसमुदिताश्चेरुश्चात्यन्तनिष्ठं तप इति ॥ ७२ ॥

इति चतुर्थामलकरसायनम्।

हरीतक्यामलकबिभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्यूहेण पिप्पलीमधुमधूककाकोलीक्षीरकाकोलीआत्मगुप्ताजीवकर्षभकक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वरसेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निबलं समवेक्ष्यैव। जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्नन् जराव्याधिपापाभिचारभयव्यपगतशरीरः बुद्धीन्द्रियबलमतुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वारम्भः परमायुरवाप्नुयादिति ॥ ७३ ॥

इति पञ्चमहरीतकी।

हरीतक्यामलकबिभीतकहरिद्रा-स्थिरावचाविडङ्गामृतवल्लीविश्वभेषजमधूकपिप्पलीसोमवल्कसिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसशतपलपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथोक्तेन विधिना सायं मुद्गयूषेण पयसा वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्नीयात्। त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति श्रुतमवतिष्ठते सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति विषमविषं भवति गात्रे गात्रमश्मवत् स्थिरीभवति अदृश्यो भूतानां भवतीति ॥ ७४ ॥

भवन्ति चात्र।

यथाऽमराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा।
तथाऽभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७५ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च।
जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७६ ॥
न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते।

गतिं सदेवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षरम् ॥ ७७ ॥

तत्र श्लोकः ।

अभयामलकीयेऽस्मिन्षड्योगाः परिकीर्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्यैरनुवर्तते ॥ ७८ ॥

इत्यभयामलकीये रसायनपादः प्रथमः ।

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवापरमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राश्रमक्लमालस्यदौर्बल्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं स्थैर्यकरमबद्धमांसहरमन्तराग्निसंधुक्षणं प्रभावर्णस्वरोत्तमकरं रसायनविधानम् । अनेन च्यवनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमापुः । नारीणां चेष्टतमा बभूवुः । स्थिरसमसुविभक्तमांसाः सुसंहतस्थिरशरीराः सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः सर्वक्लेशसहाश्च ७९

सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याद्याहारादम्ललवणकटुकक्षारशुष्कशाकमांसतिलपललपिष्टान्नभोजिनां विरूढनवशूकशमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्षक्षाराभिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभोजिनां विषमाशनाध्यशनप्रियाणां दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोधशोकलोभमोहायासबहुलानाम् । अतोनिमित्ताद्धि शिथिलीभवन्ति मांसानि विमुच्यन्ते सन्धयो विदह्यन्ते रक्तं विष्यन्दते चानल्पं मेदो न सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्तते क्षयमुपैत्योजः । स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितो निरुत्साहः श्वसिति । असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसानां नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति । तस्मादेतान्दोषानवेक्षमाणः सर्वान्यथोक्तानहितानपास्याहारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हति ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच । आमलकानां सुभूमि-

जानां कालजानामनुपहतगन्धवर्णरसानामापूर्णरसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन सर्पिषा साधयेदाढकमतःपरं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्रयुक्तेन । अतःपरं चतुर्गुणेन पयसा वा बलातिबलाकषायेण शतावरीकल्कसंप्रयुक्तेन । अनेन क्रमेणैकैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंयुक्तं सौवर्णे राजते मार्त्तिके वा शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे स्थापयेत् । तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् । जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतं वयोऽजरं तिष्ठति श्रुतमवतिष्ठते सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति अप्रतिहतगतिः स्त्रीष्वपत्यवान्भवति ॥ ८१ ॥

भवति चात्र ।

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।
अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं प्रशस्तपूजासुखचित्तभाक्च ॥ ८२ ॥
बलं महद्वर्णविशुद्धिरग्र्या स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च समश्नुतो योगमिमं नरस्य ॥८३॥"

इत्यामलकघृतम् ।

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाशतरुभस्मनः क्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत् । तदनुगतक्षारोदकमनातपशुष्कमनस्थिचूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुसर्पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृतभाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेस्तस्योत्तरकालमग्निबलसमां मात्रां खादेत् पौर्वाह्णिकः प्रयोगः । सात्म्यपथ्यश्चाहारविधिर्नापराह्णिकः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति समानं पूर्वेण ॥ ८४ ॥

इत्यामलकावलेहः ।

आमलकचूर्णाढकमेकविंशति-रात्रमामलक-सहस्रस्वरसपरिपीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्तद्वर्षान्ते सात्म्यपथ्याशी प्रयोजयेत् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८५ ॥

इत्यामलकचूर्णम् ।

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकं पिप्पलीतण्डुलानामध्यर्धाढकं सितो-

पलासर्पिस्तैलमधूढकैः षड्भिरेकीकृतघृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशाविति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशी ॥ ८६ ॥

इति विडङ्गावलेहः ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् । तानि सुस्विन्नशीतानि उद्धृतकुलकान्यापोथ्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्कराचूर्णानां द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे स्थापयेदेकविंशतिरात्रमत ऊर्ध्वं प्रयोगः । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समं पूर्वेण ॥ ८७ ॥

इत्यामलकावलेहोऽपरः ।

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषश्वापदपवनसलिलाग्निदोषे कर्षवल्मीकश्मशानचैत्योषररसवर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते जातान्यनुपहतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णान्यविगतवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसंजातफलानि तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्चनः स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन्सुमुहूर्ते नागबलामूलान्युद्धरेत् । तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पिण्डमाम्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टमालोड्य पयसा प्रातः प्रयोजयेत् । चूर्णीकृतानि वा पिबेत् । पयसा मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्षयेत् । जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८८ ॥ इति नागबलारसायनम् ।

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिंशपासनस्वरसाः पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दश ये वयःस्थापना व्याख्यातास्तेषां स्वरसा नागबलावत् स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरसविधिश्चूर्णानामाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यम् ॥ ८९ ॥

भल्लातकानि अनुपहतानि अनामयानि आपूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुक्रे वा मासे संगृह्य यवपल्वे

माषपल्वे वा निधापयेत् । तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत । शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दश भल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत् । तेषां रसमष्टभागावशिष्टं पूतं सपयस्कं पिबेत् सर्पिषान्तर्मुखमभ्यज्य तानि एकैकभल्लातकोत्कर्षापकर्षेण दश भल्लातकानि आत्रिंशतः प्रयोज्यानि । नातःपरमुत्कर्षः प्रयोगविधाने नासहस्रपर एव भल्लातकप्रयोगः । जीर्णे च सर्पिषा पयसा शालिषष्टिकाशनमुपचारः प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पयसैवोपचारः तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ९० ॥ इति भल्लातकक्षीरम् ।

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमौ आकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योडुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् । तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत ततोऽष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात् । तत्प्रयोगाद्वर्षशतमक्षरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ९१ ॥

इति भल्लातकक्षौद्रम् ।

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्यात्समानं पूर्वेण ॥ ९२ ॥

इति भल्लातकतैलम् ।

भल्लातकक्षीरं भल्लातकक्षौद्रं भल्लातकतैलमेवं गुडभल्लातकयूषो भल्लातकसर्पिर्भल्लातकपललं भल्लातकशक्तवो भल्लातकलवणं भल्लातकतर्पणमिति भल्लातकविधानमुक्तम् ॥ ९३ ॥

इति भल्लातकविधिः ।

भवन्ति चात्र ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ९४ ॥
एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः ।
रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान्प्रयोगान्प्रकल्पयेत् ॥ ९५ ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्धनम् ॥ ९६ ॥

प्राणकामाः पुरा जीर्णाश्च्यवनाद्या महर्षयः ।
रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥ ९७ ॥
ज्ञानं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्म्यं ध्यानमेव च ।
दीर्घायुषो यथाकामं संभृज्य त्रिदिवं गताः ॥ ९८ ॥
तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः ।

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।
निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्त चैवं दशर्षिणा ॥ १०० ॥

इति प्राणकामीये रसायनपादो द्वितीयः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थ्नां शुष्कचूर्णितानां पुनर्माघे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत् । अथ जीवनीयानां बृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रवर्धनानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानामौषधगणानां चन्दनागुरुधवखदिरशिंशपासमसाराणां चाणुशश्छिन्नानां क्षिप्तानामभयाबिभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानां च समस्तानामाढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत् । तस्मिन् आढकावशेषे रसे सुपूते तानि आमलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्वंशविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेत् । यावदपनयाद्रसस्य तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत् । सुशुष्कं तं कृष्णाजिनस्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाल्यां निधापयेत्सम्यक् । तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसंप्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ १०१ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ १०२ ॥

प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदैच्छँस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥ १०३ ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ १०४ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं न हि किंचिद्रसायनम् ।
ग्राम्याणामन्यकार्याणां सिद्धिश्चाप्रयतात्मनाम् ॥ १०५ ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ १०६ ॥

इत्यामलकायसं रसायनम् ।

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत्सदा ।
सावित्रीं मनसा ध्यायन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ १०७ ॥
संवत्सरान्ते पौषीं वा माघीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
त्र्यहोपवासी शुद्धश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥ १०८ ॥
बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन्ब्रह्मामृतागमात् ॥ १०९ ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्करा मधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥ ११० ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥ १११ ॥
सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक्च रूपिणी ॥ ११२ ॥

इति केवलामलकं रसायनम् ।

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।
क्रमेण चेङ्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥ ११३ ॥
तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि वापयेत् ।
चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधसमानि च ॥ ११४ ॥
ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ ११५ ॥

युक्तानि लेहवत्कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
संवत्सरं निधेयानि यवपल्ले तदेव च ॥ ११६ ॥
दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन्बुधः ।
संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥ ११७ ॥
प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
एष एव च लोहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ ११८ ॥
अनेनैव विधानेन हेम्नश्च रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वरोगनुत् ॥ ११९ ॥
नाभिघातैर्न चातङ्कैर्जरया न च मृत्युना ।
अधृष्यः स्याद्गजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥ १२० ॥
धीमान्यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाबलः ।
भवेत्समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥ १२१ ॥

इति लौहादिरसायनम् ।

ऐन्द्री मत्स्याक्षिको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥ १२२ ॥
एषां त्रियवकान्भागान्हेमसर्पिर्विषैर्विना ।
द्वौ यवौ तत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥ १२३ ॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकध्यं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णे चान्नं प्रशस्यते ॥ १२४ ॥
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ।
आयुष्यं पौष्टिकं बल्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १२५ ॥
परमोजस्करं चैतत्सिद्धमेतद्रसायनम् ।
नैनं प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥ १२६ ॥
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥१२७

इति ऐन्द्रीरसायनम् ।

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥१२९

इति मेध्यरसायनानि ।

पञ्च षट् सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ १३० ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ १३१ ॥
प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥ १३२ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ १३३ ॥

इति पिप्पलीरसायनम् ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
वर्धयेत्पयसा सार्धं तथा चापनयेत्पुनः ॥ १३४ ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ १३५ ॥
पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः शृता मध्यबलैर्नरैः ।
शीतीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान्प्रति ॥ १३६ ॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तिताः ।
प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान्स चाबलैः ॥ १३७ ॥
बृंहणं स्वर्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ १३८ ॥

इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ।

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे बिभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ १३९ ॥
प्रयोजयेत्समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ १४० ॥

इति त्रिफलानां रसायनम् ।

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥ १४१ ॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम् ॥ १४२ ॥
इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।
त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ १४३ ॥
इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

सर्वलोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ १४४ ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुष्प्रदा धन्या जरारोगनिबर्हणी ॥ १४५ ॥
इति त्रिफलारसायनमपरम् ।

अनम्लं च कषायं च कटुपाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥ १४६ ॥
हेम्नश्च रजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्वृष्यं तच्च रोगनुत् ॥ १४७ ॥
वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्यूहैस्तत्सुभावितम् ।
वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥ १४८ ॥
प्रक्षिप्योद्धृतमप्येनं पुनस्तत्प्रक्षिपेद्रसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ १४९ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत्पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ॥ १५० ॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।
मेधास्मृतिकरं बल्यं क्षीराशी तत्प्रयोजयेत् ॥ १५१ ॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ।
पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ॥ १५२ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

जातेर्विशेषं सविधं तस्य वक्ष्याम्यतःपरम्।
हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः॥ १५३॥
जत्वाभं मृदुमृत्स्नाभं यन्मलं तच्छिलाजतु।
मधुरश्च सतिक्तश्च जपापुष्पनिभश्च यः॥ १५४॥
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्रवः।
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते॥ १५५॥
ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभस्तिक्तोष्णः कटु पच्यते।
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिक्तको लवणान्वितः॥ १५६॥
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः।
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः॥ १५७॥
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते।
यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु॥ १५८॥
विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः।
शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च।
वर्जयेत्सर्वकालस्तु कुलत्थान्परिवर्जयेत्॥ १५९॥
ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम्।
लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते॥ १६०॥

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषास्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्तास्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् १६१
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शिलाह्वयं यं न जयेत्प्रसह्य।
तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां ददाति १६२

इति शिलाजतुरसायनम्।

तत्र श्लोकः।

करप्रचितिके पादे दश षट् च महर्षिणा।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः॥ १६३॥

इति करप्रचितीये रसायनपादस्तृतीयः।

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं चतुर्थं रसायनपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्याहाराः सन्तः सांपन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याणाश्च प्रायेण बभूवुः । ते सर्वासामितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतं दोषं मत्वा पूर्वनिवासमपगतग्राम्यदोषं मत्वा शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वयक्षकिन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभावमतिशरण्यं हिमवन्तममराधिपतिगुप्तं जग्मुः भृग्वङ्गिरोऽत्रिवशिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ १६४ ॥

तान् इन्द्रः सहस्रदृक् अमरगुरुवरोऽब्रवीत् । स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति । ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृतमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां तत्कृतं पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां स्वशरीरमरक्षिभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रयच्छताम् । प्रजापतिरश्विभ्याम् । प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धम् अल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाध्ययनसंचयं मत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनम् ऊर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्ति उपधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्रहार्थमार्षं ब्रह्म च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ १६५ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामरवरमृग्भिस्तुष्टुवुः प्रहृष्टास्तद्वचनमभिननन्दुश्चेति । अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतं ऋषिभ्यः संक्रम्योवाचैतत्सर्वमनुष्ठेयं च । अयं च शिवः कालो रसायनानां दिव्याश्चौषधयो हिमवतः प्रभवा प्राप्तवीर्याः ॥ १६६ ॥”

इति समुत्थानीयरसायनपादः ।

तद्यथा—ऐन्द्री ब्राह्मी पयस्या क्षीरपुष्पी श्रावणी महाश्रावणी

शतावरी विदारी जीवन्ती पुनर्नवा नागबला स्थिरा वचा छत्रा-तिच्छत्रा मेदा महामेदा जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः। षण्मासात्परममायुर्वयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपदनुपचयं मेधां स्मृतिमुत्तमबलमिष्टाँश्चापरान्भावानावहन्ति सिद्धः॥ १६७॥

इति इन्द्रोक्तं रसायनम्।

ब्रह्मसुवर्चलानामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा आदित्यपर्णी नामौषधिर्या सूर्यकान्तेति विज्ञायते सुवर्णवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च। नारी नामौषधिरश्वबलेति विज्ञायते या पुनरजसदृशपत्रा। काष्ठगोधानामौषधिर्गोधाकारा। सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा। सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव हीयते वर्धते च। पद्मा नामौषधिः पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा। अजा नामौषधिरजशृङ्गीति विज्ञायते। नीला नामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लताप्रतानबहुला। इत्यासामष्टानामौषधीनां यां यामेवौषधिं लभेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेहभावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां शयीत। तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुनःपुनः संभवति। तस्याजं पयः प्रत्यवस्थापनम्। षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः। स्वयं चास्य सर्ववाचो गतानि प्रादुर्भवन्ति। दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगतिर्दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चेति॥१६८॥

इति द्रोणीप्रावेशिकरसायनम्।

भवन्ति चात्र।

"दिव्यानामौषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु न सोढुमकृतात्मभिः॥ १६९॥
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते॥ १७०॥
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिजाः॥ १७१॥
तास्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा।
मृदुवीर्यतया तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु॥ १७२॥

पर्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १७३ ॥"
बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥ १७४ ॥
खर्जूराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥ १७५ ॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋद्ध्या नागबलायाश्च हरिद्राया धवस्य च ॥ १७६ ॥
त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य तु ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥ १७७ ॥
रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितान्भागान्पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥ १७८ ॥
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत्साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥ १७९ ॥
तत्रामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
स्वरसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥ १८० ॥
शर्कराचूर्णपात्रं च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीर्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥१८१॥
शुचौ क्षेमार्तिके कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ १८२ ॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ १८३ ॥
प्रक्षिप्य षोडशो मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ १८४ ॥
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ १८५ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचो गतप्रदम् ॥ १८६ ॥
सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।

प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथावद्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ १८७ ॥

इतीन्द्रोक्तरसायनमपरम्।

"समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम्।
कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ १८८ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः।
ताभ्यां श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ १८९ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन्व्याधयो यदि।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १९० ॥
सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात्।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥ १९१ ॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम्।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धार्चने रतम् ॥ १९२ ॥
आनृशंस्यपरं नित्यं नित्यं कारुण्यवेदिनम्।
समजागरणस्वप्ननित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ १९३ ॥
देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम्।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ॥ १९४ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम्।
धर्मशास्त्रपरं विद्यान्नरं नित्यरसायनम् ॥ १९५ ॥
गुणैरेतैः समुदितैः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम्।
रसायनगुणान्सर्वान्यथोक्तान्स समश्नुते ॥ १९६ ॥
यथा स्थूलमनिर्वाह्य दोषाञ्शारीरमानसान्।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ १९७ ॥
योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिबर्हणाः।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ १९८ ॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु।
अरुजेभ्यो द्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥ १९९ ॥
ये रसायनसंयोगा वृष्या योगाश्च ये मताः।
यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ २०० ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम्।

अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ २०१ ॥
अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥ २०२ ॥
प्रशीर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ २०३ ॥
चिकित्सितस्तु शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ २०४ ॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ २०५ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ २०६ ॥
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥ २०७ ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ २०८ ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥ २०९ ॥
अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥ २१० ॥
मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ २११ ॥
शीलवान्मतिमान्युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ २१२ ॥
विद्यासमाप्तौ भिषजस्तृतीया जातिरुच्यते ।
अश्नुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ २१३ ॥
विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यस्त्रिजः स्मृतः ॥ २१४ ॥
नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ २१५ ॥

चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वा संश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ २१६ ॥
भिषगप्यातुरान्सर्वान्स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन्धर्ममनुत्तमम् ॥ २१७ ॥
धर्मार्थं चार्थकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥ २१८ ॥
नात्मार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥ २१९ ॥
कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ २२० ॥
दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।
छित्त्वा वैवस्वतान्पाशाञ्जीवितं च प्रयच्छति ॥ २२१ ॥
धर्मार्थसदृशस्तस्य दाता नेहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ २२२ ॥
परो भूतदयाधर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ २२३ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

आयुर्वेदसमुत्थानां दिव्यौषधिविधिः शुभः ।
अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ २२४ ॥
सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।
आयुर्वेदसमुत्थाने तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ २२५ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सास्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वाजीकरणम् ।

अथातः संप्रयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः।

"वाजीकरणमन्विच्छेत्पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥ १ ॥

पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः ।
वाजीकरणमग्र्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ २ ॥
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥
सङ्घातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्र्याश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकः ॥ ४ ॥
स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ।
धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥
सुरूपा यौवनस्था या लक्षणैर्या विभूषिता ।
या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥ ६ ॥
नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।
तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥ ७ ॥
वयोरूपवचोहावैर्या यस्य परमाङ्गना ।
प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्मणोऽपि वा ॥ ८ ॥
हृदयोत्सवरूपा या या समानमनोरमा ।
समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीतये प्रियैः ॥ ९ ॥
या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ।
यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥ १० ॥
यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ।
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ११ ॥
याति यां प्राप्य विस्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ।
अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ॥ १२ ॥
गत्वा गत्वापि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ।
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ॥ १३ ॥
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ।
शुद्धस्नातां व्रजेन्नारीमपत्यार्थी निरामयः ॥ १४ ॥
अच्छायश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ।
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ १५ ॥

चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः।
निष्प्रजस्तृणपूलीति ज्ञातव्यः पुरुषाकृतिः॥ १६॥
अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना।
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते॥ १७॥
बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रजः॥ १८॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम्।
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः॥ १९॥
प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम्।
यशो लोकाः सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता॥ २०॥
तस्मादपत्यमन्विच्छन्गुणांश्चापत्यसंश्रितान्।
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छेत्कामसुखानि च॥ २१॥
उपभोगसुखान्सिद्धान्वीर्यापत्यविवर्धनान्।
वाजीकरणसंयोगान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम्॥ २२॥"
शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुं सेक्षुबालिकम्।
शतावरीं पयस्यां च विदारीं कण्टकारिकाम्॥ २३॥
जीवन्तीं जीवकं मेदां वीरां चर्षभकं बलाम्।
ऋद्धिं गोक्षुरकं रास्नामात्मगुप्तां पुनर्नवाम्॥ २४॥
पृथक् त्रिपलिकान्कृत्वा माषाणामाढकं नवम्।
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शोषयेत्॥ २५॥
तत्र पेष्याणि मधुकं द्राक्षां फल्गूनि पिप्पलीम्।
आत्मगुप्तां मधूकानि खर्जूराणि शतावरीम्॥ २६॥
विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक्।
सर्पिषश्चाढकं दद्यात्क्षीरद्रोणं च तद्भिषक्॥ २७॥
साधयेद्धृतशेषं च सपूतं योजयेत्पुनः।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैर्भिषक्॥ २८॥
पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च।
त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः॥ २९॥
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिषक्।

पलिका गुडिकाः कृत्वा ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
एष वृष्यः परो योगो बृंहणो बलवर्धनः ।
अनेनाश्व इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
इति बृंहणीगुडिका ।

माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ।
जीवकर्षभकौ वीरां मेदामृद्धिं शतावरीम् ॥ ३२ ॥
मधूकं चाश्वगन्धां च साधयेत्कुडवोन्मिताम् ।
रसे तस्मिन्घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ॥ ३३ ॥
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ।
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ३४ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत्पलम् ॥ ३५ ॥
पलं पूर्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेफसश्चोत्तमं बलम् ॥ ३६ ॥
इति वाजीकरणं घृतम् ।

शर्करामाषविदलास्तुगाक्षीरीपयो घृतम् ।
गोधूमचूर्णषष्टीनि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ॥ ३७ ॥
तां नातिपक्वां मृदितां कौक्कुटे मधुरे रसे ।
सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ३८ ॥
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ।
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ॥ ३९ ॥
शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
इति वाजीकरणपिण्डरसः ।

घृतं माषान्सबस्ताण्डान्साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिषि ॥ ४० ॥
ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च बृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४१ ॥
इति वृष्यरसः ।

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन्कौक्कुटे रसे ।
कुक्कुटान्बार्हिणरसे हांसे बर्हिणमेव च ॥ ४२ ॥
नवसर्पिषि संतप्तान्फलाम्लान्कारयेद्रसान् ।
मधुरान्वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान्बलवर्धनान् ॥ ४३ ॥

इति अन्यवृष्यरसः ।

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिबेत्पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ ४४ ॥

इति वृष्यमांसः ।

माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ॥ ४५ ॥

इति वृष्यमाषः ।

न ना स्वपिति रात्रीषु नित्यस्तब्धेन च शेफसा ।
तृप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतसि ॥ ४६ ॥

इति वृष्यशुक्ररसः ।

निःस्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ।
हंसबर्हिणदक्षाणि चैवमण्डानि भक्षयेत् ॥ ४७ ॥

इत्यन्यो वृष्यरसः ।

"स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदा नामितमत्ति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्बृंहणं चैव बलप्रदं च ॥ ४८ ॥
तस्मात्पुरा शोधनमेव कार्यं बलानुरूपं न हि सिद्धियोगाः ।
सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः" ४९

तत्र श्लोकौ ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५० ॥
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिबलप्रदाः ।
दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्धनाः ॥ ५१ ॥

शरमूलीये वाजीकरणपादः प्रथमः ।

अथात आसिक्तक्षीरीयं द्वितीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुद्धषष्टिकम् ।
उदूखले समापोथ्य पीडयेत्क्षीरमर्दितम् ॥ ५२ ॥
क्षुण्णं विमृदितं क्षीरे पीडयेत्सुसमाहितः ।
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ॥ ५३ ॥
बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमाषरसेन च ।
बलायाः सूर्पपर्ण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
ऋद्ध्यर्षभककाकोली श्वदंष्ट्रा मधुकस्य च ॥ ५४ ॥
शतावर्या विदार्याश्च द्राक्षाखर्जूरयोरपि ।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ५५ ॥
तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ५६ ॥
सान्द्रीभूतं च तं कुर्यात्प्रभूतमधुशर्करम् ।
गुडिका बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ॥ ५७ ॥
ता यथाग्नि प्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ५८ ॥

इत्यपत्यकरा षष्टिकादिगुडिका ।

चटकानां सहंसानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥ ५९ ॥
गव्यं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
षष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूममेव च ॥ ६० ॥
एभिः पूपलिकाः कार्याः शष्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
पूपाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥ ६१ ॥
एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूर्णरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥ ६२ ॥

इति वृष्यपूपलिकयोगः ।

आत्मगुप्ताफलं माषः खर्जूराणि शतावरीम् ।

शृङ्गाटकानि मृद्वीकां साधयेत्प्रस्थसंमिताम् ॥ ६३ ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत्प्रस्थावशेषितम् ।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत्प्रसृतैस्त्रिभिः ॥ ६४ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
तत्पाययेत सक्षौद्रं षष्टिकान्नं च भोजयेत् ॥ ६५ ॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥ ६६ ॥

इत्यपत्यकरः स्वरसः ।

खर्जूरीमस्तकं माषान्पयस्यां सशतावरीम् ।
खर्जूराणि मधूकानि मृद्वीकामजडाफलम् ॥ ६७ ॥
पलोन्मितानि मतिमान्साधयेत्सलिलाढके ।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६८ ॥
क्षीरशेषेण तेनाद्याद्घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ ६९ ॥

इति वृष्यक्षीरम् ।

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ ७० ॥
श्रृङ्गाटकीं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्करा क्षौद्रपादिकम् ॥ ७१ ॥
षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
वृष्यं बल्यं च वर्ण्यं च कण्ठ्यं बृंहणमुत्तमम् ॥ ७२ ॥

इति वृष्यघृतम् ।

दध्नः सरं शरच्चन्द्रसंनिभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ॥ ७३ ॥
युक्त्या युक्तं सुसूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने ॥ ७४ ॥
पिबेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ७५ ॥

इति वृष्यदध्यादि ।

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो वृषायते ॥ ७६ ॥

इति वृष्यदुग्धादि ।

तप्ते सर्पिषि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाभिनवेन च ॥ ७७ ॥
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्वारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववद्गन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ ७८ ॥

इति नक्राण्डपाकवृष्ययोगः

भवन्ति चात्र ।

"आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ७९ ॥
एतैः प्रयोगैर्विविधैर्वपुष्मान्स्नेहोपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।
हर्षान्वितो वाजिवदष्टवर्षो भवेत्समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ८० ॥
यद्यच्च किंचिन्मनसः प्रियं स्याद्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।
इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं प्रिया वयस्याश्च तदत्र योगम् ॥ ८१"

इत्यासिक्तक्षीरिके वाजीकरणपादो द्वितीयः ।

अथातो माषपर्णतृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ८२ ॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वशृङ्गीमदारुणाम् ।
इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ८३ ॥
केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वा शृतमेव वा ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
शुक्रलैर्जीवनीयैश्च बृंहणैर्बलवर्धनैः ।
क्षीरसंजननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ८५ ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ८६ ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान्गोधूमान्शालिषष्टिकान् ॥ ८७ ॥
पयस्यर्धोदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मिते ।
विवर्जयेत्पयःशेषं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ८८ ॥
युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः साप्ततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ ८९ ॥
मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ९० ॥
त्रिंशत्सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टा सशर्कराः क्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥ ९१ ॥
पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति नाक्षरम् ॥ ९२ ॥
श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ ९३ ॥
फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
कुडवश्चूर्णितानां स्यात्स्वयंगुप्ताफलस्य च ॥ ९४ ॥
कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्गयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ ९५ ॥
सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत्सर्वं क्षीरसंयुतम् ।
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्बह्व्यः स्युर्यदि योषितः ॥ ९६ ॥
घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ९७ ॥
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुङ्क्ते यः पयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ९८ ॥
घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ ९९ ॥
कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योन्यानुवर्तिनः ।
कलासु बाह्या ये तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥ १०० ॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।

ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥ १०१ ॥
ये तुल्यशीला ये भुक्त्वा ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विश्रब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ १०२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ १०३ ॥
विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्वनैः ।
संसाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ १०४ ॥
मत्तद्विरेफाचरिताः सपद्माः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥ १०५ ॥
नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उन्नतिर्नीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥ १०६ ॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकारगन्धिनः ।
रतिभोगक्षमा रात्र्यः संकोचा गुरुवल्लभाः ॥ १०७ ॥

सुखाः सहायाः परपुष्टपुष्टाः फुल्ला वनान्ता विशदान्नपानाः ।
गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धमाल्याः सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च॥१०८॥
सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः स्त्री चायुधं सर्वमिहात्मजस्य ।
वयो नवं जातमदश्च कालो हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥१०९॥

भवति चात्र ।

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।
माषपर्णतृतीयेऽस्मिन्पादे शुक्रबलप्रदाः ॥ ११० ॥

इति माषपर्णनामतृतीयो वाजीकरणपादः ।

अथातः पुमाञ्जातबलादिकं चतुर्थं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

"पुमान्यथा जातबलो यावदिच्छं स्त्रियो व्रजेत् ।
यथा चापत्यवान्सद्यो भवेत्तदुपदेक्ष्यते ॥ १११ ॥
न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥ ११२ ॥

सन्ति चाल्पायुषः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः।
प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः॥ ११३॥
नराश्चटकवत्केचिद्व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम्।
गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः॥ ११४॥
कामयोगबलाः केचित्केचिदभ्यसनध्रुवाः।
केचित्प्रयत्नैर्वाह्यन्ते वृषाः केचित्स्वभावतः॥ ११५॥
तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदान्।
सुखोपभोगान्बलिनां भूयश्च बलवर्धनान्॥ ११६॥"
पूर्वं शुद्धशरीराणां निरूहान्सानुवासनान्।
बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यादिवर्धनान्॥ ११७॥
घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः।
बस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम्॥ ११८॥
पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे।
कोलवद्गुडिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि भर्जयेत्॥ ११९॥
भर्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसाधिते॥ १२०॥
यथा न भिन्द्याद्गुडिकास्तथा तं साधयेद्रसम्।
तं पिबन्भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम्॥ १२१॥

इति वृष्या मांसगुडिका।

मांसानामेवमन्येषां मेध्यानां कारयेद्भिषक्।
गुडिकाः सुरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः॥ १२२॥
माषानङ्कुरिताञ्शुद्धान्निस्तुषान्साजडाफलान्।
घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसाधिते॥ १२३॥
प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागरैः।
पीतो मुक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम्॥ १२४॥

इति वृष्यो माहिषरसः।

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च ना।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत्स गच्छेत्स्त्रीषु न क्षयम्॥ १२५॥
घृतभृष्टान्रसे छागे रोहितान्फलसाधिते।

अनुपीतरसान्स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १२६ ॥

इति गर्भाधानकरो योगः ।

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ॥ १२७ ॥
माहिषे च रसे मत्स्यान्स्निग्धाम्ललवणान्पचेत् ।
रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥ १२८ ॥
मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ॥ १२९ ॥
एतौ पूपलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।
हर्षसौभाग्यजननौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ १३० ॥

इति वृष्यौ पूपलिकायोगौ ।

माषात्मगुप्ता गोधूमशालिषष्टिकैपष्टिकम् ।
शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिक्षुरसस्य च ॥ १३१ ॥
संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।
पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥ १३२ ॥

इति वृष्या माषादिपूपलिकाः ।

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ १३३ ॥
अर्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिके घृतभाजने ॥ १३४ ॥
मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एव च ॥ १३५ ॥

इति वृष्ययोगः ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निष्काथानञ्जलेषु पृथक् पृथक् ॥ १३६ ॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुसंयुक्तमपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥

इत्यपत्यकरं घृतम् ।

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।

सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ १३८ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्येक्षुरसस्य च।
पिप्पल्याः सजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ॥ १३९ ॥
गुडिकाः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुदुम्बरम्।
तासां प्रयोगात्पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ १४० ॥

इति वृष्यगुडिका।

सितोपला पलशतं तदर्धं नवसर्पिषः।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ १४१ ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णे शिलातले।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥ १४२ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः।
तासां प्रयोगाद्गजवन्नारीः सन्तर्पयेन्नरः ॥ १४३ ॥

इति वृष्या लप्सिका।

"यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृहणं गुरु।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १४४ ॥
द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत्।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ १४५ ॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं चानुशयीत ना।
तथास्याप्यायते भूयः शुक्रं च बलमेव च ॥ १४६ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सुगन्धो नोपलभ्यते।
लभ्यते तद्विकाशात्तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥ १४७ ॥
नर्त्ते वै षोडशाद्वर्षात्सप्तत्याः परतो न च।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ १४८ ॥
अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन्।
उपतप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ १४९ ॥
शुष्करूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम्।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥ १५० ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात्।
क्षयं गच्छत्यनशनात्स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ १५१ ॥

क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात्स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारादसेवनात् ॥ १५२ ॥
तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ १५३ ॥
रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ १५४ ॥
तत्स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात्पटादिव ॥ १५५ ॥
हर्षात्तर्षात्सरत्वाच्च पैच्छिल्याद्गौरवादपि ।
अनुप्लवत्वात्सौक्ष्म्याच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १५६ ॥
अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात्प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपं द्रव्यं यदुच्यते ॥ १५७ ॥
बहलं मधुरं स्निग्धमविस्रं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्लं बहु च यच्छुक्रं फलवत्तदसंशयम् ॥ १५८ ॥
येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः ।
व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ १५९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।
यत्पूर्वं मैथुनात्सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ १६० ॥
यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविधिश्च यः ।
निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमान् जातबलादिके ॥ १६१ ॥
इति चरकसंहितायां वाजीकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सिताध्यायं व्याख्यास्यामः ।
विज्वरं ज्वरसंदेहं पर्यपृच्छत्पुनर्वसुम् ।
विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ २ ॥
तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।
प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ३ ॥
पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।
व्यासतो विधिभेदं च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥ ४ ॥
लिङ्गमामस्य जीर्णस्य चौषधं सक्रियाक्रमम् ।
विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
ज्वरावशिष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।
प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ६ ॥
याश्चापि पुनरावृत्तिं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्धितार्थं तत्सर्वं भगवन्! वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
"ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत्सौम्य निखिलं शृणु ॥ ८ ॥
ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ९ ॥
तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं नहि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १० ॥
क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः ।
कर्मभिः क्लिश्यमानानां पञ्चत्वप्रत्ययान्नृणाम् ॥ ११ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता प्रवृत्तिस्तु परिग्रहः ।
निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १२ ॥
द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥ १३ ॥
तपोविघ्नं शमीकर्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
पश्यन्समर्थश्चोपेक्षां चक्रे रुद्रः प्रजापतिः ॥ १४ ॥
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १५ ॥
पाशुपत्यऋचो याश्च शैव्यश्चाहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिकृतास्ताभिर्हीनं चैव स इष्टवान् ॥ १६ ॥

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १७ ॥
सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान्प्रभुः ।
बाणं क्रोधाग्निसंतप्तमसृजच्छत्रुनाशनम् ॥ १८ ॥
ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ १९ ॥
अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
तमृग्भिरस्तुवन्यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ॥ २० ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
क्रोधाग्निरुक्तवान्देवमहं किं करवाणि ते ॥ २१ ॥
तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
जन्मादौ निधने च त्वमपि चावान्तरेषु च ॥ २२ ॥
सन्तापः सारुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २३ ॥
प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।
निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २४ ॥
आलस्यं नयने सास्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः ।
ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २५ ॥
अविपाकास्यवैरस्यं हानिश्च बलवर्णयोः ।
शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २६ ॥
केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।
शरीरबलकालस्तु निदाने संप्रदर्शितः ॥ २७ ॥
ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।
ज्वरेणाविशता भूतं न हि किंचिन्न तप्यते ॥ २८ ॥
द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।
पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव च ॥ २९ ॥
अन्तर्वेगो बहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।
प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३० ॥
पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलाबलात् ।

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३१ ॥
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३२ ॥
शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः ।
वैचित्यमरतिर्ग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३३ ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं देहसन्तापलक्षणम् ।
वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३४ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।
योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् ॥ ३५ ॥
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ।
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ३६ ॥
सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ३७ ॥
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।
कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतो ज्वरः ॥ ३८ ॥
उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ।
चितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ॥ ३९ ॥
वर्षास्वम्लविपाकाभिरोषधीभिः सवारिभिः ।
संचितं पित्तमुद्रिक्तं शरद्यादित्यतेजसा ॥ ४० ॥
ज्वरं संजनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ।
प्रकृत्यैव विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥ ४१ ॥
अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ।
हेमन्ते सूर्यसन्तप्तः न वसन्ते प्रकुप्यति ॥ ४२ ॥
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ।
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ॥ ४३ ॥
आदावन्ते च मध्ये च ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
शरद्वसन्तयोर्विद्वाञ्ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥ ४४ ॥

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ।
प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ॥ ४५ ॥
हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ४६ ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ४७ ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ।
सप्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ॥ ४८ ॥
ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥ ४९ ॥
स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।
सर्वगात्रानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥ ५० ॥
द्वादशाहं दशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात्प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ५१ ॥
कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ॥ ५२ ॥
यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ।
अनुबध्नन्ति युगपदवश्यं सन्तते ज्वरे ॥ ५३ ॥
स शुद्ध्या वाप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ।
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ५४ ॥
यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ।
द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ॥ ५५ ॥
विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ५६ ॥
इति बुद्ध्वा ज्वरं वैद्य उपक्रामेत्तु संततम् ।
क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ॥ ५७ ॥
रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।
स प्रत्यनीकं कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकः ॥ ५८ ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्बलम् ॥ ५९ ॥
दोषो मेदोवहा रुद्ध्वा नाडीरन्येद्युकं ज्वरम् ।
स प्रत्यनीकः कुरुते एककालमहर्निशम् ॥ ६० ॥
दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ।
गतिर्द्व्येकान्तरान्येद्युर्दोषस्योक्तान्यथा परैः ॥ ६१ ॥
रक्तमेवाभिसंसृज्य कुर्यादन्येद्युकं ज्वरम् ।
मांसस्रोतांस्यनुसृतो जनयेत्तु तृतीयकम् ॥ ६२ ॥
ज्वरं दोषः संसृतो हि मेदोमार्गं चतुर्थकम् ।
अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं क्षिप्त्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विश्राम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६३ ॥
अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।
अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥ ६४ ॥
ते वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषास्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुर्वन्ति प्रत्यनीकं बलक्षयात् ॥ ६५ ॥
कृत्वा वेगं गतबलाः श्लेष्मस्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ६६ ॥
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ६७ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ६८ ॥
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोत्ययम् ॥ ६९ ॥
प्रायशः संनिपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान्स दोषः परिकीर्तितः ॥ ७० ॥
ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७१ ॥
गुरुत्वं शीतमुद्वेगः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ७२ ॥
रक्तोत्था पिडकास्तृष्णा सरक्तं ष्ठीवनं मुहुः ।

दाहरागभ्रममदाः प्रलापो रक्तसंस्थिते ॥ ७३ ॥
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा ग्लानिः संसृष्टविकृता ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ७४ ॥
स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापारत्यभीक्ष्णशः ।
स्वगन्धास्यासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ ७५ ॥
विरेकवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।
विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ ७६ ॥
हिक्का श्वासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जगे ॥ ७७ ॥
शुक्रस्थानगते शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणवाय्वग्निसोमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ७८ ॥
रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ ७९ ॥
हेतुभिर्लक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८० ॥
शिरोरुक् पर्वणां भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्यशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ॥ ८१ ॥
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा स्तैमित्यं पर्वणां च रुक् ॥ ८२ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८३ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भौ मुहुर्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥ ८४ ॥
इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ।
लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ॥ ८५ ॥
प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ।
वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ८६ ॥
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुग्व्यथा ॥ ८७ ॥
वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः।
छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ॥ ८८ ॥
मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोल्बणे।
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ॥ ८९ ॥
वातोल्बणे स्याद्‍द्व्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशोषता।
रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्वलसंक्षयः ॥ ९० ॥
मूर्च्छा चाति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि।
आलस्यारुचिहृल्लासदाहस्तृष्णावमिभ्रमैः ॥ ९१ ॥
कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्रा कासेन चादिशेत्।
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् ॥ ९२ ॥
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम्।
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ॥ ९३ ॥
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम्।
शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकाः ॥ ९४ ॥
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम्।
शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ॥ ९५ ॥
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः।
पर्वभेदोऽग्निमान्द्यं च तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ९६ ॥
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः।
श्वासकासप्रतिश्याया मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ॥ ९७ ॥
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम्।
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ९८ ॥
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजः।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ॥ ९९ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १०० ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ १०१ ॥

शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ १०२ ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ १०३ ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ १०४ ॥
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ॥ १०५ ॥
निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथक्त्वज्वराकृतिः ।
संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम् ॥ १०६ ॥
आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ।
अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ॥ १०७ ॥
शस्त्रलोष्टकशाकाष्ठमुष्ट्यरत्नितलद्विजैः ।
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ॥ १०८ ॥
तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥ १०९ ॥
कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ।
सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ॥ ११० ॥
कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणः ॥ १११ ॥
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथान्यैर्विषसंभवैः ॥ ११२ ॥
अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ।
चिकित्सया विषघ्न्यैव प्रशमं लभते नरः ११३ ॥
अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ।
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ॥ ११४ ॥
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत्स्मृतम् ।
चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकशः ॥ ११५ ॥
प्रयोगस्त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ।

स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ॥ ११६ ॥
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ।
यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात्पृथग्विधम् ॥ ११७ ॥
ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ।
शोकजे बाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ॥ ११८ ॥
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ।
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसंभवे ॥ ११९ ॥
केषांचिदेषां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः ।
पश्चात्तुल्यं तु केषांचिदेषु कामज्वरादिषु ॥ १२० ॥
कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ।
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत्स्मृतम् ॥ १२१ ॥
ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ।
हेत्वोषधिविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ॥ १२२ ॥
मनस्यभिद्रुते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ।
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दूष्यति ॥ १२३ ॥
संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ॥ १२४ ॥
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
स्रोतांसि रुद्ध्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुल्बणाः ॥ १२५ ॥
सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरास्तदा ।
भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥ १२६ ॥
स्रोतसां संनिरुद्धत्वात्स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
स्वस्थानात्प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥ १२७ ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥ १२८ ॥
ज्वरोऽविसर्गी बलवान्दोषाणामप्रवर्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासो क्षुन्नाशोऽविशदं मुखम् ॥ १२९ ॥
स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विड्जीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥ १३० ॥

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ १३१ ॥
नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।
क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ १३२ ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ १३३ ॥
लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ १३४ ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपादयेत् ।
बलाधिष्ठानसारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ १३५ ॥
लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
पाचनान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ १३६ ॥
तृष्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके वाथ शीतलं तिक्तकैः श्टतम् ॥ १३७ ॥
दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ।
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ॥ १३८ ॥
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
श्टतशीतं जलं दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये ॥ १३९ ॥
कफप्रधानानुत्क्लिष्टान्दोषानामाशयस्थितान् ।
बुद्ध्वा ज्वरकरान्काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥ १४० ॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहं च जनयेद्भृशम् ॥ १४१ ॥
सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था दुःखनिर्हराः ।
दोषाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्ययाः ॥ १४२ ॥
वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ १४३ ॥
यावज्ज्वरमृदूभावात्षडहं वा विचक्षणः ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ १४४ ॥
ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ॥ १४५ ॥
स्वेदनाय द्रवौष्णत्वाद्द्रवत्वात्तृट्प्रशान्तये ।
आहारभावात्प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥ १४६ ॥
ज्वरघ्न्यो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः ।
ज्वरानुपचरेद्धीमानृते मद्यसमुत्थितात् ॥ १४७ ॥
मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥ १४८ ॥
तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रयोज्यं लाजशक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥ १४९ ॥
द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हेषु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥ १५० ॥
ततः सात्म्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ।
तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १५१ ॥
अन्नकालेषु चाप्यस्मै विधेयं दन्तधावनम् ।
योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत् ॥ १५२ ॥
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षां चान्नपानयोः ।
धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ॥ १५३ ॥
विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् ।
मस्त्विक्षुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥ १५४ ॥
पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत तम् ।
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ १५५ ॥
स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।
दोषावद्धाः कषायेण स्तम्भित्वा तरुणे ज्वरे ॥ १५६ ॥
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ।
यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ १५७ ॥
यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ।
दशाहं तावदश्नीयाल्लघ्वन्नं ज्वरशान्तये ॥ १५८ ॥
अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथामृतम् ॥ १५९ ॥

निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम् ।
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ॥ १६० ॥
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन च ।
परं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ १६१ ॥
दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥ १६२ ॥
क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
अक्षीणबलमांसस्य शमयेत्तं विरेचनैः ॥ १६३ ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ १६४ ॥
निरूहो बलमग्निश्च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
परिपक्वेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥ १६५ ॥
पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
स्रंसनं त्रीन्मलान्बस्तिर्हरेत्पक्वाशयस्थितान् ॥ १६६ ॥
ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
रूक्षबद्धपुरीषाणां प्रदद्यादनुवासनम् ॥ १६७ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च ।
जीर्णे ज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ॥ १६८ ॥
अभ्यङ्गाँश्च प्रदेहाँश्च सस्नेहान्सावगाहनान् ।
विभज्य शीतोष्णकृतान्कुर्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥ १६९ ॥
तैराशु हि शमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः ।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १७० ॥
धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ।
त्वङ्मात्रशेषो येषां च भवत्यागन्तुरन्वयः ॥ १७१ ॥
इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १७२ ॥
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्ध्वमतः शृणु ॥ १७३ ॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ १७४ ॥

अम्लाभिलाषी तामेव दाडिमाम्लां सनागराम् ।
सृष्टविट्पैत्तिको वाथ शीतां मधुयुतां पिबेत् ॥ १७५ ॥
लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः श्रृताम् ।
पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां क्षुद्वानल्पाग्निरादितः ॥ १७६ ॥
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ १७७ ॥
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत्साम्लां शृतां नरः ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ १७८ ॥
शृतां विदारीगन्धाद्यैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ।
कासी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिबेत् ॥ १७९ ॥
विबद्धवर्चाः सयवाः पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिबेत्पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥ १८० ॥
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्पेयां शृतां ज्वरी ।
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ॥ १८१ ॥
पिबेत्सबिल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ।
बलावृक्षाम्लकोलाम्लकलशीधावनीश्रृताम् ॥ १८२ ॥
अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ।
नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ॥ १८३ ॥
मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्समकुष्ठकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ १८४ ॥
पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकाम् ।
कर्कोटकं कठिल्लं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ १८५ ॥
लावान्कपिञ्जलानेणाँश्चकोरानुपचक्रकान् ।
कुरङ्गान्कालपुच्छाँश्च हरिणान्पृषतान्शशान् ॥ १८६ ॥
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ।
ईषदम्लाननम्लान्वा रसान्काले विचक्षणः ॥ १८७ ॥
कुक्कुटाँश्च मयूराँश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्तकान् ।
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ॥ १८८ ॥

लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालवित् ॥ १८९ ॥
घर्माम्बु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ।
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलम् ॥ १९० ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरकषायांश्च नवज्वरे ।
आहारान्दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ॥ १९१ ॥
अनुपानक्रमः सिद्धो ज्वरे यः संप्रकाशितः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ॥ १९२ ॥
पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिबेत् ।
सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सदुरालभम् ॥ १९३ ॥
किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ॥ १९४ ॥
ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ।
तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ १९५ ॥
कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीकामुस्तवत्सकाः ॥ १९६ ॥
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ॥ १९७ ॥
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाञ्ज्वरान् ।
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १९८ ॥
वत्सकारग्वधं पाठां षड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वां सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥ १९९ ॥
वचामुस्तमुशीराणि मधुकं त्रिफलां बलाम् ।
पाक्यं शीतकषायं वा पिबेज्ज्वरहरं नरः ॥ २०० ॥
मधूकमुस्तमृद्वीकाकाश्मर्याणि परूपकम् ।
त्रायमाणामुशीराणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०१ ॥
पीत्वा निशिस्थितं जन्तुर्ज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ।
बृहत्यौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ॥ २०२ ॥

कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः।
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ २०३ ॥
विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत्।
त्रिफलां त्रायमाणं च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०४ ॥
पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः।
त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०५ ॥
शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २०६ ॥
एष शव्यादिको वर्गः संनिपातज्वरापहः।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २०७ ॥
बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ २०८ ॥
बृहत्यादिर्गुणः प्रोक्तः संनिपातज्वरापहः।
कासादिषु च सर्वेषु दद्यात्सोपद्रवेषु च ॥ २०९ ॥
कषायाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः।
निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक्तानपि योजयेत् ॥ २१० ॥
ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥ २११ ॥
रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च।
यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहसाध्यः स चानिलः ॥ २१२ ॥
कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः।
प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंधुक्षणाः शिवाः ॥ २१३ ॥
पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी।
कलिङ्गकास्त्वामलकी शारिवातिविषा स्थिरा ॥ २१४ ॥
द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २१५ ॥
क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम्।
अंसाभितापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २१६ ॥

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २१७ ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
कल्कीकृतैश्च विपचेद्घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ २१८ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २१९ ॥
कृत्वा कषायं पेष्यार्थे दद्यात्तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २२० ॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥ २२१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात्संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२२ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२३ ॥

इति ज्वरहरं वमनम् ।

क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२४ ॥
मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रच्छर्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २२५ ॥
लिह्याद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
पिबेद्वा क्षौद्रमासाद्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २२६ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २२७ ॥
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २२८ ॥
कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलशृतं पयः ॥ २२९ ॥

एरण्डमूलोत्क्वथितं ज्वरात्सपरिकर्तिकात्।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्बिल्वशलाटुभिः ॥ २३० ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम्।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३१ ॥
सनागरं समृद्वीकं सघृतक्षौद्रशर्करम्।
शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३२ ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ २३३ ॥
"जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम्।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३४ ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान्निरूहान्सानुवासनान्।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २३५ ॥
पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः।
ह्रीबेरं रौहिणं तिक्ताश्वदंष्ट्रामदनानि च ॥ २३६ ॥
स्थिरा बला च तत्सर्वं पयस्यर्धोदके शृतम्।
क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २३७ ॥
कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च।
वत्सकस्य च संयुक्तं बस्तिं दद्याज्ज्वरापहम् ॥ २३८ ॥
शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु।
गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २३९ ॥
आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च।
चतस्रः पर्णिनीश्चैव निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४० ॥
प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका।
कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो बस्तिरुत्तमः ॥ २४१ ॥
गुडूचीं त्रायमाणां च चन्दनं मधुकं वृषम्।
स्थिरां बलां पृश्निपर्णीं मदनं चेति साधयेत् ॥ २४२ ॥
रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक्।
पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४३ ॥

ईषत्सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिषा ।
ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलस्वेदरुचिप्रदम् ॥ २४४ ॥
जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मरिचं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्नां बलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥ २४५ ॥
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेद्भिषक् ।
अनुवासनिकं स्नेहमेतद्विद्याज्ज्वरापहम् ॥ २४६ ॥
पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुडूच्या मधुकेन च ।
मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ २४७ ॥
चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकोत्पलैः ।
सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहबस्तिः प्रयुज्यते ॥ २४८ ॥
यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।
शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिज्ञस्तज्ज्वरापहम् ॥ २४९ ॥
यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्तयः ।
मात्राशितीये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि ॥ २५० ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् ॥ २५१ ॥
सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
दाहज्वरप्रशमनं दद्यादभ्यञ्जनं भिषक् ॥ २५२ ॥"

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः । चन्दनशैलेयभद्राश्रयकालानुसार्यकालीयकपद्मापद्मकोशीरशारिवामधुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यचव्यपद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रबिसमृणालशालूकशैवालकशेरुकानन्ताकुशकाशेक्षुदर्भशरनलशालिमूलजम्बुवेत्रवेतसवानीरगुन्द्राककुभाशनाश्वकर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधवतिनिशखदिरकदरकदम्बकाश्मर्यफलसर्जप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वोत्कण्टकशृङ्गाटकमञ्जिष्ठाज्योतिष्मतीपुष्करबीजक्रौञ्चादनबदरीकोविदारकदलीसंवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिकाशतावरीश्रीपर्णीश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशीतपाक्योदनपाकीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्षभमेदामहामेदामधुरऋष्यप्रोक्तातृणशून्यमोचरसाटरूषकबकुलकुटजपटोलनिम्बशाल्मलीनारिकेलखर्जूरमृ-

ह्रीकाप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधुकानामन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत् । तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत्तैलम् । एतत्तैलं सद्योदाहं ज्वरमपनयत्येतैरेव चौषधैः सुश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ॥ २५३ ॥

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च सद्योदाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ॥ २५४ ॥

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।
कह्लाराणां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २५५ ॥
चन्दनोदकशीतेषु सुप्याद्दाहार्दितः सुखम् ।
हिमाम्बुसिक्ते सदने शीते धारागृहेऽपि वा ॥ २५६ ॥
हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान्स्पृशेत् ॥ २५७ ॥
स्रग्भिर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।
शीतवातावहैर्व्यंज्येच्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २५८ ॥
नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो ह्रदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहतृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥ २५९ ॥
प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६० ॥
शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीतदाहज्वरापहाः ॥ २६१ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेक्ष्यामः । अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयकध्यामकहरेणुकास्थौणेयकक्षेमिकैलावरावराङ्गदपूरतमालपत्रभूतीकरोहिषसरलशल्लकीदेवदार्वग्निमन्थबिल्वस्योनाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवावृश्चीरकण्टकारीबृहतीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगोक्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकवरुणार्कचिरिबिल्वतिल्वकशटीपुष्करमूलभाण्डीरोरुबूकपत्तुराक्षीबाश्मान्तकशिग्रु-

मातुलुङ्गमूलकमूलपर्णीपीलुपर्णीतिलपर्णीमेषशृङ्गीहिंस्रादन्तशठैरावतकभल्लातकास्फोतकण्डीरात्मजकेपीकाकरञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीकासुमुखसुरसकुठेरककण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकभूस्तृणशृङ्गवेरपिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्नारुहारोहावचाबलातिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुलीश्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डाम्लचाङ्गेरीबदरकुलत्थमाषाणामेवंविधानामन्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत्तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकट्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत्। तेन सुखोष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यञ्ज्यात् । तथा शीतज्वरः प्रशाम्यति तैरेव चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत् । एतेषामेव च सुखोष्णमुत्क्राथमवगाहनपरिषेकार्थं प्रयुञ्जीत ज्वरप्रशमार्थमिति ॥ २६२ ॥

इति शीतज्वरे अगुर्वादितैलम् ।

भवन्ति चात्र ।

"त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्याये निदर्शितः ।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥ २६३ ॥
सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाश्चागुरुजा घनाः ॥ २६४ ॥
पवित्रचारुगात्राश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥ २६५ ॥
स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥ २६६ ॥
वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।
लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥ २६७ ॥
विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्धत्वा रसं नृणाम् ।
ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥ २६८ ॥
यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो बहिः ॥ २६९ ॥

पक्तिस्थानात्तदा दोषैरूष्मा क्षिप्तो बहिर्नृणाम्।
न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात्पचति वा लघु ॥ २७० ॥
अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सर्वधातुगता मलाः ॥ २७१ ॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि।
उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्नन्गुरु विशेषतः ॥ २७२ ॥
मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः।
एतस्मात्कारणाद्विद्वान्वातिकेऽप्यादितो ज्वरे ॥ २७३ ॥
नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत्सहसा नरम्।
ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥ २७४ ॥
कुर्याग्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान्।
पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ २७५ ॥
जीर्णज्वरहरं कुर्यात्सर्वशश्चाप्युपक्रमम्।
श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णे कफाधिकः ॥ २७६ ॥
परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृदूष्मणाम्।
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ॥ २७७ ॥
आदशाहमुपक्रम्य कषायाद्यैरुपाचरेत्।
सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २७८ ॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति।
वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥ २७९ ॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान्कफपित्तानिलोद्भवान्।
संसृष्टान्सन्निपतितान्बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥ २८० ॥
ज्वरान्दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत्।
वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ २८१ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा संनिपातज्वरं जयेत्।
संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८२ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥ २८३ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो कस्य न शाम्यति ॥ २८४ ॥
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात्प्रशाम्यति ।
वीसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २८५ ॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।
दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ २८६ ॥
बल्यैः सबृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।
कर्म साधारणं कुर्यात्तृतीयकचतुर्थके ॥ २८७ ॥
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ॥ २८८ ॥
स्निग्धोष्णैरनुपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २८९ ॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं रूक्षमनुपानं विलङ्घनम् ॥ २९० ॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।
योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥ २९१ ॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन्प्रविभज्य ये ।
सुरासमण्डपानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधाः ॥ २९२ ॥
तित्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्यो विषमज्वरे ।
पिबेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २९३ ॥
त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।
नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ २९४ ॥
पिबेज्ज्वरागमे युक्त्या स्नेहस्वेदोपपादितः ।
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत्पुनः ॥ २९५ ॥
उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्ज्वरागमे ॥ २९६ ॥
आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥ २९७ ॥

वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥ २९८ ॥
पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
लशुनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ २९९ ॥
मेध्यानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् ।
हिङ्गुतुल्यानुवैयाघ्रीवसा नस्यं ससैन्धवा ॥ ३०० ॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ।
सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥ ३०१ ॥
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।
पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०२ ॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०३ ॥
मनोविकारे व्याख्यातं कार्यं तद्विषमज्वरे ।
मणीनामौषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥ ३०४ ॥
धारणादगदानां च सेवनाच्च भवेज्ज्वरः ।
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥ ३०५ ॥
पूजयन्प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।
विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३०६ ॥
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वानपोहति ।
ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥ ३०७ ॥
गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्ट्वा पूजयञ्जयति ज्वरान् ।
भक्त्या मातापितॄणां च गुरूणां पूजनेन च ॥ ३०८ ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३०९ ॥
ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३१० ॥
सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ।
विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥ ३११ ॥

अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।
शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥ ३१२ ॥
दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ३१३ ॥
रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसोदनैः ।
सानाहो मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः ॥ ३१४ ॥
क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्सया ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३१५ ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
काम्यैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ।
सद्वाक्यैः शाम्यति ह्याशु ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥ ३१६ ॥
कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।
याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ॥ ३१७ ॥
ज्वरकालं च वेगं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ ३१८ ॥
ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन्वमति चेष्टते ।
श्वसन्विवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥ ३१९ ॥
प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥ ३२० ॥
सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं स्रवति वेगवत् ।
लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥ ३२१ ॥
बहुदोषस्य बलवान्प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
सत्क्रिया दोषपक्त्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥ ३२२ ॥
कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥ ३२३ ॥
विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ३२४ ॥
सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धानि विवर्जयेत् ॥ ३२५ ॥

व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥ ३२६ ॥
व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान्भवेत् ॥ ३२७ ॥
असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।
वर्ज्यमेतन्नवस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३२८ ॥
दुर्हृतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।
स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥ ३२९ ॥
चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं दीनचेतसम् ।
अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३० ॥
अथवापि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाप्यपकुर्वते ॥ ३३१ ॥
दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नान्नकामताम् ।
कण्डूरुत्कोठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥ ३३२ ॥
एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ ३३३ ॥
निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३४ ॥
मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना बस्तयो हिताः ।
हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥ ३३५ ॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानधूपनाभ्यञ्जनानि च ।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्तघृतानि च ॥ ३३६ ॥
गुर्व्यभिष्यन्दसात्म्यानां भोजनात्पुनरागते ।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥ ३३७ ॥
किराततिक्तकं तिक्ता मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात्पुनरावर्तकं ज्वरम् ॥ ३३८ ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तत्र चिकित्सितम् ॥ ३३९ ॥

रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः ।
तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमं भिषक् ॥ ३४० ॥" इति ।

भवति चात्र ।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
अत्रिजेनाग्निवेशाय भूतानां हितमिच्छता ॥ ३४१ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ १ ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत्परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ २ ॥

गुरुरुवाच ।

"महागदं महावीर्यमग्निवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च ।
घर्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ४ ॥
तैर्हेतुभिः समुद्दिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात्प्रपन्नं च वर्धते तत्प्रदूषयेत् ॥ ५ ॥
तस्योष्मणां द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ६ ॥
संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः ।
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ७ ॥
प्लीहानं च यकृच्चैव तदधिष्ठाय वर्तते ।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ८ ॥
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ९ ॥

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ १० ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ।
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ११ ॥
यत्त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १२ ॥
गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
ऊर्ध्वाः सप्तविधा द्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १३ ॥
सप्तच्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः साध्यमूर्धगम् ।
याप्यं त्वधोगमं मार्गौ द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १४ ॥
यदा तु सर्वछिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्याहुरन्तिकीम् ॥ १५ ॥
यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १६ ॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
यच्चाप्युद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १७ ॥
हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ १८ ॥
यद्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ १९ ॥
एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २० ॥
स्निग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु ॥ २१ ॥
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते ॥ २२ ॥
अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्नतः ।
तद्दोषदुष्टमुत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २३ ॥

गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्छायमरुचिं ज्वरम् ।
गुल्मं प्लीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमूत्रता ॥ २४ ॥
कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात्स्तम्भितमादितः ॥ २५ ॥
तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणा ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २६ ॥
प्रायेण हि समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक्तस्माल्लङ्घनमादितः ॥ २७ ॥
मार्गदोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
ह्रीबेरं चन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ २९ ॥
ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
कालसात्म्यानुबन्धज्ञो दद्यात्प्रकृतिकल्पवित् ॥ ३० ॥
जलं खर्जूरमृद्वीकामधूकैः सपरूषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थे सशर्करम् ॥ ३१ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजाचूर्णैः प्रयोजयेत् ।
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्पीतं काले व्यपोहति ॥ ३२ ॥
मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत्साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाडिमामलकैर्विद्यादम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३३ ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशातिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ ३५ ॥
पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ।
किराततिक्तकं शाकं गण्डीरः सकठिल्लकः ॥ ३६ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शाल्मलेः ।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३७ ॥

शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥ ३८ ॥
पारावतान्कपोतांश्च लावान्रक्ताक्षवर्तकान् ।
शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् ॥ ३९ ॥
रक्तपित्तहितान्विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ॥ ४० ॥
कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४१ ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
जले साध्यरसे तस्मिन्पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ४२ ॥
चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत्सनागरे ।
किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४३ ॥
धातकीधन्वयासाम्बु बिल्वानां वा रसे शृताः ।
मसूरपृश्निपर्ण्योर्वा स्थिरा मुद्गरसेन वा ॥ ४४ ॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे ।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ॥ ४५ ॥
इत्युक्ता रक्तपित्तघ्न्यः शीताः समधुशर्कराः ।
यवाग्वः कल्पना चैषां कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४६ ॥
शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ४७ ॥
मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
रसे बिल्वोत्पलादीनां वर्तकक्रकरौ हितौ ॥ ४८ ॥
तृष्यते तिक्तकैः सिद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ४९ ॥
ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५० ॥
निदानं रक्तपित्तस्य यत्किंचित्संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५१ ॥

इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तिषु ।
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥ ५२ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५३ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्धरेन्निरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५४ ॥
त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणागवाक्ष्योर्वा मूलमामलकानि वा ॥ ५५ ॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५६ ॥
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५७ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ५८ ॥
ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमो हितः ।
अधोवहे यवाग्वादिर्न चेत्स्यान्मारुतो बली ॥ ५९ ॥
बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्शितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६० ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥ ६१ ॥
शोषेण सानुबन्धं वा यस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य पुरो या तु प्रवक्ष्यते ॥ ६२ ॥
अटरूपकमृद्वीकापथ्याक्काथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ६३ ॥
अटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जने ।
विनीय लोध्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तनुदं पिबेत् ॥ ६४ ॥
पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दूर्वां वास्तूकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोध्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६६ ॥
विनीय रक्तपितघ्नं पेयं स्यात्तण्डुलाम्बुना ।
युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्गोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ६७ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ६८ ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जूरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ६९ ॥
धन्वजानामसृग्लिह्यान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ॥ ७० ॥
उशीरकालीयकलोध्रपद्मकप्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खगैरिकाः ।
पृथक्पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः॥७१॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपुण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७२ ॥
ह्रीबेरमूलानि पटोलपत्रं दुरालभा पर्पटका मृणालम् ।
धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्वङ्न्यग्रोधशालेययवासकत्वक् ॥ ७३ ॥
तुगालतावेतसतण्डुलीयं सशारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७४ ॥
निशि स्थिता वा सरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदिता शृता वा ।
एते समस्ता गणशः पृथग्वा रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥७५॥
मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्युषितः कषायो रक्तं सपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ७६ ॥
वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकाणां मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७७ ॥
उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां पङ्कस्य लोध्रस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ७८ ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रशारिवामधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समृत्प्रसादं सह षष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिबर्हणं परम् ॥ ७९ ॥

कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम्॥ ८०॥
छागं पयः स्यात्प्रथमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा।
सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा॥ ८१॥
द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा।
सजीरकं सर्षभकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा॥ ८२॥
शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः।
रक्तं हिनस्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात्सरुजं प्रयाति॥ ८३॥
विशेषतो विट्प्रथमं प्रवृत्ते पयो मतं मोचरसेन सिद्धम्।
वटावरोहैर्वटशृङ्गकैर्वा ह्रीबेरनीलोत्पलनागरैर्वा॥ ८४॥
कषाययोगान्पयसा पुरा वा पीत्वानुदद्यात्पयसानुशालीन्।
कषाययोगैरथवा विपक्वमेतैः पिबेत्सर्पिरतिस्रवेच्च॥ ८५॥
वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्य।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत्सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम्॥ ८६॥
इति वासाघृतम्।

पलाशवृन्तस्य रसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण।
लिह्याद्घृतं वत्सककल्कसिद्धं तद्वत्समङ्गोत्पललोध्रसिद्धम्॥ ८७॥
स्यात्त्रायमाणाविधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे।
सर्पींषि पित्तज्वरनाशनानि सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते॥ ८८॥
इति रक्तपित्तनाशकघृतवर्गः।

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वेश्म।
शीतो विधिर्बस्तिविधानमग्र्यं पित्तज्वरे यत्प्रशमाय दृष्टम्॥ ८९॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य।
सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्यस्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः॥ ९०॥
कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः।
युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य॥ ९१॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः।
तथा मधूकस्य तथासनस्य क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन॥ ९२॥

शतावरी दाडिमतिन्तिडीकं काकोलिमेदो मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन ॥ ९३ ॥
कासज्वरानाहविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।
यत्पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९४ ॥
इति शतमूलादिघृतम् ।

"कषाययोगा य इहोपदिष्टास्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात्प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं यदा भवेन्निःसुतदुष्टदोषम् ॥ ९५ ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडबन्धे दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूयं कुणपश्च गन्धः स्याद्घ्राणनाशः कृमयश्च दुष्टाः ॥ ९६ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात्तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाम्रास्थिरसः समङ्गाः सधातकीमोचरसः सलोध्रः ॥ ९७ ॥
द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥ ९८ ॥
पियालतैलं मधुकं पयश्च सिद्धं घृतं माहिषमाजकं वा ।
आम्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं सशारिवैः स्यात्कमलोत्पलैश्च ॥९९॥
भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च प्रपौण्डरीकं कमलोत्पलं च ।
उशीरवाणीरजलं मृणालं सहस्रवीर्यं मधुकं पयस्या ॥ १०० ॥
शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रामूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ताकालानुसार्यातृणमूलमृद्धिः ॥ १०१ ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०२ ॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन्भद्रश्रियादीनि भिषक्प्रयुञ्ज्यात्१०३
धारागृहं भूमिगृहं च शीतं वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥१०४॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां क्षौमं च शीतं कदलीदलाश्च ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥१०५॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषितानां स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः पद्मोत्पलानां च कलापवाताः१०६

सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम्१०७

भवति चात्र ।

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥ १०८ ॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुरुरुक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ १०९ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः पुनर्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिबर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ १ ॥
"विट्श्लेष्मपित्तातिपरिक्षयाद्वा तैरेव वृद्धैः परिपीडितो वा ।
वेगैरुदीर्णैर्विहितैरधो वा बाह्याभिघातैरतिपूरणैर्वा ॥ २ ॥
रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ३ ॥
कफं च पित्तं च स दूषयित्वा प्रोद्धूय मार्गान्विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृत्प्लीहपार्श्वोदरबस्तिशूलं करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥ ४ ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ५ ॥
बस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥६॥
रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिबलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ७ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥ ८ ॥

करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात्स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ ९ ॥
कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥१०॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥११॥
शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ १२ ॥
स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १३ ॥
निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १४ ॥
महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१५॥
ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १६ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः॥१७॥

क्रियाक्रमसतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्यास्यत ऊर्ध्वं च योगान्गुल्मनिबर्हणान् ॥ १८ ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २० ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २१ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २२ ॥

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
पुनः पुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २४ ॥
कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २५ ॥
यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २६ ॥
वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि ।
हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥ २७ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुलिकाश्चूर्णं कफवातहरं मतम् ॥ २८ ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत्स्नेहनैरानुलोमिकैः ॥ २९ ॥
गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तेन संस्तुतेनोपशाम्यति ॥ ३० ॥
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ।
रूक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३१ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्वाशयस्थितम् ।
कालविन्निर्हरेत्सद्यः सतिक्तैः क्षीरबस्तिभिः ॥ ३२ ॥
पयसा वा सुखोष्णेन सतिक्तेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ ३३ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।
गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३४ ॥
छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥ ३५ ॥
हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं च शेषार्तिं सर्पिषा पुनराचरेत् ॥ ३६ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम् ॥ ३७ ॥
गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।
अविवर्णः स्थिरश्चैव ह्यपक्को गुल्म उच्यते ॥ ३८ ॥
दाहशूलाग्निसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३९ ॥
विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुङ्गे समुन्नते ।
श्यावे सरक्तपर्यन्ते संस्पर्शे बस्तिसंनिभे ॥ ४० ॥
निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्कं गुल्ममादिशेत् ॥ ४१ ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोगानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ४२ ॥
अन्तर्भागस्य चाप्येतत्पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्क्रोडशूनतान्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४३ ॥
पक्कः स्रोतांसि संक्लिद्य व्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४४ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन्भिषगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं मतं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४५ ॥
शुद्धं सतिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।
शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४६ ॥
अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्याल्लङ्घनमादितः ।
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ४७ ॥
उष्णैरेवोपचार्यस्य कृते वमनलङ्घने ।
योज्याश्चाहारसंसर्गा भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥ ४८ ॥
सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्त्या स्विन्नं च विनयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥
लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ।
कफगुल्मे पिबेत्काले सक्षारकटुकं घृतम् ॥ ५० ॥

स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
सस्नेहैर्बस्तिभिर्वाथ शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ५१ ॥
मन्दाग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।
गुल्मिकाश्चूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ॥ ५२ ॥
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ५३ ॥
दोषैः प्रकृतिगुल्मंतु योगं बुद्ध्वा कफोल्बणे ।
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा त्र्यहं विश्रम्य वा पुनः ।
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ॥ ५५ ॥
श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ।
भित्त्वा भित्त्वाशयान्क्षारः क्षरत्वात्क्षारयत्यधः ॥ ५६ ॥
मन्देऽग्नावरुचौ सात्म्ये मद्ये सस्नेहमश्नताम् ।
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥ ५७ ॥
लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ।
बस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ॥ ५८ ॥
श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ।
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्मतः ॥ ५९ ॥
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ॥ ६० ॥
दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ।
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।
व्यामिश्रदोषैर्व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६१ ॥
सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान्गुल्मनिबर्हणान् ।
त्र्यूषणं त्रिफला धान्यं विडङ्गाचव्यचित्रकैः ।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ६२ ॥

इति त्र्यूषणादिघृतम् ।

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकः ।

द्विपञ्चमूलिको वाथ तद्धृतं गुल्मनुत्परम् ॥ ६३ ॥

इति त्र्यूषणादिघृतमपरम् ।

षट्पलं वा पिबेत्सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।
प्रसन्नया वा क्षीरोत्थं सुरया दाडिमेन वा ।
दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मिनाम् ॥ ६४ ॥

इति गुल्मषट्पलघृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६५ ॥
शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ६६ ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हवुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्धृतम् ॥ ६७ ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ६८ ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
बस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति हवुषाद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्धो दाडिमाद्द्विपलं पलम् ।
धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ७० ॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ ७१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ॥ ७२ ॥
कोलदाडिमघर्माम्बुसुरामण्डाम्लकाञ्जिकैः ।
शूलानाहनुदः पेया बीजपूररसेन वा ॥ ७३ ॥
चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितस्य रसेन वा ।
कुर्याद्वर्तीः सगुडिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ ७४ ॥

हिङ्गुत्रिकटुकां पाठां हवुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥ ७५ ॥
दाडिमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र योजयेत् ॥ ७६ ॥
चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥ ७७ ॥
पार्श्वहृद्बस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे वा शूले च गुदयोनिजे ॥ ७८ ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु प्लीह्नि पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे कासे च हिक्काश्वासे गलग्रहे ॥ ७९ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुलिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ८० ॥

इति हिङ्ग्वादिचूर्णं गुडिका च ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं बिडसैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८१ ॥
शटीपुष्करहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारचित्रकान् ।
धन्याकं च यमानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८२ ॥
सचव्यपिप्पलीमूलमजगन्धां सदाडिमाम् ।
अजाजीं चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८३ ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुयुक्तेन वा पुनः
भावितं गुडिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ॥ ८४ ॥
गुल्मं प्लीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधाञ्शिरसो रुजान् ॥ ८५ ॥
पाण्ड्वामयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्बस्तिशूलं च गुटिकैषा व्यपोहति ॥ ८६ ॥
नागरार्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन वा पिबेत् ॥ ८७ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।
पिबेदैरण्डकं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ८८ ॥

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ८९ ॥
साधयेत्सिद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीरशेषं च ना पिबेत् ॥ ९० ॥
वातगुल्समुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधीं शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ९१ ॥

इति लशुनक्षीरम् ।

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ९२ ॥

इति तैलपञ्चकम् ।

पञ्चमूली कषायेण सक्षीरेण शिलाजतु ।
पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात्प्रमुच्यते ॥ ९३ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

वाट्यं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ ९४ ॥
शूलानाहविबन्धार्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ९५ ॥
बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ९६ ॥
तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ९७ ॥
गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु बस्तयः ।

इति बस्तिक्रिया ।

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥ ९८ ॥
तानि मारुतगुल्मेषु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित्वरम् ॥ ९९ ॥
नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव वा ।
समलाय प्रदेयं स्याच्छोधनं वातगुल्मिने ॥ १०० ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती पथ्या कम्पिल्लकैः सह ।
शोधनार्थं घृतं देयं सबिडक्षारनागरम् ॥ १०१ ॥
नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पलिकानि जलाढके ॥ १०२ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १०३ ॥
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।
जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ १०४ ॥
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ।
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०५ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्रौञ्चवर्तकाः ।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषग्जितम् ॥ १०६ ॥
हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ १०७ ॥
मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।
तस्मान्नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घितम् ॥ १०८ ॥
सर्वत्र गुल्मे प्रथमे स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरूक्षिते ॥ १०९ ॥
भिषगात्ययिकं बुद्ध्वा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।
वैरेचनिकसिद्धेन पयसा सर्पिषापि वा ॥ ११० ॥
रोहिणीकटुकानिम्बमधुकं त्रिफलात्वचः ।
कार्षिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ १११ ॥
द्विपलं च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।
शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥ ११२ ॥
पिबेत्संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।
ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छारुचिस्तथा ॥ ११३ ॥

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥ ११४ ॥
रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ११५ ॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ११६ ॥
पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम् ॥ ११७ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

रसेनामलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ ११८ ॥

इति आमलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।
परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥ ११९ ॥
जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
घृतमिक्षुरसं क्षौद्रमभयाकल्कपादिकम् ॥ १२० ॥
साधयेत्तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात्पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ १२१ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणे जले ।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥ १२२ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२३ ॥

इति वासाघृतम् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ १२४ ॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ १२५ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिह्यात्कम्पिल्यकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥ १२६ ॥
दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १२७ ॥
ये च पित्तज्वरार्तानां सतिक्ताः क्षीरबस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १२८ ।
शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याज्ये पयसी घृतम् ।
खर्जूरामलकं द्राक्षा दाडिमं सपरूषकम् ॥ १२९ ॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३० ॥
आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागूभिः खडैर्यूषैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३१ ॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्जयेत् ॥ १३२ ॥
वमनार्हाय वमनं प्रदद्यात्कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्विन्नशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३३ ॥
परिवेष्ट्य प्रदीप्तांस्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
भिषक्कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे क्षिपेत् ॥ १३४ ॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ १३५ ।
विमार्गजं यदा पश्येद्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
मृद्गीयाद्गुल्ममेवैकं न त्वंत्र हृदयं स्पृशेत् ॥ १३६ ॥
तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयः पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ १३७ ॥
सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुबिडदाडिमम् ॥ १३८ ॥

इति दशमूलीघृतम् ।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ १३९ ॥

पादशेषे रसे तस्मिन्पिप्पलीं नागरं वचाम्।
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावशूकं बिडं शटीम्॥ १४०॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक्।
प्रस्थं च पयसः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ १४१॥
एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम्।
प्लीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत्॥ १४२॥

इति भल्लातकाद्यं घृतम्।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
पलिकैः सयवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ १४३॥
क्षीरप्रस्थं च तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥ १४४॥

इति पञ्चकोलघृतम्।

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम्।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम्॥ १४५॥
सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत्।
स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत्॥ १४६॥
कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च।
प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम्॥ १४७॥

इति मिश्रकः स्नेहः।

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं स्रंसनं नीलिनीघृतम्।
द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम्॥ १४८॥
सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम्।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते॥ १४९॥
जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च॥ १५०॥
अष्टभागस्थितं तं च रसं पूतमधिक्षिपेत्।
दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्राभयाश्च ताः॥ १५१॥
तैलार्धकुडवं चैवं त्रिवृतायाश्चतुष्पलम्।
चूर्णितं पलमेकं च पिप्पली विश्वभेषजम्॥ १५२॥

तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥ १५३ ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ १५४ ॥
गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५५ ॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेतान्घ्नन्त्युपसेवितः ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १५६ ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

"सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥ १५७ ॥
यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसास्ताः कफे मताः ॥ १५८ ॥
य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥ १५९ ॥
प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥ १६० ॥
शुष्कमूलकयूषश्च बिल्वस्य वरुणस्य च । वर्ना
चिरबिल्वाङ्कुराणां च यमान्याश्चित्रकस्य च ॥ १६१ ॥
बीजपूरकहिङ्ग्वम्लवेतसक्षारदाडिमैः ।
तक्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ १६२ ॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ १६३ ॥
यमानीचूर्णितं तक्रं बिडेन लवणीकृतम् ।
पिबेत्संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६४ ॥
संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १६५ ॥
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १६६ ॥

गृहीत्वा स ज्वरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १६७ ॥
रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ १६८ ॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १६९ ॥
प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधा क्षीरेण वा पुनः ॥ १७० ॥
आभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां क्कक्कान्वा सुभावितान् ॥ १७१ ॥
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान्वा समाक्षिकान् ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥ १७२ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥ १७३ ॥
बस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ १७४ ॥
प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणां सुराम् ॥ १७५ ॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।
कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ॥ १७६ ॥
घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।
सुरां समण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रयोजयेद्गुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ॥ १७७ ॥
अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्ते नानुवासनम् ।

तत्र श्लोकाः ।

स्नेहः स्वेदः सर्पिश्चूर्णानि बृंहणं गुडिका ।
वमनविरेकौ मोक्षः क्क्कजस्य च वातगुल्मवताम् ॥ १७८ ॥
सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनं निरूहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाश्वासनसंशमनयोगाः ॥ १७९ ॥

उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८० ॥
स्नेहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्बस्तिर्गुडिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥ १८१ ॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः ॥ १८२ ॥
पथ्यान्नपानसेवाहेतूनां वर्जनं यथास्वं च ।
नित्यं चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्वकर्माणि ॥ १८३ ॥
हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यतानुयोगाश्च ।"
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावानग्निवेशस्य ॥ १८४ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

निर्मोहमानानुशयो निराशः पुनर्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गानुवाच मेहान्शमनं च तेषाम् ॥ १ ॥
आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ २ ॥
मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य भूयः ॥ ३ ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य बस्तौ धातून्प्रमेहाननिलः करोति ।
दोषो हि बस्तौ समुपेत्य मूलं संदूष्य मेहाञ्जनयेद्यथास्वम् ॥ ४ ॥
साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षट् याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जारसौजः पिशितं च दूष्यं प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ६ ॥
जलोपमं चेक्षुरसोपमं वा घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।
शुक्लं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा लालेव वा वालुकया युतं वा ॥ ७ ॥

विद्यात्प्रमेहान्कफजान्दशैतान्क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हारिद्रमाञ्जिष्ठमथापि रक्तमेतान्प्रमेहान्षडुशन्ति पित्तात् ॥ ८ ॥
मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्विधं मूत्रयतीव वाताच्छेषेषु धातुष्वपकर्षितेषु ॥ ९ ॥
वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
श्यावारुणो वातकृतः सशूलो मज्जादिसङ्गुण्यमुपैत्यसाध्यः ॥ १० ॥
स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता तु शय्यासनस्वप्नसुखं रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहा घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ११ ॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १२ ॥
स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
संबृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १३ ॥
स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्यम् ॥ १४ ॥
गुल्मः क्षयो मेहनबस्तिशूलं मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः परितर्पणानि कार्याणि तस्मात्प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥ १५ ॥
संशोधनं नार्हति यः प्रमेही तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १६ ॥
ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गास्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ।
यवौदनं रूक्षमथापि वाट्यं मद्यान्ससक्तूनपि चाप्यपूपान् ॥ १७ ॥
मुद्गादियूषैरथ तिक्तशाकैः पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही तथातसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥ १८ ॥
सषष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं यवप्रधानस्तु भवेत्प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान्विविधांस्तथाद्यात्कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥ १९ ॥
निशिस्थितानां त्रिफलाकषायैः स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।
तान्सीधुयुक्तान्प्रपिबेत्प्रमेहीप्रायोगिकान्मेहवधार्थमेव ॥ २० ॥
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषायास्तैर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।
सक्तूनपूपान्सगुडान्सधानान्भक्ष्यांस्तथान्यान्विविधांश्च खादेत् ॥ २१ ॥

खराश्वगोधेनुकसंभृतानां तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवायवानां कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २२ ॥
संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
जयन्ति पित्तप्रभवान्विरेकाः संतर्पणः संशमनो विधिश्च ॥ २३ ॥
दार्वीं सुराह्वां त्रिफलां समुस्तां कषायमुत्क्वाथ्य पिबेत्प्रमेही ।
क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २४ ॥
हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनाश्च ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ २५ ॥
दार्वी विडङ्गं खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा पाठा च मूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा॥२६॥
यमान्युशीराण्यभया गुडूची चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।
पादैः कषायाः कफमेहिनां ते दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २७ ॥
उशीरलोध्राञ्जनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयापद्मकवृक्षकाणाम् ॥ २८ ॥
लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां निम्बार्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।
शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ २९ ॥
अश्वत्थपाठासनवेतसानां कटङ्कटेर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
पैत्तेषु मेहेषु दशैव दृष्टाः पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३० ॥
सर्वेषु मेहेषु मतौ तु पूर्वौ कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।
मन्थस्य पाने यवभावनायां स्युर्भोजने पानविधौ पृथक्च ॥ ३१ ॥
सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
मेदः कफश्चैव कषाययोगैः स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥ ३२ ॥
कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि ।
कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेही ॥ ३३ ॥
पिबेद्रसेनामलकस्य वापि कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।
जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ॥ ३४ ॥
दृष्टानुबन्धं पवनात्कफस्य पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः ।
तैलं कफे स्यात्स्वकषायसिद्धं पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कैर्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः ।
वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ ३६ ॥
मञ्जिष्ठया वागुरुचन्दनैश्च सर्वैः समुस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद् घृतं तु पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ३७ ॥
फलत्रिकं दारु निशा विशाला मुस्ता च निःक्वाथ्य निशा सकल्काः ।
पिबे‌‌‌‌त्.. ‌शायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुद्धृतेषु ॥ ३८ ॥
लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलां मूर्वां विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटुरोहिणीं च ॥ ३९ ॥
भार्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान्केशरमिन्द्रसाह्वां नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥ ४० ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे ।
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥ ४१ ॥
मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्याद्द्विपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्वामयार्शांस्यरुचिं ग्रहण्या दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम्॥४२॥

इति मध्वासवः ।

क्वाथः स एवाष्टपले च दन्त्या भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
सितोपला त्वष्टपला विशेषः क्षौद्रं च तावत्पृथगासवौ तौ ॥ ४३ ॥
सारोदकं चाथ कुशोदकं वा मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
शीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥४४॥
मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकषायलेहैः संतर्पणज्ञः शमयेत्प्रमेहान् ॥ ४५ ॥
भृष्टान्यवान् भक्षयतः प्रयोगाच्छुष्कांश्च सक्तून्न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रं च कुष्ठं च कफं च कृच्छ्रं तथैव मुद्गामलकप्रयोगात् ॥ ४६ ॥
संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरूक्षणार्थं कफपित्तजेषु सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४७ ॥
"व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढैरुद्वर्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ४८ ॥
क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धो नाशं प्रयाति प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ४९ ॥

या वातमेहान्प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान्प्रति नास्ति चिन्ता॥५०॥
यैर्हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहास्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेव्याः ।
हेतो रसे वा विहिता यथैव जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५१ ॥
हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।
यो मूत्रयेत्तं न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५२ ॥
दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्द्विविधोपचारः ।
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्यात्संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥५३॥
सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्५४
जातप्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ५५
प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥५६॥

भवन्ति चात्र ।

हेतुर्दोषा दूष्यं मेहानां साध्यतानुरूपं च ।
मेही द्विविधस्त्रिविधं भिषग्जितं तल्लक्षणम् ॥ ५७ ॥
आद्या. यवान्नविकृतिर्मन्था मेहापहाः कषायाश्च ।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥ ५८ ॥
व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्वर्तनानि गन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दृष्टमेतावत् ॥ ५९ ॥

इति चरकसंहितायां वाजीकरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ कुष्ठचिकित्सिताख्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
"हेतुं लिङ्गं विविधं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।
शृण्वग्निवेश सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ १ ॥
विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ २ ॥
व्यायाममतिसंतापमतिभुक्त्वा निषेविणाम्।
शीतोष्णलङ्घनाहारान्क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥ ३ ॥
घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्।
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ४ ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम्।
माषमूलकपिष्टान्नगुडक्षीरतिलाशिनाम् ॥ ५ ॥
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा।
विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ६ ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तकों द्रव्यसंग्रहः ॥ ७ ॥
अतः कुष्ठा विजायन्ते सप्त चैकादशैव च।
न चैकदोषजं किञ्चित्कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ ८ ॥
स्पर्शाज्ञत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः।
कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्लमः ॥ ९ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्मकिटिभविपादिकालसकदद्रुचर्मदलपामाविस्फोटकशतारुर्विचर्चिकानां लक्षणानि उपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
कण्डूविदाहरुग्रागपरीतं लोमपिञ्जरम्।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १३ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १६ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलाबुपुष्पवर्णं तत्सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥ १७ ॥
यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥
इति सप्त महाकुष्ठानि ।
अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥ १९ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।
वैपादिकं करे पादे स्फोटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
सकण्डूकैः सरागैश्च गण्डैरलसकं स्मृतम् ।
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥
रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत् ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २२ ॥
पामाः श्वेतारुणाः श्यावाः पिडका कण्डुला भृशम् ।
श्वेताः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ २३ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
सकण्डूः पिडकाः श्यावा बहुस्रावा विचर्चिकाः ॥ २४ ॥
इति एकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।
वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात्काकणं तु त्रिदोषजम् ॥ २५ ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठं च जायते ॥ २६ ॥
चर्माख्यमेककुष्ठं च किटिभं सविपादिकम् ।
कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २७ ॥
दद्रुश्चर्मदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषः ।
पित्तश्लेष्माधिकाः प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ २८ ॥

सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां च बलाबलम्।
यथास्वैर्लक्षणैर्बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया॥ २९॥
दोषस्य यस्य पश्येत्कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिक्तम्।
तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य॥ ३०॥
कुष्ठविशेषैर्दोषादोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि।
ज्ञायन्ते तैर्हेतुर्हेतुस्तांश्च प्रकाशयति॥ ३१॥
रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथायासः।
पारुष्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च॥ ३२॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं दाहो रागः परिस्रवः पाकः।
विस्रो गन्धः क्लेदस्तथाङ्गपतनं च पित्तकृतम्॥ ३३॥
श्वैत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्यं सोत्सेधगौरवस्नेहाः।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः॥ ३४॥
सर्वैरेतैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान्विवर्जयेदबलम्।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम्॥ ३५॥
वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोल्बणं न तत्कृच्छ्रम्।
कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रकुष्ठानि॥ ३६॥
वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे॥ ३७॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः।
प्रच्छनमल्पे कुष्ठे मतं शिराव्यधनं महति च शस्तम्॥३८॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान्।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु॥ ३९॥
स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रुधिरे।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम्॥ ४०॥
दोषोत्क्लिष्टे हृदये वाम्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः॥ ४१॥
शीतरसः पक्वरसो मधूनि मधुकं च वमनानि।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता॥ ४२॥

सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवांस्तु शीध्वादीन् ।
शंसन्त्यधोहराणां यथा विरेकः क्रमश्रेष्टः ॥ ४३ ॥
दार्वीबृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सस्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥ ४४ ॥
वातोल्बणं विरिक्तं निरूढमनुवासनमालक्ष्य ।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्स्नेहम् ॥ ४५ ॥
दन्तीमधूकसैन्धवफणिज्जकाः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं क्रिमिकुष्ठकफप्रदोषघ्नम् ॥ ४६ ॥
वैरोचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैश्च शाम्यन्ति ।
कृमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुत्तमाङ्गस्थाः ॥ ४७ ॥
स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥ ४८ ॥
आनूपवारिजानां मांसानां पोट्टलैः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्सिन्नं विलिखेत्कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ ४९ ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालाबुभिराहरेद्रक्तम् ।
प्रच्छितमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकाभिः ॥ ५० ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५१ ॥
येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं च दोषं च निःस्राव्य ॥ ५२ ॥
पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥ ५३ ॥
स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिफलाकरवीरकरञ्जनिम्बकुटजानाम् ॥ ५४ ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रलेपैः प्रदेह्यानि ॥ ५५ ॥
मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रशमनं च ॥ ५६ ॥

सर्पींषि तिक्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत्कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमग्र्यं तत्कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५७ ॥
दोषाधिक्यविभागादित्येतत्कर्म कुष्ठनुत्प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥ ५८ ॥
दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैलाः ॥ ५९ ॥
मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः पृथक्पलांशं त्रिफला त्रिवृच्च ।
स्यात्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिका नागरपादयुक्ता ६०
पलं तथैकं सह चूर्णितानां जले शृतं दोषहरं पिबेद्वा ।
जीर्णे रसे धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ ६१ ॥
कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।
षड्रात्रयोगेन निहन्ति चैव हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ६२ ॥
मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारुपञ्चमूले द्वे ।
सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥ ६३ ॥
चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वाज्यम् ।
श्रेष्ठं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६४ ॥
श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीदोषमर्शांसि ।
ब्रध्नभगन्दरपिडकाकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥ ६५ ॥"

इति सर्वकुष्ठनाशकयोगः ।

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोलानाम् ।
मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥ ६६ ॥
भूनिम्बपलाशानां दद्याद्द्विपलं ततस्त्रिवृद्द्वित्रिगुणा ।
तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परमम् ॥ ६७ ॥

इति सुप्तिकुष्ठे ।

नवनीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ६८ ॥
गन्धकयोगसुवर्णमाक्षिकयोगादेव (?) ।
सर्वव्याधिविनाशनमद्यात्कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥ ६९ ॥

वज्रं शिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिहरणार्थमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥ ७० ॥
खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थम् ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्ये ते चाष्टपालिके च ॥ ७१ ॥
ततश्चायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथा मूलानि ।
त्रिफलैले त्वग् मरिचं पत्रं कनकं च कर्षांशम् ॥ ७२ ॥
मत्स्याण्डिका मधुसमा तन्मांसमायसे भाण्डे ।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७३ ॥

इति मध्वासवः ।

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविते समारोप्य ।
द्रव्याणि चूर्णितानि त्वष्टपलिकान्यत्र देयानि ॥ ७४ ॥
त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनीमुस्ताटरूषकेन्द्रयवसौवर्णा च ।
तथा त्वक् छिन्नरुहा चेति तन्मासं निदधीत धान्यमध्ये ७५
प्रातःप्रातः पिबेत्ततो युक्त्या मासेन महाकुष्ठं हन्त्येवाल्पं तु ।
पक्षेणार्शःश्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।
ना भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकबिन्दुम् ॥ ७६ ॥

इति कनकबिन्द्वरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयास्तथापि पित्तेषु ।
कृतमालक्काथश्चाप्येष विशेषात्कफकृतेषु ॥ ७७ ॥
त्रिफलासवश्च गौडः सचित्रकः श्वित्ररोगकुष्ठघ्नः ।
क्रमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ७८ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात्कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।
भल्लातकैश्च त्रिफलैः सनिम्बैर्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥ ७९ ॥
पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
शस्ता न गुर्वम्लपयोदधीनि नानूपमत्स्या न गुडास्तिलाश्च ॥ ८० ॥

एला कुष्ठं दार्वी शतपुष्पा चित्रकं विडङ्गं च ।
कुष्ठालेपनमिष्टं च रसाञ्जनाभया चैव ॥ ८१ ॥
चित्रकमेलां बिम्बीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।
चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ ८२ ॥

क्षारेण गवां मूत्रे स्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ८३ ॥
मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधागृहधूमः ।
मूत्रं पित्तं क्षारः पालाशः कुष्ठनुल्लेपः ॥ ८४ ॥
त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत्फल्गु चित्रकं बृहती ।
गोधारसः सलवणं दारु च मूत्रं च मण्डलनुत् ॥ ८५ ॥
कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसन्नेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च क्रिण्वे च ॥ ८६ ॥
तैर्मोदकः सुजातः किण्वैर्जनितप्रलेपनं शस्तम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थे कृमिघ्नं च ॥ ८७ ॥
मुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरग्वधं कलिङ्गयवाः ।
दार्वी ससप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ८८ ॥
एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रधावनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ८९ ॥
कुष्ठं करञ्जबीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
प्रपुन्नाडबीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोध्राश्च ॥ ९० ॥
करवीरमूलकल्कः कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दार्व्याः ।
सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९१ ॥
लोध्रस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य ।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषूद्वर्तनालेपः ॥ ९२ ॥
शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्ट्वा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुल्लेपः ॥ ९३ ॥
इति चत्वारो लेपाः ।

दार्व्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९४ ॥
इति षट्कषाययोगा निर्दिष्टाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च मतास्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९५ ॥
आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९६ ॥

त्रिफलानिम्बपटोलमञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
एष कषायोऽभ्यस्तो हिनस्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ९७ ॥
एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
एष च कल्पो दृष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् ॥ ९८ ॥
कुष्ठार्कतुत्थकट्फलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकाशीसम् ॥ ९९ ॥
एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
तिक्तेक्ष्वाकुबीजं कम्पिल्लकसर्षपवचा दार्वी ॥ १०० ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष वा लेपः ।
उद्वर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेष एवेष्टः ॥ १०१ ॥
श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥ १०२ ॥

इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वक् वत्सकविडङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्षपशिग्रुत्वग्रोहिणी कटुका ॥ १०३ ॥
एतैस्तैलं साध्यं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
दत्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गः कुष्ठकण्डूघ्नः ॥ १०४ ॥

इति श्वेतकरवीरपत्राद्यं तैलम् ।

तिक्तेक्ष्वाकुबीजं द्वे तुत्थे रोचना हरिद्रे द्वे ।
बृहतीफलमेरण्डः सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥ १०५ ॥
काशीसहिङ्गुशिग्रुत्र्यूषणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥ १०६ ॥
सर्षपकल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मारुतकफघ्नं तैलम् ॥ १०७ ॥

तिक्तेक्ष्वाकु तैलम् ।

कनकक्षीरीशैला भार्गी दन्ती फलानि मूलं च ।
जातीफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥ १०८ ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डबृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ १०९ ॥

कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सपड्ग्रन्थाः।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः॥ ११०॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः।
सौराष्ट्रीकाशीशं दार्वीत्वक् सर्जिकालवणम्॥ १११॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम्॥ ११२॥
स्थाप्यं कटुकालाबूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु।
भिन्द्याद्भिषगभ्यङ्गात्कृमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्॥ ११३॥
इति कनकक्षीरतैलम्।

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीसम्।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे॥ ११४॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्मे।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः॥ ११५॥
इति सिध्मलेपः।

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेङ्गुदीनां च।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरस्य तैलानि॥ ११६॥
इति तैलानि।

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दार्वी कम्पिल्लकस्तथा तुत्थम्।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः क्षेप्यः॥ ११७॥
समधूच्छिष्टो विपादिका नश्यति व्याप्ता।
चर्मैककुष्ठं किटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च॥ ११८॥
इति विपादिकायां तैलघृते।

किण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात्।
लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरूणि कुष्ठं च मण्डलनुत्॥ ११९॥
इति मण्डलकुष्ठे लेपः।

पूतिकादारुजटिला पक्वसुरा क्षौद्रमुद्गपर्ण्यौ च।
लेपः सकाकणासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः॥ १२०॥
इति मण्डलकुष्ठे द्वितीयो लेपः।

चित्रकशोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणि।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२१ ॥
लाक्षारसाञ्जनैला पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः।
दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मारुतकफघ्नाः ॥ १२२ ॥

इति षट् लेपाः।

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च।
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठं च शममुपैति ॥ १२३ ॥

इति एडगजादिलेपः।

एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम्।
काञ्जिकयुक्तं तु पृथग्ज्ञातमिदमुद्वर्तनं क्रमशो लेपाः ॥१२४॥

इति सिध्मकुष्ठे लेपः।

वासा त्रिफला पाने स्नाने चोद्वर्तने प्रलेपे च।
बृहती सेव्यपटोलाः सशारिवा रोहिणी चैव ॥ १२५ ॥
खदिरावघातककुभा रोहीतककुटजधवनिम्बाः।
सप्तच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥ १२६ ॥

इति कुष्ठे स्नानं पानं च।

जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचन्दनं मृणालानि।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १२७ ॥
यष्ट्याह्वलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च।
स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः ॥ १२८ ॥
आलेपनं प्रियङ्गुर्हरेणुका वत्सकस्य च फलानि।
सातिविषा च सेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका।
तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ॥ १२९ ॥

इत्यभ्यङ्गः।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपुण्डरीकोत्पलयुतैश्चाभ्यङ्गः ॥ १३० ॥

इति द्वितीयोऽभ्यङ्गः।

क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले।
शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेचकौ घृतं तिक्तम् ॥ १३१ ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम्।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम्॥ १३२॥
त्रिफलात्वचोऽर्धपलिकाः पटोलपत्रं च कार्षिकाः शेषाः।
कटुरोहिणी सनिम्बा यष्ट्याह्वा त्रायमाणा च॥ १३३॥
एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसूराणाम्।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः॥ १३४॥
ते च कषायाष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम्।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम्॥ १३५॥
तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम्।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिं विभ्रमविस्फोटकान्हन्ति॥ १३६॥
निम्बपटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्यादर्द्धपलांशं पर्पटकं त्रायमाणां च॥ १३७॥
सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत्पूते।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणां च॥ १३८॥
मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्षिकान्भागान्।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम्॥ १३९॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शो ग्रहणीपाण्ड्वामयश्वयथुहारि।
वीसर्पपिण्डकपामाकण्डूमदगण्डनुत्तिक्तम्॥ १४०॥

इति तिक्तषट्पलकं घृतम्।

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम्।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्पटकम्॥ १४१॥
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च।
षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं शारिवे चोभे॥ १४२॥
वत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतं किराततिक्तं च।
कल्कान्कुर्यान्मतिमान्यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च॥ १४३॥
कल्कस्य चतुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतबलानाम्।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम्॥ १४४॥
कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि।
वीसर्पमम्लपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगं च॥ १४५॥

विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगं गुल्मपिडका असृग्दरं गण्डमालां च ॥ १४६ ॥
हन्यादेतत्सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिक्तम् ॥ १४७ ॥

इति महातिक्तकं घृतम् ।

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।
स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥ १४८ ॥
खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपाशनयोस्तुले ।
तुलार्धाः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १४९ ॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।
हारिद्रो कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥ १५० ॥
सप्तपर्णश्च सक्षुण्णो दशद्रोणेषु वारिणः ।
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ॥ १५१ ॥
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ।
महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ १५२ ॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत्परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५३ ॥

इति महाखदिरं घृतम् ।

प्रपतत्सुलसीकाप्रस्रुतेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेहश्च ॥ १५४ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५५ ॥

इति वा कृमिकुष्ठे ।

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहृत् खदिरः ॥ १५६ ॥

इति वा कृमिकुष्ठे ।

एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनं श्वदन्ता गोऽश्वखराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥ १५७ ॥

एडगजः सविडङ्गो रजनीद्वयराजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोद्दालनमग्र्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ।
श्वित्राणां प्रशमार्थं प्रयोक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ॥ १५८ ॥
श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं मलपूरस इष्यते सगुडः ।
तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ॥ १५९ ॥
सेवेत विरिक्तश्च त्र्यहं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ।
श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान्भिन्द्यात् ॥ १६० ॥
स्फोटेषु विस्रुतेषु प्रातः प्रातः पिबेत्पक्षम् ।
मलपूमशनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्क्वाथ्य ॥ १६१ ॥
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ।
यच्चान्यत्कुष्ठघ्नं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्र्यम् ॥ १६२ ॥
सुमनःशिलं विडङ्गं काशीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ १६३ ॥
इति श्वित्रे लेपः ।

कदलीक्षारयुतं वा खदिरास्थिदग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।
हस्तिमदाध्युषितं वा मालत्याः क्षारकक्षारम् ॥ १६४ ॥
इति लेपः ।

नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
मूलकबीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥ १६५ ॥
इति द्वौ लेपौ ।

काकोदुम्बरिका वासा वल्गुजचित्रकौ गवां मूत्रे ।
पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥ १६६ ॥
इति वा द्वौ लेपौ ।

किलासहन्तामूलान्यवल्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥ १६७ ॥
इति श्वित्रे प्रलेपः ।

"शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च शक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १६८ ॥

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥ १६९ ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
मेदःश्वेतं श्रितं श्वित्रे गुरुतश्चोत्तरोत्तरम् ॥ १७० ॥
यत्परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छिन्नं नैव सिध्यति ॥ १७१ ॥
वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा सुराणां गुरुधर्षणं च ।
पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम् ॥१७२

भवन्ति चात्र ।

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं समासतो दोषनिर्देशात् ।
साध्यासाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ॥ १७३ ॥
सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरुलाघवं शान्तिः ।
इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥ १७४ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सास्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

"दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ १ ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥ २ ॥
दुहितॄणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥ ३ ॥
प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान् ।
भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥ ४ ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजोऽन्धमबलं दीनं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ ५ ॥

सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ६ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान्सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ॥ ७ ॥
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ ८ ॥
क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात्स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ ९ ॥
स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥ १० ॥
अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणक्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥ ११ ॥
युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथा परैः ॥ १२ ॥
अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति ॥ १३ ॥
स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ॥ १४ ॥
पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वर्चोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरस्थश्चोरसो रुजम् ॥ १५ ॥
क्षणनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति ॥ १६ ॥
इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥ १७ ॥
ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥ १८ ॥
तदा वेगप्रतीघातात्कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्यगधः कुर्याद्विकारान्कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥

प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २० ॥
अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिर्वर्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २१ ॥
हर्षोत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्षणात् ।
व्यवायानशनाभ्यां च शुक्रमोजश्च क्षीयते ॥ २२ ॥
ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषानुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २३ ॥
श्वासं विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
करोति चांससन्तापमेकादशविधाङ्गहृत् ॥ २४ ॥
लिङ्गान्यावेदयन्त्वेतानेकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात्प्राणक्षयप्रदम् ॥ २५ ॥
विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान्घोरान्विषमान्मारुतादयः ॥ २६ ॥
स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुध्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥ २७ ॥
प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिररोचकम्
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं शोणितस्य च ॥ २८ ॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि वा ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥ ३० ॥
पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥ ३१ ॥
घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ ३२ ॥
मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च ।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥ ३३ ॥

पतत्त्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम् ।
स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥ ३४ ॥
जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।
रूपं तस्य यथोद्देशं परं श्रृणु सभेषजम् ॥ ३६ ॥
यथास्वेनोष्म[illegible] पाकं शारीरा यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना ॥ ३७ ॥
स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयात् ।
धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥
तस्मिन्काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम् ।
मलीभवति तत्प्रायः कल्पते किंचिदोजसे ॥ ३९ ॥
तस्मात्पुरीषं [illegible]क्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ॥ ४० ॥
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्धते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४१ ॥
जायन्ते [illegible]श्चातः [illegible]कादशधा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राज[illegible]क्ष्मेति कल्प्यते ॥ ४२ ॥
कासोंऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजौ ।
शोणितश्लेष्मणोश्छर्दिः श्वासः को[illegible]ामयोऽरुचिः ॥ ४३ ॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मिणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चो गदोऽरुचिः ॥ ४४ ॥
सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ ४५ ॥
घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।
मारुताध्मातशिरसो मार्गं श्यायते प्रति ॥ ४६ ॥
प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्षणः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ॥ ४७ ॥

ज्वरः कासः कफोत्क्लेशः स्वरभेदोऽरुचिः क्रमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
पिच्छिलं बहलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्ठीवति कफानुगम् ॥ ४९ ॥
अंसपार्श्वाभितापश्च तापः पादकरस्य च ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५० ॥
वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्कासवेगात्सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वाताद्रूक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५१ ॥
तालुकण्ठपरिप्लोषः पित्ताद्वक्तुमसूयते ।
कफान्मन्दो विबद्धश्च स्वरः खुरुखुरायते ॥ ५२ ॥
सद्यो रक्तविबन्धत्वात्स्वरः कृच्छ्रात्प्रवर्तते ।
कासातिवेगात्करुणः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५३ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५४ ॥
अतिखिन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्लिष्टसंचितः ॥ ५५ ॥
रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादी[illegible]
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात्कण्ठमेति च ॥ ५६ ॥
वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्यते ॥ ५७ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारैर्दुष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥ ५८ ॥
कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ५९ ॥
अरोचकात्कासवेगाद्दोषोत्क्लेशाद्भयादपि ।
छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६० ॥
सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावस्थितं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ॥ ६२ ॥
पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूमसालेपनानि च ।
परिषेकावगाहांश्च यावकं वाट्यमेव च ॥ ६३ ॥ पान
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्स्नेहोपसंहितान् ।
लावतित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६४ ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६५ ॥
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपकल्पितैः ॥ ६६ ॥
यवगोधूमशाल्यन्नैर्यथासात्म्यमुपाचरेत् ।
पिबेत्प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६७ ॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याथ वा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ६८ ॥
कृशरोत्कारिकामाषकुलत्थयवपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥ ६९ ॥
स्वेदयेत्पत्रभङ्गेण शिरश्च परिषेचयेत् ।
बलागुडूचीमधुकशृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥ ७० ॥
बस्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेदैः प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥ ७१ ॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ७२ ॥
जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ।
वचाया वेशवारस्य विदार्या मूलकस्य च ॥ ७३ ॥
औदकानूपमांसानामुपनाहाश्च संस्कृताः ।
शस्यन्ते च चतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥ ७४ ॥
शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनम् ।
आलेपनं स्यात्सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् ॥ ७५ ॥

बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥ ७६ ॥
वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयस्या च कत्तृणं मधुकं घृतम् ॥ ७७ ॥
चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥ ७८ ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगानि बस्तिकर्म तथा परम् ॥ ७९ ॥
जलौकालाबुशृङ्गैर्वा प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ८० ॥
प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकेशरैर्वा घृताप्लुतैः ॥ ८१ ॥
प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयस्या च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ८२ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥ ८३ ॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृते वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ८४ ॥

इति संशमनी क्रिया ।

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥ ८५ ॥
शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्रंसनादपि ।
अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ८६ ॥
योगात्संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरःपार्श्वांसशूलेषु सिद्धानेतान्प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
बलाविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्यात्स्वर्यमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम् ॥ ८९ ॥

विषतन्त्रा (ज्ञा॰ मं॰)

शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासनिबर्हणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ९० ॥
दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान्प्रबाधते ॥ ९१ ॥
भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्नि प्रविचारितम् ।
रास्नाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ९२ ॥
लेहान्कासापहान्स्वर्यान्श्वासहिक्कानिबर्हणान् ।
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नान्स्नेहांश्चातःपरं शृणु ॥ ९३ ॥
घृतं खर्जूरमृद्वीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासनिबर्हणम् ॥ ९४ ॥
दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ ९५ ॥
शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद्घृतम् ॥ ९६ ॥
पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥ ९७ ॥
खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटीगुडशर्कराः ॥ ९८ ॥
वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ ९९ ॥
श्लोकार्धविहितानेतांल्लिह्यान्ना मधुसर्पिषा ।
कासश्वासापहान्स्वर्यान्पार्श्वशूलापहांस्तथा ॥ १०० ॥
सितोपलां तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वचम् ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १०१ ॥
चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम् ।
सुप्तजिह्वा रोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०२ ॥
हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
वासासर्पिः शतावर्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०३ ॥

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ १०४ ॥
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान्समावपेत् ॥ १०५ ॥
शठ्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
तामलक्याः किराताना तिक्तस्य कुटजस्य च ॥ १०६ ॥
फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टान्कर्षसंमितान् ।
ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०७ ॥
ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
तृष्णां छर्दिरतीसारमेतान्सर्पिरपोहति ॥ १०८ ॥"

इति गोक्षुराद्यघृतम् ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १०९ ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११० ॥
एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥ १११ ॥
बलां स्थिरां पृश्निपर्णीं बृहतीं सनिदिग्धिकाम् ।
साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥ ११२ ॥
द्राक्षा खर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ ११३ ॥
आजस्य पयसश्चैव प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूषार्थे चणका मुद्गा मकुष्ठाश्चोपकल्पिताः ।
ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ॥ ११४ ॥
यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ।
कफप्रसेके बलवान् श्लैष्मिकश्छर्दयेन्नरः ॥ ११५ ॥
पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ॥ ११६ ॥
स वान्तोऽद्याच्च लघ्वन्नमन्नकाले सदीपनम् ।

यवगोधूममाध्वीकशीध्वरिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ ११७ ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेके तु वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान्स्निग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ ११८ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।
हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ ११९ ॥
प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ।
प्राप्नोत्यास्यस्य वैरस्यं न चान्नमभिनन्दति ॥ १२० ॥
तस्याग्निदीपनान्योगानतीसारनिबर्हणान् ।
वक्त्रशुद्धिकरान्कुर्यादरुचिप्रतिबाधकान् ॥ १२१ ॥
सनागरानिन्द्रयवान्पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ॥ १२२ ॥
पाठां बिल्वं यमानीं च पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
दुरालभां शृङ्गवेरं पाठां च सुरया सह ॥ १२३ ॥
जम्ब्वाम्रमध्यं बिल्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेया मण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२४ ॥
एतानेव च योगांस्त्रीन्पाठादीन्कारयेत्खडान् ।
ससूपधान्यान्सस्नेहान्साम्लान्संग्रहणान्परान् ॥ १२५ ॥
वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।
श्रीपर्ण्यां मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥ १२६ ॥
चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खडान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सदाडिमान् ॥ १२७ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थे प्रशस्यन्ते भोज्यार्थे रक्तशालयः ॥ १२८ ॥
स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तक्रं सुरा सचुक्रीका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १२९ ॥
दीपनं ग्राहि निर्दिष्टं भेषजं भिन्नवर्चसे ।
परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३० ॥

द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
तद्वत्प्रक्षालयेदास्यं धारयेत्कवलग्रहान् ॥ १३१ ॥
पिबेद्धूमं ततो भृष्टमद्याद्दीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमन्नं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३२ ॥
त्वङ्मुस्तमेलाधान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम् ।
दार्वी त्वचो यमानी च पिप्पल्यस्तेजवत्यपि ॥ १३३ ॥
यमानी तिन्तिडीकं च पञ्चैते मुखधावनाः ।
श्लोकपादेषु विहिता रोचना मुखशोधनाः ॥ १३४ ॥
गुलिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
एषामालोडितानां वा धारयेत्कवलग्रहान् ॥ १३५ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
कवलान्धारयेदिष्टान्क्षीरस्येक्षुरसस्य च ॥ १३६ ॥
यमानीं तिन्तिडीकं च नागरं साम्लवेतसम् ।
दाडिमं बदरं चाम्लं कार्षिकं चोपकल्पयेत् ॥ १३७ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १३८ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ १३९ ॥
हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ १४० ॥

इति यमानीषाडवम् ।

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४१ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४२ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषप्लीहज्वरापहम् ।
वम्यतीसारशूलघ्नमूर्ध्ववातानुलोमनम् ॥ १४३ ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैव चूर्णं पक्त्वा सितोपलैः ।

गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः ॥ १४४ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

"शुष्यते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १४५ ॥
शोषिणे बार्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन चापरान् ।
गृध्रानुलूकांश्चाषांश्च विधिवत्सूपकल्पितान् ॥ १४६ ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान्मत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥ १४७ ॥
लोमशान्स्थूलनकुलान्बिडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशावांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥ १४८ ॥
सिंहानृक्षांस्तरक्षूंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥ १४९ ॥
गजखड्गितुरङ्गाणां वेशवारकृतान्भिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिवृद्धये ॥ १५० ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् ॥ १५१ ॥
मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्टानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि ॥ १५२ ॥
जानञ्जुगुप्सन्नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छद्मोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥ १५३ ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां हंसानां शूकरोष्ट्रयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५४ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामान्नपानिके ।
तान्परीक्ष्य भिषग्विद्वान्दद्यान्मांसानि शोषिणे ॥ १५५ ॥
प्रसहाभूशयानूपवारिजावारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १५६ ॥
प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥ १५७ ॥

विधिवत्सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १५८ ॥
मांसमेवाश्नतः शोषे माध्वीकं पिबतोऽपि च ।
नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १५९ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्मार्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६० ॥
प्रसन्नां वारुणीं शीधुमरिष्टानासवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयेत् ॥ १६१ ॥
मद्यं तैक्ष्ण्योष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात्स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात्सप्त धातवः ॥ १६२ ॥
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १६३ ॥
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायिकैः ।
क्षीरमांसरसोपेतं घृतं शोषहरं परम् ॥ १६४ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ॥ १६५ ॥
रास्नाबलागोक्षुरकं स्थिरा वर्षाभूसाधितम् ।
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनुद्घृतम् ॥ १६६ ॥
यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ।
सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ॥ १६७ ॥
शुष्यतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ।
बहिःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥ १६८ ॥
स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव वा ॥ १६९ ॥
उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनरक्तैः सुखैः करैः ।
मृद्नीयात्सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ॥ १७० ॥
जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ।
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥ १७१ ॥

विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १७२ ॥
त्रिगुणं यवचूर्णेन दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ १७३ ॥
गौरसर्षपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः ।
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ॥ १७४ ॥
गन्धैः समाल्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ।
स्पृश्यान्संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग्द्विजाः ॥ १७५ ॥
इष्टवर्णरसस्पर्शं गन्धवत्पानभोजनम् ।
इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात्सुखप्रदम् ॥ १७६ ॥
समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् ।
लघून्य-हीनवीर्याणि तानि पथ्यतमानि हि ॥ १७७ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
यक्ष्मिणस्तत्प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये ॥ १७८ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ।
बस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसौदनैः ॥ १७९ ॥
इष्टैर्मद्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः ।
यथर्तुविहितैः स्नानैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ १८० ॥
सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥ १८१ ॥
हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः ।
ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥ १८२ ॥
सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया ।
वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ १८३ ॥
यया प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १८४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
समासव्यासतश्चोक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥ १८५ ॥

नाम हेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ १८६ ॥
इति चरकसंहितायां राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथार्शश्चिकित्सिताख्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतजप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्टवानर्शसां मुक्तिमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ १ ॥
प्रकोपहेतुसंस्थानं स्थानं लिङ्गचिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

"इह खलु अग्निवेश! द्विविधानि अर्शांसि सहजानि कानिचित् कानिचित् जातस्योत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजानाम् । तत्र द्विविधौ बीजौ उपतप्तौ, हेतुः मातापित्रोरपचारः पूर्वकृतं च कर्म तथा अन्येषामपि सहजानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सहजातानि शरीरेण अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ३ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुलेऽवकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति देशः ॥ ४ ॥

केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्ति अर्शसां शिश्नमपत्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मानि त्वक् च । तदस्त्यधिकमांसदेश एष गुदवलिजानां त्वर्शांसीति संज्ञा तन्त्रे अस्मिन् सर्वेषां च अर्शसामधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च ॥ ५ ॥

तत्र सहजानि अर्शांसि कानिचिदणूनि कानिचिन्महान्ति कानिचिद्दीर्घाणि कानिचिद्ध्रस्वानि कानिचिद्वृत्तानि कानिचिद्विषमविसृतानि कानिचिदन्तःकुटिलानि कानिचिद्बहिःकुटिलानि कानिचिज्जटिलानि कानिचिदन्तर्मुखानि यथास्वं दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ६ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवति अतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः

प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषः शार्करी चाश्मरी वा तथा नियतविबद्धमुक्तपक्वामशुष्कभिन्नवर्चा अन्तरान्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतरक्तारुणतनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्धामपुरीषोपवेशी नाभिबस्तिवंक्षणोद्देशे प्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सशूलगुदप्रवाहिकः परिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टम्भान्त्रकूजोदावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविबद्धतिक्ताम्लोद्गारः सुदुर्बलो दुर्बलाग्निरल्पशुक्रः, क्रोधनो दुःखोपचारशीलः कासश्वासतमकतृष्णाहृल्लासच्छर्दिररोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशूली क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः कर्णरोगी सशूनपाणिपादवदनाक्षिकूटः सज्वरः साङ्गमर्दः सर्वपर्वास्थिशूली च अन्तरान्तरा पार्श्वकुक्षिबस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः परमालसश्चेति जन्मप्रभृति अस्य गुदजैरावृतो मार्गोपरोधाद्वायुरपानः प्रत्यारोहन्समानव्यानप्राणोदानान्पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति । ते प्रकुपिताः पञ्च वाताः पित्तश्लेष्माणौ चार्शसामभिद्रवन्त एतान् विकारानुपजनयन्तीत्युक्तानि सहजान्यर्शांसि ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

गुरुमधुरशीताभिष्यन्दिविदाहिविरुद्धाजीर्णप्रमिताशनासात्म्यभोजनाद्गव्यमात्स्यवाराहमाहिषाजाविकपिशितभक्षणात्कृशशुष्कपूतिमांसपैष्टिकपरमान्नक्षीरमोदकदधितिलगुडविकृतिसेवनाच्च माषयूषेक्षुरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकशुक्तलशुनकिलाटपिण्डकबिसमृणालशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकशृङ्गाटकतरुणविरूढनवधान्यामलूकोपयोगाद्गुरुफलशाकरागहरितवसाशिरस्पदपर्युषितपूतिशीतसंकीर्णान्नाभ्यवहरणान्मन्दकातिक्रान्तमद्यपानाद्व्यापन्नगुरुसलिलपानादतिस्नेहपानादसंशोधनाद्बस्तिकर्मविभ्रमादव्यवायाद्दिवास्वप्नात्सुखशयनासनोपसेवनाच्चोपहताग्नेर्मलोपचयो भवति अतिमात्रम् । अथोत्कटुकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोष्ट्रप्रयाणादतिव्यवायाद्बस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानाद्गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चेललोष्टतृणादिघर्षणात्प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणात्समुदीर्णवेगविनिग्रहात्स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्-

हुविषमप्रसूतिभिश्च प्रकुपितो वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगममासाद्य गुदवलिष्वाधत्ते ततस्तास्वर्शांसि प्रादुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

सर्षपमसूरमाषमुद्गमकुष्ठकयवकलायपिण्डिटिण्टिकेरखर्जूरकर्कन्धुकाकणन्तिका बिम्बीबदरकरीरोदुम्बरजाम्बवगोस्तनाङ्गुष्ठकशेरुकशृङ्गाटकशृङ्गीदक्षशिखिशुकतुण्डजिह्वामुकुलकर्णिकासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रबलानि ॥ १० ॥

तेषामयं विशेषः । शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावानि तीक्ष्णाग्राणि वक्राणि स्फुटितमुखानि विषमविस्तृतानि शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमासंहर्षणापरीतानि स्निग्धोष्णोपशयानि प्रवाहिकाध्मानशिश्नवृषणबस्तिवङ्क्षणहृद्ग्रहाङ्गमर्दहृदयप्रबलानि प्रततविबद्धवातमूत्रवर्चांसि कठिनवर्चांस्यूरुकटीपृष्ठत्रिकपार्श्वकुक्षिबस्तिशूलशिरोऽभितापक्षवथूद्गारप्रतिश्यायकासोदावर्तायासशोषशोथमूर्च्छारोचकमुखवैरस्यतैमिर्यकण्डूनासाकर्णशङ्खशूलस्वरोपघातकराणि श्यावारुणपरुषनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य वातोल्बणानि अर्शांसीति विद्यात् ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र ।

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥ १२ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
तीक्ष्णो वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसामिति ॥ १३ ॥

तत्र यानि मृदुशिथिलसुकुमाराणि अस्पर्शासहानि रक्तपीतनीलकृष्णानि स्वेदोपक्लेदबहुलानि विस्रगन्धीनि तनुपीतरक्तस्राविणि दाहकण्डूशूलनिस्तोदपाकवन्ति शिशिरोपशयानि संभिन्नपीतहरितवर्चांसि पीतविस्रगन्धप्रचुरविण्मूत्राणि पिपासाज्वरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि पीतनखनयनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य पित्तोल्बणानि अर्शांसीति विद्यात् ॥ १४ ॥

भवतश्चात्र ।

कट्वम्ललवणक्षारव्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ १५ ॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपहेतुरर्शसाम् ॥ १६ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्ति उपचितानि श्लक्ष्णानि स्पर्शसहानि श्वेतपाण्डुपिच्छिलानि स्तब्धानि गुरूणि स्तिमितानि सुप्तसुप्तानि स्थिरश्वयथूनि कण्डूबहुलानि प्रततपिञ्जरश्वेतरक्तपिच्छास्रावीणि गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि रूक्षोष्णोपशयानि प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्क्षणानाहवन्ति परिकर्तिकाहृल्लासनिष्ठीविकाकासारोचकप्रतिश्यायगौरवच्छर्दिमूत्रकृच्छ्रशोषशोथपाण्डुरोगशीतज्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियास्योपलेपास्यमाधुर्यप्रमेहकराणि दीर्घकालानुपशयानि अतिमात्रमग्निमार्दवक्लैब्यकराणि आमविकारप्रबलानि गुरूणि च शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोल्बणानि अर्शांसीति विद्यात् ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ १८ ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ १९ ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च ।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ २० ॥
विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ २१ ॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वार्तिराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २२ ॥
अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥ २३ ॥
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ २४ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २५ ॥

हस्ते पादे गुदे नाभ्यां मुखे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ २६ ॥
हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ २७ ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ २८ ॥
शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयोऽन्यतोऽन्यथा ॥ २९ ॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३० ॥
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३१ ॥
तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्याद्बद्धगुदोदरम् ॥ ३२ ॥
तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
दाहं क्षारेण चाप्येके दाहमेके तथाग्निना ॥ ३३ ॥
अस्त्येतद्भूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तस्य सुदारुणः ॥ ३४ ॥
पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥ ३५ ॥
पुनर्विरोहो रूढानां क्लेदो भ्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ॥ ३६ ॥
यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदारुणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ ३७ ॥
वातश्लेष्मोल्बणान्याहुः शुष्काण्यर्शांसि तद्विदः ।
प्रस्रावीणि तथार्द्राणि रक्तपित्तोल्बणानि च ॥ ३८ ॥
तत्र शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
स्तब्धानि स्वेदयेत्पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥

चित्रकक्षारबिल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान्।
यवमाषपुलाकानां कुलत्थानां च पोट्टलैः ॥ ४० ॥
गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकल्कैस्तुषैरपि।
वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥
शक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्ष्णगन्धिकैः ॥ ४२ ॥
रास्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्हपुषैरपि।
इष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गृञ्जनकस्य च ॥ ४३ ॥
अभ्यज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत्पोट्टलीकृतैः।
वृषार्कैरण्डबिल्वानां पत्रोत्क्वाथैश्च सेचयेत् ॥ ४४ ॥
मूलकत्रिफलार्काणां वेणूनां वरुणस्य च।
अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
जलेनोत्क्वाथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत्।
कौलोत्क्वाथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुषोदके ॥ ४६ ॥
बिल्वोत्क्वाथेऽथवा तक्रे दधिमण्डाम्लकाञ्जिके।
गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं शूलार्तमुपवेशयेत् ॥ ४७ ॥
कृष्णसर्पवराहोष्ट्रजतुकावृषदंशजाम्।
वसामभ्यञ्जनं कुर्याद्धूपनं चार्शसां हितम् ॥ ४८ ॥
नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च।
अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥
तुम्बुरूणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम्।
बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ॥ ५० ॥
वराहवृषविट्चैव धूपनं शक्तवो घृतम्।
कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सर्जरसो रसः ॥ ५१ ॥
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधा क्षीरं प्रलेपनम्।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥

पिप्पल्यश्चित्रकाः श्यामाः किण्वं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुक्कुटशकृद्धरिद्रा गुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
निकुम्भः साम्रृतासङ्गः पारावतशकृद्गुडः ।
प्रलेपः स्याद्गजास्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ॥ ५५ ॥
प्रलेपः स्यादलर्केण वासन्तकवसा युतः ।
शूलश्वयथुहृद्युक्तश्चुलूकीवसयाथवा ॥ ५६ ॥
आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ।
करञ्जो बस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ५७ ॥
अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ताः य एते परिकीर्तिताः ।
स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽर्शसां मताः ॥ ५८ ॥
प्रदेहान्तैरुपक्रान्तान्यर्शांसि प्रस्रवन्ति हि ।
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखम् ॥ ५९ ॥
शीतोष्णस्निग्धरूक्षैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलौकाभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनःपुनः ।
अोवर्तमानं रुधिरं रक्तार्शोभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥
गुदश्वयथुशूलार्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यमजाजीं बिल्वपेषिकाम् ।
बिडं यमानीं हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन च ।
तथार्शोग्रहणीदोषशूलानाहाद्विमुच्यते ॥ ६४ ॥
कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं ह्यातिसारिके ।
सगुडामभयां वाथ प्राशयेत्पौर्वभक्तिकीम् ॥ ६५ ॥
पाययेत त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलाया रसेन वा ।
हते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यर्शांसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥"
गोमूत्राध्युषितां दद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥

सनागरं चित्रकं वा शीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
चव्यं वा शीधुसंयुक्तमजाजीदीप्यकं पिबेत् ॥ ६८ ॥
सुरां वा हपुषां पाठां युक्तां सौवर्चलायुताम् ।
दधित्थबिल्वसंयुक्तं तथा वा चव्यचित्रकौ ॥ ६९ ॥
भल्लातकयुतं वाथ प्रदद्यात्तत्र तर्पणम् ।
बिल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण वा ॥ ७० ॥
चित्रकं हपुषां हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
पञ्चकोलयुतं वापि तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजाजीं कारवीं शटीम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥
यमानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
मन्दाम्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्घृतभाजने ॥ ७३ ॥
व्यक्ताम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
प्रपिबेन्मात्रया कालेष्वन्नस्य तृषितस्त्रिषु ॥ ७४ ॥
दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ।
गुदश्वयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तक्रारिष्टः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ ७६ ॥
वातश्लेष्मार्शसां तक्रात्परं नास्तीह भेषजम् ।
तत्प्रयोज्यं यथादोषं सस्नेहं रूक्षमेव वा ॥ ७७ ॥
सप्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
बलकालविशेषज्ञो भिषक्तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
अत्यर्थं मृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
सायं वा लाजशक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥ ७९ ॥
जीर्णे तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रं पेयां ससैन्धवाम् ॥ ८० ॥
तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
यूषैर्मांसरसैर्वापि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ॥ ८१ ॥

कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवारयेत् ।
तक्रप्रयोगान्मासान्ते क्रमेणोपशमो मतः ॥ ८२ ॥
अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वन्नादपकृष्यते ।
शक्त्यागमनरक्षार्थं दार्ढ्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥
बलोपचयवर्णार्थमेष निर्दिश्यते क्रमः ।
रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ॥ ८४ ॥
तक्रं दोषाग्निबलवित्त्रिविधं तत्प्रयोजयेत् ।
हतानि न विरोहन्ति तक्रेण गुदजानि तु ॥ ८५ ॥
भूमावपि निषिक्तं तद्दहेत्तक्रं तृणोलुपम् ।
किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शुष्काण्यर्शांसि देहिनः ॥ ८६ ॥
स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥ ८७ ॥
वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
नास्ति तक्रात्परं किंचिदौषधं कफवातजे ॥ ८८ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
शृङ्गवेरमजाजीं च कारवीं धान्यतुम्बुरुम् ॥ ८९ ॥
बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
फलाम्लां यमकस्नेहां तां दद्याद्गुदजापहाम् ॥ ९० ॥
एतैश्चैव खडं कुर्यादेतैश्चैव पचेज्जलम् ।
एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥ ९१ ॥
शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
दद्याद्यवागूं तक्राम्लां मरिचैरवचूर्णिताम् ॥ ९२ ॥
शुष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्थमेव वा ।
दधित्थबिल्वयूषं वा सकुलत्थमकुष्ठकम् ॥ ९३ ॥
छागलं वा रसं दद्याद्यूषैरेतैर्विमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥ ९४ ॥
रक्तशालिर्महाशालिः कलमो जाङ्गलः सितः ।
शारदः षष्टिकश्चैव स्यादन्नविधिरर्शसाम् ॥ ९५ ॥

इत्युक्तो भिन्नशकृतामर्शसां च विधिक्रमः ।
येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ ९६ ॥
सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तं प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्याण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥ ९७ ॥
गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतं यवक्षारं युक्तं वापि प्रयोजयेत् ॥ ९८ ॥
यमानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ९९ ॥
दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यमान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥ १०० ॥
प्रागुक्तान् यमके भ्रष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ॥ १०१ ॥
मदिरां वा सलवणां शीधुं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥ १०२ ॥
पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्घृतम् ॥ १०३ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शृङ्गवेरं यवक्षारं तैः सिद्धं वा पिबेद्घृतम् ॥ १०४ ॥
चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।
सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवर्चोविबन्धनुत् ॥ १०६ ॥
चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च ।
यमानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ १०७ ॥
चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे ॥ १०८ ॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
गुदवङ्क्षणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०९ ॥

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वपाठायमानिकाः ॥ ११० ॥
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्धृतं कफवातनुत् ॥ १११ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११२ ॥
पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागांस्त्रिपलिकान्कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ ११३ ॥
कण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषचव्यश्च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कषाये विनयेत्पूते द्विपलिकं भिषक् ॥ ११४ ॥
पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत्प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीस्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ ११५ ॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्विधापयेत् ।
तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥ ११६ ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं गुल्महृद्रोगनाशनम् ।
शोथप्लीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ ११७ ॥
कासहिक्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसंदीपनं परम् ॥ ११८ ॥
सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृद्दन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥ ११९ ॥
विज्ञातकफपित्तानामानुलोम्येन निर्मले ।
गुदेऽर्शांसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्धते ॥ १२० ॥
बर्हितित्तिरिलावानां रसानम्लान्सुसंस्कृतान् ।
दक्षाणां वर्तकानां च दद्याद्विड्वातसंग्रहे ॥ १२१ ॥
त्रिवृद्दन्तीपलाशानां चाङ्गेऽर्याश्चित्रकस्य च ।
सुभृष्टं यमके दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥ १२२ ॥
उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवल्गुजम् ॥ १२३ ॥

काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाम्लिकाम् ।
जीवन्तीशटिशाकं च शाकं गृञ्जनकस्य च ॥ १२४ ॥
दधिदाडिमसिद्धानि भृष्टानि यमकेऽपि च ।
धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥ १२५ ॥
गोधाश्वावित्सलोपाकमार्जारोष्ट्रगवामपि ।
कूर्मशल्लकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥ १२६ ॥
रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्तैर्वातशान्तये ।
ज्ञात्वा वातोल्बणं रूक्षं दीप्ताग्निं गुदजातुरम् ॥ १२७ ॥
मदिरां शार्करं जातं शीधुं तक्रं तुषोदकम् ।
अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥ १२८ ॥
कण्टकार्या श्रृतं वापि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं भिषग्दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ १२९ ॥
उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ।
विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १३० ॥
पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥ १३१ ॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ १३२ ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥ १३३ ॥
पिच्छास्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १३४ ॥
आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥ १३५ ॥
दिग्धा तैः प्रस्रवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छांसशोणिताः ।
कण्डूः स्तम्भः सरुक् शोफः स्रुतानां विनिवर्तते ॥ १३६ ॥
निरूहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥ १३७ ॥

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।
स्यात्कपित्थाद्दशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी ॥ १३८ ॥
विडङ्गं पिप्पली लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥ १३९ ॥
द्रोणशेषे रसे तस्मिन्पूते शीते समावपेत् ।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत्पक्षं घृतभाजने ॥ १४० ॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत्पेया ततो मात्रां यथाबलम् ।
अस्याभ्यासादरिष्टस्य नश्यन्ति गुदजान्यपि ॥ १४१ ॥
ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहागुल्मोदरापहाः ।
कुष्ठशोफारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ १४२ ॥
सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।
कृमिग्रन्थ्यर्बुदव्यङ्गराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ १४३ ॥

इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान्पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
त्रिफलाया दलानां च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥ १४५ ॥
तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥ १४६ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिघ्नं च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥ १४७ ॥

इति दन्त्यरिष्टम् ।

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥ १४८ ॥
द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १४९ ॥
गुडस्यैकां तुलां वैद्यः संस्थाप्यो घृतभाजने ।
पक्षस्थितं पिबेदेनं ग्रहण्यर्शोविकारवान् ॥ १५० ॥

हृत्पाण्डुरोगं प्लीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
वर्चोमूत्रानिलकृतान्विबन्धानग्निमार्दवम् ॥ १५१ ॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
अग्निसन्दीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥ १५२ ॥

इति फलारिष्टम् ।

दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥ १५३ ॥
दन्त्याश्च द्विपलान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥ १५४ ॥
प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाजने ।
प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुक्षौद्रसर्पिषा ॥ १५५ ॥
तस्य मात्रां पिबेत्काले शार्करस्य यथाबलम् ।
अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम् ।
हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥

इति द्वितीयफलारिष्टम् । शर्करारिष्ट

नवस्यामलकस्यैकां कुर्याज्जर्जरितां तुलाम् ।
कुडवांशं विडङ्गानि पिप्पलीमरिचानि च ॥ १५८ ॥
पाठां मूलं च पिप्पल्याः क्रमुकं चव्यचित्रकौ ।
मञ्जिष्ठा नालुकं लोध्रं पलिकानुपकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
कुष्ठं दारुहरिद्रां च सुराह्वं शारिवाद्वयम् ।
इन्द्राह्वं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्धपलोन्मितम् ॥ १६० ॥
चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वावतारयेत् ॥ १६१ ॥
पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन्समावपेत् ।
मृद्वीकाढ्याढकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥ १६२ ॥
शर्करायाश्च भिन्नाया दद्याद्द्विगुणितां तुलाम् ।
कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥

त्वगेलाप्लवपत्राम्बुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
चूर्णयित्वा तु मतिमान्कार्षिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
तत्सर्वं स्थापयेत्पक्षं शुचौ च घृतभाजने ।
प्रलिप्ते सर्पिषा किंचिच्छर्करागुरुधूपिते ॥ १६५ ॥
पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥ १६६ ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोषं गुल्मवर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
कासं श्लेष्मामयांश्चोग्रान् सर्वानेवापकर्षति ।
वलीपलितखालित्यं दोषजं च व्यपोहति ॥ १६८ ॥

इति कनकारिष्टः ।

पत्रभङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन चाम्भसा ।
इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥
चिकित्सितमिदं सिद्धं स्राविणां शृण्वतः परम् ।
तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ॥ १७० ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ॥ १७१ ॥
कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरूक्षणम् ॥ १७२ ॥
शिथिलं श्वेतपीतं च विट्स्निग्धं गुरुशीतलम् ।
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥ १७३ ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ १७४ ॥
स्निग्धशीतं हितं वाते रूक्षशीतं कफानुगे ।
चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥ १७५ ॥
पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
स्रवणं चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ १७६ ॥
प्रवृत्तमादावर्शोभ्यो यो निगृह्णात्यबुद्धिमान् ।
शोणितं दोषमनिलं तद्रोगाञ्जनयेद्बहून् ॥ १७७ ॥

रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निनाशमरोचकम् ।
कामलां श्वयथुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ॥ १७८ ॥
कण्डूरुःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्ड्वामयं गदम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥ १७९ ॥
स्तैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथान्यात्रक्तजान्गदान् ।
तस्मात्स्रुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं मतम् ॥ १८० ॥
हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।
कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
अग्निसन्दीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
दोषाणां पाचनार्थं च परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य च ।
वर्तते स्नेहसाध्यं तत्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥
यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
स्तम्भनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥ १९४ ॥
कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत्सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १८६ ॥
सातिविषा कुटजत्वक् फलं च सरसाऽञ्जनम् ।
मधुयुतं हि रक्तापहं प्रदद्यात्पिपासवे तण्डुलजलेन ॥१८७॥
कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं मेवसलिलेन ।
यावत्स्याद्गतरसं तद्द्रव्यं पूतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १८८ ॥
मोचरसः ससमङ्गः फलिनी च समांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥
पूतः क्वथितः सरसो दार्वीलेपो ततः समवतार्य ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयति रक्तम् ॥ १९० ॥
छागलिपयसा पीता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९१ ॥
रक्तार्शांस्यतिसारं रक्तं सासृग्रुजो निहन्यात्तु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा जयत्युभयभागम् ॥ १९२ ॥
इति कुटजादिरसक्रिया ।

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोध्रम् ।
पीत्वा छागलिपयसा भोज्यं पयसैव शाल्यन्नम् ॥ १९३ ॥
छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसश्च ।
धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा ॥ १९४ ॥
पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यमान्यश्च ।
बिल्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि सशूलेषु ॥ १९५ ॥
दार्वीकिराततिक्तं मुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।
रक्तेऽतिवर्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥
कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥ १९७ ॥
सर्पिः सदाडिमरसं सयावशूकं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥ १९८ ॥
लाजाः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥ १९९ ॥
ह्रीवेरबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लदाडिमाम्लामम्लीकाम्लां सकोलाम्लाम् ॥ २०० ॥
गृञ्जनकसुरासिद्धां भृष्टां यमकेन वा पिबेत्पेयाम् ।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥ २०१ ॥
काश्मर्यामलकानां सकर्बुदारफलाम्लानाम् ।
गृञ्जनकशाल्मलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥
न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान्दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ २०३ ॥
सिद्धं पलाण्डुशाकं च तक्रेणोपोदिकां सबदराम्लां च ।
रुधिरस्रवे प्रदद्यान्मसूरसूपं च तक्राम्लम् ॥ २०४ ॥
पयसा शृतेन यूषैर्मसूरमुद्गाढकीमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैणेयैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्लैर्मधुरैरीपत्समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥
दक्षशिखितित्तिरिरसैर्द्विककुदलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ।
अद्याद्रसैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलोल्बणशरीरः ॥ २०७ ॥
रसखडयूषयवागूसंयुक्तः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥
छागान्तराधितरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासादर्शांस्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥
नवनीतं घृतं छागं मांसं सषष्टिकः शालिः ।
तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणा च सुरा निहन्त्यजस्रम् ॥ २११ ॥
प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिस्रुते रक्ते ।
दुष्टेऽपि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्या ॥ २१३ ॥
मधुकं सपञ्चवल्कं बदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
परिषेचने विदध्याद्वृषककुभयवासनिम्बांश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदे च गाहयेच्चापि ।
मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिःक्वाथे ॥ २१५ ॥
इक्षुरसमधुकवेतसनिर्यूहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत्प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥
दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥ २१७ ॥
कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥ २१८ ॥
दूर्वाघृतप्रदेहः शतधौतसहस्रधौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनश्च शीतो रक्तस्रावं जयत्याशु ॥ २१९ ॥

समङ्गामधुकाभ्यां तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २२० ॥
दार्वीत्वक्सर्पिर्भ्यां सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।
दाहे क्लेदे गुदभ्रंशे गुदजाः प्रतिसारणीयः स्युः ॥ २२१ ॥
आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम् ।
तं काले स्निग्धोष्णैर्मांसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्घृततैलिकैस्तथाभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसेकैः कोष्णैः समुपाचरेदाशु ॥ २२३ ॥
कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छाबस्तिं दद्याद्वस्तिं काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥
त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शाल्मलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छाबस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्रावज्वरापहः ॥ २२८ ॥

इति पिच्छाबस्तिः सिद्धबस्तिश्च ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छाबस्तौ यथेरितम् ।
पिष्ट्वानुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
ह्रीवेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥ २३० ॥
दार्वी त्वङ् नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।
चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
ऐकध्यं साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम् ।
अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वरारुचौ ॥ २३२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत्रिदोषनुत् ॥ २३३ ॥

इति ह्रीवेरादिघृतम्।

अवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २३४ ॥
कषाय एषां पेष्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी।
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ २३५ ॥
कलिङ्गाः शाल्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम्।
कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषास्थिराः ॥ २३६ ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं समङ्गा सनिदिग्धिका।
बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ २३७ ॥
चतुःप्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत्।
त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ २३८ ॥
सुनिषण्णकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २३९ ॥
एतदर्शःस्वतीसारे रक्तस्रावे त्रिदोषजे।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ २४० ॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूले गुदाश्रये।
मूत्रग्रहे मूढवाते मन्देऽग्नावरुचावपि ॥ २४१ ॥
प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्धनम्।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययमिति ॥ २४२ ॥

इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम्।

भवन्ति चात्र।

"व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत्।
नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान्गदान् ॥ २४३ ॥
त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः।
अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ २४४ ॥
एषामग्निबले हीने वृद्धिर्वृद्धे परिक्षयः।
तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥

भृष्टैः शाकैर्यवागूभिर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ।
क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विचित्रैर्गुदजाञ्जयेत् ॥ २४६ ॥
यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं द्रव्यं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २४७ ॥
यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
गुदजाभिपरीतेन तत्सेव्यं न कथंचन ॥ २४८ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः ॥ २४९ ॥
अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।
शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
पानान्नविधिरग्र्यश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।
योगाः संशमनीयाश्च सर्पींषि विविधानि च ॥ २५१ ॥
बस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।
शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्राविणां लक्षणानि च ॥ २५२ ॥
द्विविधं सानुबन्धानां तेषां नेष्टं यदौषधम् ।
रक्तसंग्रहणा योगाः पेय्याश्च विविधात्मकाः ॥ २५३ ॥
स्नेहपानविधिश्चाग्र्यो विधिः पानान्नयोश्च यः ।
परिषेकावगाहाश्च प्रदेहाः प्रतिसारणम् ॥ २५४ ॥
अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदुत्तरम् ।
तत्सर्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सितम् ॥ २५५ ॥

इति चरकसंहितायामर्शश्चिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अतीसारचिकित्सितम् ।

भगवन्तं खलु आत्रेयं कृताह्निकं कृताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनयादुपेत्याभिवाद्य अग्निवेश उवाच—भगवन् । अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ १ ॥

अथ भगवानात्रेयः तदग्निवेशवचनमनुनिशम्योवाच । श्रूयताम् अग्निवेश! सर्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानम् ॥ २ ॥

"आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुर्नारम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो दक्षयज्ञप्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्य-न्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनां च क्रतुषु पशूनामेव अभ्यनुज्ञा-नात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घस-त्रेण यजमानेन पशूनामलाभाद्गवामालम्भः प्रावर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः तेषां चोपयोगादुपकृतानां गवां गौरवादौष्ण्या-दसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतमनसाम् अतीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ३ ॥

अथापरं कालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रू-क्षाल्पप्रमिताशिनः तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्य उदावर्तयतश्च वेगा-न्वायुः प्रकोपमापद्यते पक्ता चोपहन्यते स वायुः कुपितोऽग्नावुपहते मूत्रस्वेदौ पुरीषाशयमुपहृत्य ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्य अतीसाराय प्रकल्पते ॥ ४ ॥

तस्य रूपाणि विड्जलमामविप्लुतमवसादितं रूक्षं द्रवं सशब्द-मशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं वायुश्चान्तःकोष्ठस्य सशब्दशूलः तिर्यक् चरति विबद्ध इति आमातिसारः ॥ ५ ॥

वातात् पक्वं विबद्धमल्पाल्पं सशब्दं सशूलपिच्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिश्वसन् शुष्कमुखः कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विग्रथितमुपवेश्यते पुरीषं वातात् तमाहुः अनु-ग्रन्थम् इत्येके वातानुग्रन्थितवर्चस्त्वात् ॥ ६ ॥

पित्तलस्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः प्रतताग्निसूर्यसन्तापोष्णमारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्ष्याबहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वादूष्माणमुपहत्य पुरीषाश-यमाश्रितमौष्ण्यात् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्वा पुरीषम् अतिसा-राय प्रकल्पते ॥ ७ ॥

तस्य रूपाणि हरिद्रहरितनीलकृष्णपित्तोपहितमतिदुर्गन्धम-

तिसार्यते पुरीषं तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसन्तापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ८ ॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा कोपमापद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्रस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते ॥ ९ ॥

तस्य रूपाणि स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु दुर्गन्धश्लेष्मोपहितमनुबन्धशूलमल्पाल्पमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं गुरूदरगुदबस्तिवंक्षणोद्देशः कृतापकृतसञ्ज्ञो भवति सलोमहर्षः सोत्क्लेशः निद्रालस्यपरीतः सादनोऽन्नद्वेषी चेति श्लेष्मातिसारः ॥१०॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुखरकठिनविषमविरुद्धासात्म्यभोजनात् अभोजनात् कालातीतभोजनाद् यत्किंचिदभ्यवहरणाद् दुष्टमद्यपानीयपानात् अतिमद्यपानात् असंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनात् अनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवनसलिलातिसेवनात् अस्वप्नात् अतिस्वप्नाद्वेगविधारणादृतुविपर्ययात् अयथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात् कृमिशोषज्वरार्शोविकारातिकर्षणाद्वा विपन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पक्वाशयमनुप्रविश्य अतीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ ११ ॥

अपि च शोणितादीन् धातूनतिप्रदुष्टान् दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति। तत्र शोणितादिषु धातुषु अतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमाञ्जिष्ठमांसधावनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समासव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् ग्रथितमामं सकृत् सकृदपि पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्निर्विहतमुखरसस्तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्। एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत। तद्यथा—क्वाथशोणिताभं यकृत्पिण्डोपमं मांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाक्षीरवेशवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मेचकाभम् अतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाविलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमतिकुणपपूतिपूयग-

न्धमाममत्स्यगन्धिमक्षिकाक्रान्तं कथितबहुधातुद्रवमल्पपुरीषमपुरीषं वातिसार्यमाणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहिक्काश्वासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्तपक्वगुदं पतितगुदवलिं मुक्तलालमतिक्षीणबलमांसशोणितं सर्वपार्श्वास्थिशूलिनमरोचकातिप्रलापसंमोहपरीतं सहसोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यादिति सन्निपातातिसारः ॥ १२ ॥

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोपक्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १३ ॥

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।
तत्तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ १४ ॥
मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १५ ॥
इत्युक्ताः षडतीसाराः साध्यानां साधनं त्वतः ।
प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण यथावत् तन्निबोधत ॥ १६ ॥
दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ १७ ॥
न तु संग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे ।
विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् ॥ १८ ॥
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ।
शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ १९ ॥
तस्मादुपेक्षेतोत्क्लिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलान् ।
कृच्छ्रं वा वहतान् दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ २० ॥
तया प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ २१ ॥
प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ २२ ॥
पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
ह्रीवेरं भद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥ २३ ॥

पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समांशा कण्टकारिका ।
तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्धेष्वतिसारिणाम् ॥ २४ ॥
वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपर्पटकेन वा ।
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २५ ॥
युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ २६ ॥"
तक्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ २७ ॥
यवागूभिर्विलेपीभिः खडैर्यूषैः रसौदनैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥ २८ ॥
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहतीं कण्टकारिकाम् ।
बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ २९ ॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यमानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३० ॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लश्च सहिङ्गु बिडसैन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥ ३१ ॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् ॥ ३२ ॥
आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३३ ॥
तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यमान्या वास्तुकस्य वा ॥ ३४ ॥
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शट्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥ ३५ ॥
लोणीकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ ३६ ॥
कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लस्नेहाढ्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ३७ ॥

यवानां मुद्गमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालबिल्वानां धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
ऐकध्यं यमके भृष्टं दधि दाडिमसाधितम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३९ ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थे प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा स्निग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥ ४१ ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां तथा रसः ।
स्निग्धाम्लाः शालयश्चाग्र्या वर्चःक्षयरुजापहाः ॥ ४२ ॥
अन्तराविरसं पूत्वा रक्तं मेषस्य चोभयम् ।
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ॥ ४३ ॥
भोजनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥
गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥ ४५ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४६ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषबिडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥ ४७ ॥

इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
शताह्वाशटिबिल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ।
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥

इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

सुस्विन्नं च मृदुभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ।
विबन्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ४९ ॥

सरक्तपिच्छतृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेन्नरः ॥ ५० ॥
शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पयः ।
एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छावशाम्यति ॥ ५१ ॥
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशाम्यति ।

पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् ॥ ५२ ॥

तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोशीरशारिवाचन्दनकिराततिक्तकोदीच्यवारिभिरुपचारः ॥ ५३ ॥

लङ्घितस्य चाहारकाले बलातिबला-सूर्प्य-शालपर्णी-पृश्निपर्णी-बृहती-कण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानिर्यूहसंयुक्तेन यथासात्म्यं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः ॥ ५४ ॥

मुद्गमसूरहरेणुमकुष्ठकयूषैर्वा लावकपिञ्जलशशहरिणैणेयकालपुच्छकरसैरीषदम्लैरनम्लैर्वा क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् ॥ ५५ ॥

अनुबन्धत्वे तु अस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान् योगान् प्रयोजयेदिति ॥ ५६ ॥

भवन्ति चात्र ।

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ५७ ॥
किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः ।
बिल्वं दारुहरिद्रां च त्वक् ह्रीबेरं दुरालभाम् ॥ ५८ ॥
चन्दनं च मृणालं च नागरं लोध्रमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५९ ॥
उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम् ।
कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभाः ॥ ६० ॥
योगाः षडेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्धेन निदर्शिताः ॥ ६१ ॥
जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।
रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ६२ ॥

पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्रं समुपशाम्यति ।
आजक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ६३ ॥
बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ६४ ॥
पलाशफलनिर्यूहं पयसा पाययेत तम् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६५ ॥
प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ॥ ६६ ॥
संसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥ ६७ ॥
शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्वमनुवासनम् ॥ ६८ ॥
कृतानुवासनस्यापि कृतसंसर्जनस्य च ।
वर्तते यद्यतीसारः पिच्छाबस्तिरतः परम् ॥ ६९ ॥
परिवेष्ट्य कुशैरार्द्रैरार्द्रवृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकयालिप्य स्वेदयेत् गोमयाग्निना ॥ ७० ॥
सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शाल्मलेः ।
शृते पयसि मृद्नीयादापोथ्योलूखले ततः ॥ ७१ ॥
पिष्टं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषा ।
योजितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ७२ ॥
बस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।
स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ७३ ॥

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्माजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान् विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ॥ ७४ ॥

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥ ७५ ॥
कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयत् ।
तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दारुणम् ॥ ७६ ॥

छागं तत्र पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थे व्यञ्जनार्थे च गुदप्रक्षालनं तथा ॥ ७७ ॥
भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥ ७८ ॥
शशपक्षिमृगाणां च शीतानां वनचारिणाम् ।
रसैरनम्लैः सघृतैर्भोजयेत् तं सशर्करैः ॥ ७९ ॥
रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्याः फलयूषो वा किंचिदम्लः सशर्करः ॥ ८० ॥
नीलोत्पलं मोचरसो समङ्गा पद्मकेशरम् ।
अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णे च पयसौदनम् ॥ ८१ ॥
दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्रागुक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥ ८२ ॥
प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
त्र्यहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥ ८३ ॥
पीत्वा शतावरी कल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ८४ ॥
घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्यानुपातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ८५ ॥
त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८६ ॥
षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८७ ॥
कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ८८ ॥
पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥ ८९ ॥
कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९० ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ९१ ॥
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाद्विमुच्यते ॥ ९२ ॥
गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ ९३ ॥
पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिक्षुरसैर्घृतैः ।
छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ९४ ॥
प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥ ९५ ॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
तथा तत्र स्रवत्यस्रं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥ ९६ ॥
पक्वता प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।
यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणिते निःस्रवत्यपि ।
गुदवङ्क्षणकट्यूरु सेचयेद्घृतभावितम् ॥ ९७ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
कार्पाससहयोगेन सेचयेद्गुदवङ्क्षणौ ॥ ९८ ॥
अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।
यदा वायुर्विबद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ॥ ९९ ॥
पिच्छबस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ॥ १०० ॥
प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ।
तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदस्नेहं प्रयोजयेत् ॥ १०१ ॥
पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् ।
बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थे बस्तिरुत्तमः ॥ १०२ ॥
रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥ १०३ ॥
शर्कराधांशिकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ॥ १०४ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत् ।
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १०५ ॥
तदर्धं शर्करायुक्तं लिह्यात्सक्षौद्रपादिकम् ।
अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥ १०६ ॥
यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात्पित्तलान्येव सेवते ।
शीघ्रं विपद्यते प्राप्य वलीपाकं सुदारुणम् ॥ १०७ ॥
श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।
योऽयश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १०८ ॥
लङ्घितस्यानुपूर्व्या च कृतायां न निवर्तते ।
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ १०९ ॥
बिल्वकर्कटिकामुस्तमभया विश्वभेषजम् ।
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ॥ ११० ॥
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ १११ ॥
योगाञ्छ्लोकार्धविहितांश्चतुरस्तान्प्रयोजयेत् ।
शृताञ्छ्लेष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्धनान् ॥ ११२ ॥
अजाजीं ससितां पाठां नागरं मरिचानि च ।
धातकी द्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाप्लुतम् ॥ ११३ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ।
धातकीद्विगुणं दद्यात्पातुं सक्षौद्रनागरम् ॥ ११४ ॥
धातकी नागरं बिल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ।
जम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठा मोचरसं बला ॥ ११५ ॥
समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्ब्वाम्रयोस्त्वचा ।
कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ ११६ ॥
चाङ्गेरीकोलतक्राम्लांश्चतुरस्तान्कफातुरे ।
श्लोकार्धविहितान्दद्यात्सस्नेहलवणान्खडान् ॥ ११७ ॥
कपित्थमध्यं लीढ्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ ११८ ॥

कणां मधुयुतां पीत्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ॥ ११९ ॥
बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥ १२० ॥
भोज्यं मूलकयूषेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
वातातिसारविहितैर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ॥ १२१ ॥
पूर्वोक्तमम्लसर्पिर्वा षट्पलं वा यथाबलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ १२२ ॥
वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाऽतिस्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबस्तिं प्रयोजयेत् ॥ १२३ ॥
पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥ १२४ ॥
प्रत्यागते सुखे स्नातं कृताहारं दिनात्यये
बिल्वतैलेन मतिमान्सुखोष्णेनानुवासयेत् ॥ १२५ ॥
वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ।
बहुशः कफवातार्तः तथा स लभते सुखम् ॥ १२६ ॥
"स्वे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ १२७ ॥
वातस्यानुजयेत्पित्तं पित्तस्यानुजयेत्कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥ १२८ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता तथा ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥१२९॥

इति चरकसंहितायामतीसारचिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ विसर्पचिकित्सिताख्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रस्रवणौषधे ।
पादपैर्विविधैः स्निग्धैर्नित्यं कुसुमसम्पदैः ॥ १ ॥
वहद्भिर्मधुरान्गन्धान्सर्वतः स्वभ्यलङ्कृते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥ २ ॥
महर्षिभिः परिवृतं विभुं भूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ३ ॥
भगवन् दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ४ ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ५ ॥
स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिभेदः कियद्धातुः किं निदानः किमाश्रयः ॥ ६ ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैर्लक्षणैः किं च भगवन् ! तस्य भेषजम् ॥ ७ ॥
तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वात्रेयः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥
"विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ ९ ॥
स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजास्त्रयः ॥ १० ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥ ११ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थाख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ १२ ॥
रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ १३ ॥

लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १४ ॥
व्यापन्नबहुमद्यौष्णरागषाडवसेवनात् ।
शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥ १५ ॥
कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च । स्तु
दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात् ॥ १६ ॥
तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैष्टिकस्य च ।
ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां लशुनस्य च ॥ १७ ॥
प्रक्लिन्नानामसात्म्यानां विरुद्धानां च सेवनात् ।
अत्यादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनात्क्षतात् ॥ १८ ॥
वधबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात् ।
विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पाणां समुद्भवः ॥ १९ ॥
एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।
दूष्यं संदूष्य रक्तादि विसर्पन्त्यहिताशिनाम् ॥ २० ॥
बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।
विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥ २१ ॥
बहिर्मार्गाश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।
विसर्पं दारुणं विद्यात्सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥ २२ ॥
अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।
बहिर्बहिः प्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ २३ ॥
मर्मोपघातात्संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात् ॥ २४ ॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्यदाशु चाग्निबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्बाह्यमन्यैर्विद्यात्स्वलक्षणैः ॥ २५ ॥
यस्य लिङ्गानि सर्वाणि बलवद्यस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २६ ॥
रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समाचितः ।
प्रदुष्टो दूषयन्दूष्यं विसर्पति यथाबलम् ॥ २७ ॥

तस्य स्वरूपाणि ।

भ्रमदवथुपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्दोद्वेष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसन्धिभेदविश्लेषणवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्रागमनं पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणावभासः श्वयथुमान् निस्तोदभेदशूलायाससंकोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते । अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रं भेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा तनुविषमदारुणाल्पास्रावैर्विबद्धवातमूत्रवर्चस्तानि निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातविसर्पः ॥ २८ ॥

पित्तमुष्णोपचारादि विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।
दूष्यं संदूष्य मार्गांश्च पूरयन्वै विसर्पति ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छामोहश्छर्दिररोचकोऽङ्गभेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्वप्नमरतिर्भ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितनेत्रमूत्रवर्चस्त्वक् तेषां हरितहारिद्ररूपदर्शनं यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहारितहरिद्रनीलकृष्णरक्तानां वर्णानामन्यतमं पश्यति । सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाहसम्भेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्रावैरचिरपाकैर्निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३० ॥

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वन्नस्वप्नसंचितः ।
कफः संदूषयन्दूष्यं कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि शीतकः शीतकज्वरो गौरवं निद्रा तन्द्रारोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठीविकाछर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं यस्मिंश्चावकाशे विसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान्पाण्डुर्नात्यर्थरक्तस्नेहः सुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितोऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिः बहुलत्वगुपलेपैः स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमद्धनमनुबद्धं स्निग्धमास्रावं स्रवत्यूर्ध्वं च गुरुभिः स्निग्धैर्जलावततैः स्निग्धैर्बहुलत्वगुपलेपैर्व्रणैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी श्वेतन-

खनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चस्तानि निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मविसर्पः ॥ ३२ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः।
परस्परं लब्धबलं दहद्गात्रं विसर्पति ॥ ३३ ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्यमाणं मन्यते। छर्द्यतीसार-मूर्च्छा-दाहमोह-ज्वर-तमकारोचकास्थिसन्धिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते। यं यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरिक्तो वा भवत्यग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते स शीघ्रगत्वादाशु एव मर्मानुसारी भवति मर्मणि चोपतप्तपवनोऽतिबलो भिनत्ति अङ्गानि अतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां हिक्काश्वासौ जनयति नाशयति निद्रां स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न क्वचन सुखमुपलभते अरतिपरीतः स्थानादासनात् शय्यां क्रान्तुमिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठश्चाशु निद्रां भजति अबलो दुःखप्रबोधश्च तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३४ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत्स्वेन हेतुना।
विसर्पत्येकदेशं तु प्रक्लेदयति देहिनः ॥ ३५ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुरुत्वं दाहः स्तैमित्यमङ्गावसादनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽन्नद्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनम् अङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं च उपजायते प्रायश्चामाशये विसर्पत्येकदेशग्राही यस्मिंश्चावकाशे विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिडकापकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः स्निग्धो बहूष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीरपाकः निरास्रावः शीघ्रक्लेदः स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणाल्परुक् परामृष्टोऽवदीर्यते कर्दम इवावपीडितोऽनन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपूतमांसत्यागी शिरास्नायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति संज्ञास्मृतिहर्ता तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३६ ॥

स्थिरगुरुकठिन-मधुरशीत-स्निग्धान्नपानाभिष्यन्दिसेविनामव्यायामासेविनामप्रतिकर्मशालिनां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते तावुभौ दुष्टप्रवृद्धौ अतिबलौ प्रदूष्य दूष्यं विसर्पाय कल्पेते । तत्र वायुः श्लेष्मणा विबद्धमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयति उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं शिरास्नायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थिविसर्पं कुरुते तीव्ररुजा ग्रन्थीनां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्तरक्तानां तदुपतापाज्ज्वरातीसारकासहिक्काश्वासशोषप्रमोहवैवर्ण्यारोचकाविपाकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसंसदनाद्यः प्रादुर्भवन्ति उपद्रवास्तैरुपद्रुतः सर्वकर्मणां विषयमतिपतितो विवर्जनीयो भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३७ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा रोगात्पश्चाज्जायत इति उपद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिर्व्याधेर्गुणीभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति । स तु पीडाकरतरो भवति इति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिः परिक्लिष्टशरीरत्वात्तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिबाधेत् ॥ ३८ ॥

सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनुसारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति सन्निपातविसर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३९ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्त्रयः साध्याः भवन्त्यग्निकर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टे मर्मणि अनुपहते वा शिरास्नायुमांसक्लेदे साधारणक्रियाभिरुपायैः तावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापद्येयातामनादरोपक्रान्तं पुनस्तयोरन्यतरौ हन्यात् देहमाश्वेवाशीविषवत् ॥ ४० ॥

तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुमुपद्रवोपद्रुतं त्वेनं परिहरेत् । सन्निपातजं सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च असाध्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥

लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिक्तकानां च सेवनम् ।
कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैः प्रलेपयेत् ॥ ४३ ॥

पित्तस्थानगतेऽप्येतत्सामे कुर्याच्चिकित्सितम्।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः॥ ४४॥
मारुताशयसम्भूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम्।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम्॥ ४५॥
वातोल्बणे तिक्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते।
लघुदोषे महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम्॥ ४६॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत्।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत्॥ ४७॥
तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः।
रुधिरस्यावसेकं च तद्ध्यस्याश्रयसंज्ञितम्॥ ४८॥
इति वीसर्पनुत्प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम्।"
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते॥ ४९॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च।
वमनं संप्रदातव्यं विसर्पे कफपित्तजे॥ ५०॥
पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च।
विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह॥ ५१॥
यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम्।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः परम्॥ ५२॥
मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि।
शारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः॥ ५३॥
पाययेत कषायाह्नि सिद्धान्वीसर्पनाशनान्।
किराततिक्तकं लोध्रं दुरालभां सचन्दनाम्॥ ५४॥
नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम्।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये॥ ५५॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम्।
नागपुष्पं च लोध्रं च तेनैव विधिना पिबेत्॥ ६६॥
द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम्।
निशापर्युषितं दद्यात्तृष्णाविसर्पशान्तये॥ ५७॥

पटोलं पिचुमर्दं च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च दद्याद्विसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥
पटोलादिकषायं वा पिबेत्त्रिफलया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥
पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत घृतोन्मिश्रं नरं विसर्पपीडितम् ॥ ६० ॥
यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिबर्हणम् ।
निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्विसर्पशान्तये ॥ ६१ ॥
त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौल्मिके यदुदाहृतम् ।
विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥ ६२ ॥
त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषा पयसापि वा ।
घर्माम्बुना वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ॥ ६३ ॥
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं विसर्पनाशनम् ।
त्रायमाणाशृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ६४ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशनम् ॥ ६५ ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ६६ ॥
दोषे कोष्ठगते भूय एतत्कुर्याच्चिकित्सितम् ।
शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६७ ॥
भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेनाभिनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकाभिः कफान्वितमलाबुभिः ॥ ६८ ॥
यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वासिनीम् ।
त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ६९ ॥
अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
आदितः स्वल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ॥ ७० ॥
उदुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥ ७१ ॥

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
बिसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥ ७२ ॥
कालीयं मधुकं हेम वल्यं चन्दनपद्मकम् ।
एला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्घृताप्लुतः ॥ ७३ ॥
शाद्वलं च मृणालं च शङ्खचन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात्सतण्डुलः ॥ ७४ ॥
शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मञ्जिष्ठा चन्दनं लोध्रमभया च प्रलेपनम् ॥ ७५ ॥
नलदं च हरेणुश्च लोध्रं मधुकपद्मकौ ।
दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ७६ ॥
यावकाः सक्तवश्चैव सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसक्तवः ॥ ७७ ॥
बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
कुर्यादालेपनं वैद्यो मृणालं च बिसान्वितम् ॥ ७८ ॥
यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ।
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ७९ ॥
पद्मिनी कर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
शङ्खः प्रवालः शुक्तिर्वा गैरिको वा घृताप्लुतः ॥ ७० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ।
न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ८१ ॥
बिसानि च मृणालं च सघृता च कशेरुका ।
शतावर्या विदार्याश्च कन्दौ धौतघृताप्लुतौ ॥ ८२ ॥
शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ।
इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ॥ ८३ ॥
न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ।
त्वक् कल्कैर्बहुसर्पिष्कैस्तैरेवालेपनं हितम् ॥ ८४ ॥

प्रदेहाः सर्व एवैते वातपित्तोल्बणे शुभाः ।
सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रलेपानपरान् शुभान् ॥ ८५ ॥
त्रिफलां पद्मकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ।
नलमूलान्यनन्तं च प्रदेहमुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥
खदिरं सप्तपर्णं च मुस्तमारग्वधं धवम् ।
कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ८७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मान्तकस्य च ।
इन्द्राणीशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ॥ ८८ ॥
शैवालं नलमूलानि वीरा गन्धप्रियङ्गुकौ ।
त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ॥ ८९ ॥
प्रपौण्डरीकं ह्रीबेरं दार्वी त्वङ्मधुकं बलाम् ।
पृथगालेपनं कुर्याद्द्वन्द्वशः सर्वशोऽपि वा ॥ ९० ॥
प्रदेहाः सर्व एवैते देयाः स्वल्पघृतायुताः ।
वातपित्तोल्बणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ॥९१ ॥
प्रदेहाः सर्व एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ।
क्षणे क्षणे युज्यमाना पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥ ९२ ॥
घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात्केवलेन च ।
घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ९३ ॥
पञ्चवल्ककषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ।
वातासृक् पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ॥ ९४ ॥
सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ।
ते चूर्णयोगा विसर्पचूर्णानामवचूर्णनाः ॥ ९५ ॥
दूर्वास्वरससिद्धं च घृतं स्याद्व्रणरोपणम् ।
दार्वीत्वङ्मधुकं लोध्रं केशरञ्चावचूर्णनम् ॥ ९६ ॥
पटोलः पिचुमर्दस्तु त्रिफला मधुकोत्पले ।
एतत्प्रक्षालनं सर्पिर्व्रणचूर्णं प्रलेपनम् ॥ ९७ ॥
प्रदेहाः सर्व एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ।
क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥ ९८ ॥

अनवीने घृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोधनाः ।
देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ॥ ९९ ॥
त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात्प्रलेपः कल्कपेषितः ।
नातिस्निग्धो न रूक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ॥ १०० ॥
न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ।
न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥ १०१ ॥
क्लेदविसर्पशूलानि सोष्णभावात्प्रवर्तयेत् ।
लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ॥ १०२ ॥
स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ।
उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ॥ १०३ ॥
तानेव दोषाञ्जनयेत्पट्टस्योपरि यान्कृतः ।
अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ॥ १०४ ॥
त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् न दोषं शमयत्यपि ।
तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ॥ १०५ ॥
न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ।
तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भृशम् ॥ १०६ ॥
संशुष्कः पीडयेद्व्याधिं निस्नेहो ह्यवचारितः ।
अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ॥ १०७ ॥
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ।
मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ॥ १०८ ॥
सपरूषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ।
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा वावलेहिका ॥ १०९ ॥
जीर्णे पुराणशालीनां यूषैर्भुञ्जीत भोजनम् ।
मुद्गान् मसूरांश्चणकान्यूषार्थमुपकल्पयेत् ॥ ११० ॥
अनम्लान्दाडिमाम्लान्वा पटोलामलकैः सह ।
जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ॥ १११ ॥
रूक्षान्परूषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ।
रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ॥ ११२ ॥

भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिस्रुताः ।
यवगोधूमशालीनां सात्म्यान्येव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ।
विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ॥ ११४ ॥
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ।
कुर्याच्चिकित्सितान्यस्माच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ॥ ११५ ॥
रूक्षप्रायाणि कफजे स्नैहिकान्यनिलात्मके ।
वातपित्तप्रशमनमग्निविसर्पणे हितम् ॥ ११६ ॥
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थिविसर्पमादितः ॥ ११७ ॥
रूक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्किकैः ।
शिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ॥ ११८ ॥
घृतैः कषायतिक्तैश्च कालज्ञैः समुपाचरेत् ।
ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ॥ ११९ ॥
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिविसर्पिणे हितम् ।
उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ॥ १२० ॥
स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थिविसर्पशूलिनः ।
दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ॥ १२१ ॥
कुष्ठतैलेन चोष्णेन यवक्षारयुतेन च ।
गोमूत्रैः पत्रनिर्यूहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ॥ १२२ ॥
सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाश्वगन्धया ।
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचापि वा ॥ १२३ ॥
विभीतकस्य वा ग्रन्थिं कल्केनोष्णेन सेचयेत् ।
बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थिं विभीतकम् ॥ १२४ ॥
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ।
दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधार्कं पयसी गुडः ॥ १२५ ॥
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ।
बहिर्मार्गस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ॥ १२६ ॥

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्द्याद्वा भेषजैरिमैः ।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ॥ १२७ ॥
गोधूमान्नैर्यवान्नैर्वा सशीधुमधुशर्करैः ।
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ॥ १२८ ॥
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पली क्षौद्रसंयुतैः ।
मुस्तभल्लातशक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ १२९ ॥
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ॥ १३० ॥
अयोलवणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ।
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बली स्थिरः ॥१३१॥
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदा नैवोपशाम्यति ।
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्लौहैन वा हितः ॥ १३२ ॥
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ।
मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ॥ १३३ ॥
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ।
धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ॥ १३४ ॥
अपशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ।
प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ॥ १३५ ॥
बाह्यैश्चाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ।
कम्पिल्यकं विडङ्गानि दार्वीकारञ्जकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥ १३६ ॥
द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागज्ञो व्रणग्रन्थिविसर्पवित् ॥ १३७ ॥

इति ग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

"य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥ १३८ ॥
गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।
घृतक्षीरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥ १३९ ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।
एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ १४० ॥
विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ।
तस्मात्साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४१ ॥
विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ।
समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥ १४२ ॥"

भवन्ति चात्र ।

निरुक्तनामभेदाश्च दोषा दूष्याणि हेतवः ।
आश्रयो मार्गतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥ १४३ ॥
लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवाः ।
साध्यत्वं न च साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् ॥ १४४ ॥
इति पिप्रक्षवे सिद्धिमग्निवेशाय धीमते ।
उक्तं भगवता ह्येतद्विसर्पाणां चिकित्सिते ॥ १४५ ॥

इति चरकसंहितायां विसर्पचिकित्सितं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

मदात्ययचिकित्सितम् ।

सुरैः सुरेशसहितैर्या सुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥
यज्ञे हि या च शक्रस्य सोमोऽतिपतितो यया ।
नीरजस्तमसाविष्टस्तस्माद्दुर्गात्समुद्धृतः ॥ २ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
दृश्या स्पृश्या प्रकल्प्या च यज्ञिया यज्ञसिद्धये ॥ ३ ॥
योनिसंस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ४ ॥
या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितॄंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन्या युङ्क्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥ ५ ॥

आश्विनं या महत्तेजो वीर्यं सारस्वतं च या ।
बलमैन्द्रं च या सोमे सौत्रामण्यां च या मता ॥ ६ ॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाक् पुष्टिर्या या च निर्वृतिः ॥ ७ ॥
या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ ८ ॥
" शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथर्तूद्दामगन्धिभिः ॥ ९ ॥
विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन्संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १० ॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
संवाससंमते मुख्ये धूपसंमोदबोधिते ॥ ११ ॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥ १२ ॥
सौवर्णै राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥ १३ ॥
स्त्रीभिर्यौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्यथर्तुकैः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्विभूषितः ॥ १४ ॥
शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यथर्तुकैः ॥ १६ ॥
भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भूजलाम्बरचारिणाम् ।
पौरोगवर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥ १७ ॥
पूजयित्वा सुरान्पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सजलं मद्यमादितो वसुधातले ॥ १८ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितैश्चान्नैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥ १९ ॥

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ २० ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिकैर्धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ २१ ॥
विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्भिभवाश्च ये ।
यथोपपत्तिकैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २२ ॥
वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम् ॥ २३ ॥
बहुद्रवं बहुगुणं बहुकर्मप्रदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥ २४ ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ २५ ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥ २६ ॥
मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ २७ ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाशुगमेव च ।
रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ २८ ॥
गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चौष्णादम्लस्वभावतः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥ ३० ॥
रौक्ष्यात्स्नेहं व्यवायित्वात्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ॥ ३१ ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३२ ॥
रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३३ ॥

अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।
हृदयं याति वैकृत्यं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३४ ॥
ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥ ३५ ॥
नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकाशरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥ ३६ ॥
हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥ ३७ ॥
जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
स मद्यविभ्रमो नाम्ना मद इत्यभिधीयते ॥ ३८ ॥
पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः ।
प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान्प्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥
प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः ।
वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥ ४० ॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४१ ॥
मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो व्यक्ता सज्जति वाङ्मुहुः ।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रपलायनमेव च ॥ ४२ ॥
स्थानपानान्नसांकथ्ये योजना सविपर्यया ।
लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥ ४३ ॥
मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम् ।
न किंचिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥ ४४ ॥
को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥ ४५ ॥
तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदार्विव निष्क्रियः ।
मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४६ ॥
रमणीयान्स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४७ ॥

कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥ ४८ ॥
स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाग्राह्य एव च ।
व्यसनित्वादुदर्के च सदुःखं व्याधिमश्नुते ॥ ४९ ॥
प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षश्च यत्परम् ।
मनःसमाधौ तत्सर्वमायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥
मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।
महामारुतवेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥ ५१ ॥
मद्यप्रसङ्गमज्ञात्वा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥ ५२ ॥
मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥ ५३ ॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छाद्याः सापस्मारापतानकाः ॥ ५४ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥ ५५ ॥
सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जनम् ॥ ५६ ॥
किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥ ५७ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ५८ ॥
हर्षमूर्जो मदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखावहम् ॥ ५९ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ ६० ॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विबोधनम् ।
बोधनं चातिनिद्राणां विबद्धानां विबन्धनुत् ॥ ६१ ॥

वधबन्धपरिक्लेशदुःखानां चावमोहनम्।
मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम्॥ ६२॥
रतिविषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम्।
अतिप्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम्॥ ६३॥
पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे।
यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नात्युपमा भुवि॥ ६४॥
बहुदुःखकृतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च।
विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम्॥ ६५॥
अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकाणि षट्।
त्रीन्दोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत्सदा॥ ६६॥
तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते।
यथा युक्त्या पिबेन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते॥ ६७॥
मद्यस्य च गुणान्सर्वान्यथोक्तान्स समश्नुते।
धर्मार्थयोरपीडार्थैर्नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः॥ ६८॥
सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे।
द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मदे चोत्तममध्ययोः॥ ६९॥
सत्त्वसंबोधकं हर्षं मोहप्रकृतिदर्शकम्।
हुताशः सर्वसत्त्वानां मद्यं तूभयकारकम्॥ ७०॥
प्रधानावरमध्यानां रुक्माणां व्यक्तिसाधकः।
यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम्॥ ७१॥
सुगन्धिमाल्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम्।
मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसं कथम्॥ ७२॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम्।
स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम्॥ ७३॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः।
मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु॥ ७४॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात्।
चित्रं राजसमापन्नं प्रायेणास्वन्तकाकुलम्॥ ७५॥

हर्षप्रीतिकथोपेतमदुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७६ ॥
आपाने सात्विकान्बुद्ध्वा तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान्यैः पीत्वा सह दोषानुपाश्नुते ॥ ७७ ॥
सुखशीलाः सुसंभाषाः सुमुखाः संमताः सताम् ।
कलासु वाक्यविशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ७८ ॥
परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ७९ ॥
उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥ ८० ॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥ ८१ ॥
पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८२ ॥
स्थिरसत्त्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।
बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥ ८३ ॥
प्राङ्मद्यात्क्षुत्पिपासार्ता दुर्बला वातपैत्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विस्तब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥ ८४ ॥
क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८५ ॥
ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः सम्भवं स्वस्वलक्षणम् ।
अग्निवेश चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ८६ ॥
स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ८७ ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८८ ॥
हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८९ ॥

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं वा योऽतिमात्रं निषेवते।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः॥ ९०॥
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः।
स तु वातोल्बणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा॥ ९१॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्॥ ९२॥
तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया॥ ९३॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति॥ ९४॥
छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्॥ ९५॥
विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः॥ ९६॥
हन्त्याशु हि विषं किंचित् किंचिद्रोगाय कल्पते।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः॥ ९७॥
तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये।
दृश्यते रूपवैशेष्यात्पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते॥ ९८॥
शरीरदुःखं बलवत्संमोहो हृदयव्यथा।
अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः॥ ९९॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः॥ १००॥
उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः॥ १०१॥
छर्द्यतीसारमुत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम्॥ १०२॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम्।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते॥ १०३॥

व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ १०४ ॥
सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यत् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०५ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०६ ॥
मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते यद्यदस्मै हितं भवेत् ॥ १०८ ॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सबिडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥ १०९ ॥
तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११० ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ १११ ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंस्कृतः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ॥ ११२ ॥
मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥ ११३ ॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥ ११४ ॥
मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११५ ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायि तीक्ष्णोष्णतया देयमम्लेषु सत्स्वपि ॥ ११६ ॥
स्रोतोविबन्धमुन्मथ्य मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात्सात्म्यमेव च ॥ ११७ ॥

रसस्रोतःस्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदोदयाः ॥ ११८ ॥"
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यमानीहपुषाजाजीशृंगवेरावचूर्णितम् ॥ ११९ ॥
सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तमर्द्धदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात्सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ १२० ॥
दृष्ट्वा वातोल्बणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि ॥ १२१ ॥
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानां च रसैः शाल्योदनेन च ॥ १२२ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गोधूमिकैश्चान्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥ १२३ ॥
पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धाभिर्धूपवर्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२४ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मध्ये प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥ १२५ ॥
पृथक्त्रिजातकोपेतसधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपिसंपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥ १२६ ॥
भक्तेन वारुणीमण्डं दद्यात्पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाथ जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ १२७ ॥
धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाञ्जिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा ॥ १२८ ॥
कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १२९ ॥
रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
पिशितैर्बहुपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १३० ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥ १३१ ॥

नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरवगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥ १३२ ॥
शयनाच्छादनैरुष्णै रूक्षैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३३ ॥
मद्यं खर्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीतं सक्तुभिः स्ववचूर्णितम् ॥ १३४ ॥
सशर्करं शार्करं वा माध्वीकमथवापरम् ।
दद्याद्बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ १३५ ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान्प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥ १३६ ॥
पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥ १३७ ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १३८ ॥
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं कफपित्तमदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्य तृष्यते ॥ १३९ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥ १४० ॥
काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्यात्प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥ १४१ ॥
कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजोस्तथा ।
तृष्यते सविदाहे च सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ १४२ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४३ ॥
तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४४ ॥
जीर्णे समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यस्यानुतर्षं च पाययेत् ॥ १४५ ॥

अनुतर्षस्य मात्रा सा यया नो हन्यते मनः ।
तृष्यते मद्यमल्पाल्पं प्रदेयं स्याद्गहूदकम् ॥ १४६ ॥
तृष्णा येन च संशाम्येन्मदं येन च नाप्नुयात् ।
परूपकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥ १४७ ॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम् ॥ १४८ ॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ १४९ ॥
शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ॥ १५० ॥
क्षौमपद्मोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५१ ॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतानां पवनाहताः ॥ १५२ ॥
संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणां च समारुताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५३ ॥
कुमुदोत्पलपत्राणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ।
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥ १५४ ॥
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ।
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ॥ १५५ ॥
जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहाणि च ।
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ॥ १५६ ॥
फलिनीसेव्यलोध्राम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ १५७ ॥
बदरीपल्लवोत्थाश्च तथैवारिष्टकोद्भवाः ।
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं शुभम् ॥ १५८ ॥
सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ।
सेकप्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ॥ १५९ ॥

परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ॥ १६० ॥
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाम्यति ।
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययम् ॥ १६१ ॥
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत्कफमदात्ययम् ।
तृष्यते सलिलं चास्मै दद्याद्ह्रीवेरसाधितम् ॥ १६२ ॥
बलायाः पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याथवा शृतम् ।
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ॥ १६३ ॥
दुःस्पर्शितेन मुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ।
जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥ १६४ ॥
एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ।
निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १६५ ॥
निरामं काङ्क्षितं काले सक्षौद्रं पाययेत्तु तम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥ १६६ ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यमानीनागरान्वितम् ।
यवगोधूमिकं चान्नं रूक्षयूषेण भोजयेत् ॥ १६७ ॥
कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
तनुनाल्पेन लघुना कट्वम्लेनाल्पसर्पिषा ॥ १६८ ॥
व्योषयूषमथाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ।
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ॥ १६९ ॥
स्थाल्यां वाथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रववर्तितम् ।
कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन्वृणुयान्मधु ॥ १७० ॥
व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ।
भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णयूषोपवेष्टितम् ॥ १७१ ॥
यथाग्नि भक्षयेत्काले प्रभूतार्द्रकपेषितम् ।
पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७२ ॥
सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १७३ ॥

एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥ १७४ ॥
एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७५ ॥
पेषयेत्कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
मृद्वीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १७६ ॥
सौवर्चलैलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।
सरागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १७७ ॥
मृद्वीकानां विधानेन कारयेत्कारवीमपि ।
युक्तमत्स्याण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १७८ ॥
आम्रामलकपेशीनां रागान्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १७९ ॥
गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्भुक्तं विजीर्यति ॥ १८० ॥
रूक्षोष्णेनान्नपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्ताभ्यां जागरेण तु ॥ १८१ ॥
कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
स्नानवर्णकवासानां प्रहर्षाणां च सेवया ॥ १८२ ॥
प्राणवर्णकराणां च गुरूणामगुरोरपि ।
सकामोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥ १८३ ॥
सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८४ ॥
यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यं भिषग्विदा ॥ १८५ ॥
यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ।
स साध्यान्साधयेद्व्याधीन् साध्यासाध्यविभागवित् ॥ १८६ ॥
वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १८७ ॥

माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदयप्रियाः ॥ १८८ ॥
संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
प्रियाश्चानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १८९ ॥
नाक्षोभ्यं हि मनो मद्यं शरीरमवहत्य च ।
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥ १९० ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
न चेन्मद्यविधिं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥
"लङ्घनैः पाचनैश्चैव दोषसंशोधनैरपि ।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ १९२ ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा ।
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ १९३ ॥
पयसाभिहृते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ १९४ ॥
विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १९५ ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ १९६ ॥
श्लेष्मप्रकोपः कण्ठस्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ १९७ ॥
हृत्कण्ठरोगः संमोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥ १९८ ॥
तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायते दुर्बलस्य वा ॥ १९९ ॥
बस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यनुपानं च वातनुत् ॥ २०० ॥
ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणानेन शाम्यति ।
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०१ ॥

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
शरीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ २०२ ॥"

भवन्ति चात्र ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्द्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥ २०३ ॥
यथा यथा मदयते यैश्च युक्ता महागुणैः ।
यो मदो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०४ ॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥ २०५ ॥
ये सहायाः सुखा ये च चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥ २०६ ॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥ २०७ ॥

इति चरकसंहितायां मदात्ययचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

द्विव्रणीयचिकित्सितम् ।

परावरज्ञमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ १ ॥
भगवन् पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मद ॥ २ ॥
इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥ ३ ॥
श्रूयतां विधिवत्सौम्य तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।
"निजः शरीरदोषोत्थ आगन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ ४ ॥
वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादन्तनखक्षतात् ।
आगन्तवो व्रणास्तद्वद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥ ५ ॥

मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणाः ॥ ६ ॥
व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामसाध्यताम् ।
कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ७ ॥
यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्मार्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान्व्रणान् ॥ ८ ॥
स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावोऽतितीव्ररुक् ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ ९ ॥
संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ १० ॥
तृष्णामोहज्वरस्वेददाहदुष्टावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धस्रावैः सपूतिकैः ॥ ११ ॥
शीतलैर्मधुरैस्तिक्तैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
सर्पिःपानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥ १२ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १३ ॥
कषायकटुरूक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ १४ ॥
तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ।
तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥ १५ ॥
स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्रावाश्चतुर्दश ।
षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥ १६ ॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत्समुदाहृताः ।
विभाज्यमानाः शृणु तान्सर्वानेव यथेरितान् ॥ १७ ॥
कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा मर्मस्थितो नव ।
संवृतो दारुणः स्रावी सविषो विषमस्थितः ॥ १८ ॥
त्वक्सङ्ग्युत्सन्न एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥ १९ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २० ॥
हेत्वर्तिसात्म्याग्निबलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
स्पर्शान्मार्दवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २१ ॥
श्वेतोपसन्नवर्त्मातिस्थूलवर्त्मातिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥ २२ ॥
रौप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।
कल्पेनानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते ॥ २३ ॥
त्वक्शिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुमर्मान्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ २४ ॥
सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धज्ञैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २५ ॥
लसीकाजलपूयासृग्घरितारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितस्निग्धरूक्षसितासिताः ॥ २६ ॥
इति रूपैः समुद्दिष्टैर्व्रणस्रावाश्चतुर्दश ।
विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोपतानकाः ॥ २७ ॥
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ॥ २८ ॥
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।
स्नायुक्लेदाच्छिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिदर्शनात् ॥ २९ ॥
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात् ।
नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ॥ ३० ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात् ।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥ ३१ ॥
शोकात्क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३२ ॥
परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषश्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥ ३३ ॥

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ॥ ३४ ॥
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रतमः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३५ ॥
व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्बस्तिभिरेव च ॥ ३६ ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।
यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥ ३७ ॥
शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणा ॥ ३८ ॥
शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।
द्वौ स्नेहौ तद्गुणौ पत्रच्छेदने द्वे च बन्धने ॥ ३९ ॥
भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
काठिन्यमार्दवकरे धूपने लेपने शुभे ॥ ४० ॥
व्रणावचूर्णनं व्रण्यं लेपनं लोमरोपणम् ।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४१ ॥
पूर्वरूपं भिषग्बुद्ध्वा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥ ४२ ॥
शोधयेद्बहुदोषांस्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कषायैः सर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥ ४३ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलाः ।
ससर्पिष्कः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणं परम् ॥ ४४ ॥
विजया मधुकं वीरा बिसग्रन्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात्सचन्दनः ॥ ४५ ॥
सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात्सशर्करः ।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४७ ॥

तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
सतिला सातसीबीजदध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ४९ ॥
रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलबस्तिसमस्पर्शं संपक्कं पिण्डितोन्नतम् ॥ ५० ॥
उमाथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी सकूलकः ॥ ५१ ॥
इत्युक्तो भेषजगणः पक्कशोथप्रभेदनः ।
सुकुमारस्य कृच्छ्रस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥ ५२ ॥
पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।
प्रोच्छनं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५३ ॥
नाडीव्रणाः पक्कशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्याश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ॥ ५४ ॥
दकोदराणि संपक्का गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पपिडकादयः ॥ ५५ ॥
उद्वृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।
अर्शःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५६ ॥
किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्ग्रन्थिपिडकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥ ५७ ॥
कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छादयेद्भिषक् ।
सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥ ५८ ॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।
सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ॥ ५९ ॥
कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्नेहा व्रणपीडने ॥ ६० ॥
शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ६१ ॥

आलेपनं निर्वपणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ६२ ॥
निर्वापयेत्सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६३ ॥
संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
तान् समान् सुस्थितान्ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ॥ ६४ ॥
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६५ ॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
अस्थिभग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥ ६६ ॥
समेन सममङ्गेन कृत्वान्येन विचक्षणः ।
स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥ ६७ ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्बध्नीयादबलं सुखम् ।
अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिर्विश्लेषकारिका ।
विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ ६९ ॥
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वचिकित्सितात् ।
शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्नेह्याः शङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७० ॥
ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वेशवारैश्च संस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिरुष्णाभिः सुखी स्याद्व्रणितस्तदा ॥ ७१ ॥
सदाहवेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमां चैव भृष्टान्पयसि निर्वृतान् ॥ ७२ ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७३ ॥
जीवन्तीशर्कराक्षीरं तैलमत्स्यवसाघृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥ ७४ ॥
द्विपञ्चमूलक्वथितेनाम्भसा पयसाथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ७५ ॥

यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७६ ॥
उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेषु विधिर्हितः ॥ ७७ ॥
सूक्ष्मानना बहुस्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः।
न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥ ७८ ॥
द्विविधामेषणां विद्यान्मृद्वीं च कठिनामपि।
उद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ७९ ॥
गम्भीरमांसगे देशे पार्श्वे लौहशलाकया।
एष्यं विद्याद्व्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८० ॥
पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्रावान्महारुजः।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्बला कुशः।
निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥ ८२ ॥
तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम्।
मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८३ ॥
नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक्।
न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥ ८४ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः।
करवीरार्ककुटजाः कषाया रोपणाः स्मृताः ॥ ८५ ॥
चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वी त्वङ्नीलमुत्पलम्।
मेदां मूर्वां समङ्गां च यष्ट्याह्वां व्रणरोपणम् ॥ ८६ ॥
प्रपौण्डरीकं जीवन्तीं गोजिह्वां धातकीं बलाम्।
रोपणं सतिलं दद्यात्प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८७ ॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम्।
पटोलं पिचुमर्दं च लोध्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ८८ ॥
खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दने।
पिष्ट्वा साध्यं भवेत् तैलं तत्परं व्रणशोधनम् ॥ ८९ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं तर्पणं व्रणरोपणम् ॥ ९० ॥
दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं घृतं तथा ॥ ९२ ॥
कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान्पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ९३ ॥
राङ्कोऽथ बादरश्चैव पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९४ ॥
लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९५ ॥
नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाक्रमम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९६ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ॥ ९७ ॥
भूर्जग्रन्थ्यश्मकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत्कलविङ्ककपोतविट् ॥ ९८ ॥
रुधिरेऽतिप्रवृद्धे तु छिन्ने छेद्येऽधिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥ ९९ ॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
क्लिन्नेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्निः संप्रशस्यते ॥ १०० ॥
मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः ।
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहेद्दाहविशेषवित् ॥ १०१ ॥
रूक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मारुतोत्तरान् ।
दहेत् स्नेहैर्मधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततो घृतैः ॥ १०२ ॥
बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम् ॥ १०३ ॥

नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च।
सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च॥ १०४॥
रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः।
शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु क्षारमप्यवचारयेत्॥ १०५॥
कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः।
सर्पिर्मज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः॥ १०६॥
रुजः स्रावाश्च गन्धाश्च कृमयश्च व्रणाश्रिताः।
शैथिल्यं मार्दवं वापि धूपनेनोपशाम्यति॥ १०७॥
लोध्रन्यग्रोधशुङ्गानि खदिरस्त्रिफलाघृतम्।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यं सौकुमार्यप्रबोधनः॥ १०८॥
सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्रावाश्च ये व्रणाः।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत्॥ १०९॥
मुद्गषष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम्।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्ष्णशः॥ ११०॥
ककुभोदुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्बवकट्फलैः।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः॥ १११॥
मनःशिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम्।
प्रलेपः सघृतः क्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः॥ ११२॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि॥ ११३॥
कालीयकनताम्रास्थिहेमकाला रसोत्तमाः।
लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः॥ ११४॥
ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका।
सहेमश्चामृतासङ्गा कासीसं चेति वर्णकृत्॥ ११५॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः॥ ११६॥
षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वे स्वे चिकित्सिते॥ ११७॥"

तत्र श्लोकौ ।

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्थानानि गन्धाः स्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥ ११८॥
व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ ११९ ॥

इति चरकसंहितायां द्विव्रणीयचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

उन्मादचिकित्सितम् ।

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।
उन्मादहेत्वाकृतिभेषजानि कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ १ ॥
"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघाते विषमाश्च चेष्टाः ॥ २ ॥
तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्तीह नरस्य चेतः ॥ ३ ॥
धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ४ ॥
समूढचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ५ ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीनामुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधस्य भूयो वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥६॥
रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥७॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णता च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥
अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि श्रितं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ ९ ॥
अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०

संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन्संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियतातिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुङ्क्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात् १२
यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥
देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्षरक्षःपितॄणामभिधर्षणानि ।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १४ ॥
अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १५ ॥
अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैश्च गुणप्रभावैः ।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १६ ॥
आयातकालो हि स पूर्वरूपः प्रोक्तो निदानेऽस्य परं सुराद्यैः ।
उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध कालं च गम्यान्पुरुषांश्च तेषाम्॥१७॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनमस्वप्नमभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमितदेवोन्मत्तं विद्यात् ॥ १८ ॥

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपाहारचेष्टाव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥ १९ ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनन्नाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रधृष्यं मुखवाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानपानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्रबलिकर्महास्यकथायोगप्रियं शुभगन्धमिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥ २१ ॥

असकृत्स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यकथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरतिं रक्तविप्लुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥ २२ ॥

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्रतिबलिनं शस्त्रशोणितमांस-

रक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्जकमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २३ ॥

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिष्टुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २४ ॥

अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धाबद्धप्रभाषिणं संकटकूटमलिनरथ्याचेलतृणेषु आरोहणरतिं संभिन्नवर्णरूक्षस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखानि आवेदयन्तं नष्टस्मृतिं पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २५ ॥

तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्यां च देवा धर्षयन्ति ॥ २६ ॥

स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः षष्ठीनवम्योर्ऋषयो धर्षयन्ति ॥ २७ ॥

मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायां च, पितरो धर्षयन्ति ॥ २८ ॥

गन्धर्वास्तु स्तुतिगीतवादिलरतिं परदारगन्धमाल्यप्रियं शौचाचारं द्वादश्यां चतुर्दश्यां च धर्षयन्ति ॥ २९ ॥

सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनं हास्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्यां च यक्षा धर्षयन्ति ॥ ३० ॥

स्वाध्यायतपोनियमोपवासव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजारतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवतागारसलिलक्रीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसा धर्षयन्ति ॥ ३१ ॥

रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनस्त्रैणलुब्धं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषं छिद्रमवेक्ष्य अभिधर्षयन्ति ।

इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततया ह्यष्टावेते व्याख्याताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु अपि तु खलु एषु यो हस्तावुद्यम्य रोषसंरम्भान्निःसंभ्रमन्येषु आत्मनि वा पातयेत् स हि असाध्यो ज्ञेयस्तथा यः साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रस्रुतनासिकश्छिद्यमानमर्माप्रतिहन्यमा-

नपाणिः सततं विकूजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः पूतिगन्धिश्च हिंसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥

रत्यर्चनकामोन्मादिनौ तु भिषक् अभिचाराभिशापाभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिना उपक्रमेत् ॥ ३४ ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोरुन्मादयोः समासविस्ताराभ्यां भेषजविधिं व्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ ३६ ॥
कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ ३७ ॥
निरूहणस्नेहबस्ती शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३८ ॥
हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ ३९ ॥
शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंतर्जनं हितम् ॥ ४० ॥
यः शक्तो विनयेत्पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोष्ठकाष्ठाद्यैः संरोध्यश्च तमो गृहे ॥ ४१ ॥
तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ४२ ॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमपानं च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४३ ॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ।
अतः सिद्धतमान्योगाञ्छृणून्मादविनाशनान् ॥ ४४ ॥"
हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ४५ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुकम् ॥ ४६ ॥

नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ ४७ ॥
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
कल्कैः कर्षसमैरेतैर्विंशत्याष्टाभिरेव च ॥ ४८ ॥
चतुर्गुणे जले पक्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वासे मन्देऽनलक्षये ॥ ४९ ॥
वातरोगे प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यर्शोमूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपहतेषु च ॥ ५० ॥
कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ५१ ॥
शस्तं स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम् ॥ ५२ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणे ॥ ५३ ॥
वीराद्धिमाषकाकोलीस्वयंगुप्तर्षभकर्द्धिभिः ।
मेदया च समैः कल्कैस्तत्स्यात्कल्याणकं महत् ॥ ५४ ॥
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ।

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५५ ॥
कायस्थां शूकरीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम् ।
शतावरी —महापुरुषदन्तां च वयःस्थां नाकुलीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिरां चाहृत्य तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ५७ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ५८ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

लशुनानां शतं त्रिंशदभया त्र्यूषणात्पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो ह्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ५९ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥ ६० ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ६१ ॥

इति लशुनाद्यं घृतम् ।

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य ह्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥ ६३ ॥
दाडिमाम्लसुरामस्तुकाञ्जिकाम्लैस्तदर्द्धिकैः ।
साधयेत्त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥ ६४ ॥
यमानीचव्यहिङ्ग्वम्लवेतसैश्च पलार्द्धिकैः ।
सिद्धमेतत्पिबेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥ ६५ ॥
ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीहयोनिदोषज्वरकृमीन् ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वानुन्मादं चापकर्षति ॥ ६६ ॥

इति द्वितीयलशुनाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्था वयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्थाहिङ्गुसेव्यकैः ॥ ६७ ॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्घृतम् ।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वभ्रे रुन्ध्याद्गृहेऽपि वा ॥ ६८ ॥
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्वाद्विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥ ६९ ॥
गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात्कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥ ७० ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ७१ ॥

नासाध्यं नाम तस्यास्ति यस्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ॥ ७२ ॥
एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अञ्जनोन्मादनालेपाञ्नावनादींश्च योजयेत् ॥ ७३ ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥ ७४ ॥

इति नस्याञ्जनम् ।

तद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७५ ॥
पिष्ट्वा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुलं हिङ्गुपलिकाम् ।
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ॥ ७६ ॥
तथाञ्जयेदपस्मारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ।
भूतार्तानमरार्तांश्च नरार्तांश्चैव गोमये ॥ ७७ ॥
मरिचं चातपे माँसं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ।
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ ७८ ॥

इत्यञ्जनम् ।

सिद्धार्थको वचा हिङ्गुकरञ्जे देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ॥ ७९ ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ८० ॥
नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ ८१ ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ८२ ॥
प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्तिं कृतां पिबेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ॥ ८३ ॥

शल्लकोलूकमार्जारजम्बूकवृकबस्तजैः।
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखैश्चर्मभिरेव च॥ ८४॥
सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूमं च कारयेत्।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते॥ ८५॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च॥ ८६॥
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्ज्ञो भिषक् शिराम्।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च॥ ८७॥
घृतमांसवितृप्तं वा निवाते स्थापयेत्सुखम्।
त्यक्त्वा मतिस्मृतिभ्रंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रबुध्यते॥ ८८॥
आश्वासयेत्सुहृद्वा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा॥ ८९॥
बद्ध्वा सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे।
कपिकच्छ्वाथवा तप्तलौहतैलजलैः स्पृशेत्॥ ९०॥
कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे।
रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य यथा शमम्॥ ९१॥
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम्।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा॥ ९२॥
"अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम्।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया॥ ९३॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं महत्।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः॥ ९४॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिशान्त्याश्वासैः शमं नयेत्॥ ९५॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान्।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत्॥ ९६॥
बुद्ध्वा देशं वयः सात्म्यं दोषं कालं बलाबलम्।
चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे॥ ९७॥

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ९८ ॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।
पूजां बल्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥ ९९ ॥
शान्तिकर्मेष्टिहोमांश्च जप्यस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥ १०० ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ १०१ ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते ॥ १०२ ॥
बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोषध्यगदधारणैः ।
सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥ १०३ ॥
देवगुह्यकविप्राणां गुरूणां पूजनेन च ।
आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ १०४ ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किंचिदपस्मारे चिकित्सिते ।
उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥ १०५ ॥
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ॥ १०६ ॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०७ ॥"

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ १०८ ॥

इति चरकसंहितायामुन्मादचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अपस्मारचिकित्सितम् ।

"स्मृतेरपगमं प्राहुरपस्मारं भिषग्विदः ।
तमःप्रवेशबीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंप्लवात् ॥ १ ॥
विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥ २ ॥
चिन्तकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभ्याहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥ ३ ॥
धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ४ ॥
पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
जिह्माक्षिभ्रूस्रवल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ५ ॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ६ ॥
कम्पते दशते दन्तान्फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषाणि च कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ७ ॥
पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णश्चानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ८ ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्यञ्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ९ ॥
सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ १० ॥
पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथान्तरम् ॥ ११ ॥
तैरावृतानां हृत्स्रोतो मनसां संप्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात्कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ १२ ॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारं समाचरेत् ॥ १३ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनाञ्छृणु ॥ १४ ॥"
गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं पिबेदपस्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १६ ॥
सम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १७ ॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकां त्रिवृतां निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ १८ ॥
द्वे शारिवे रोहिषं च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पिष्टाक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १९ ॥
गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २० ॥
अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथावुदरेषु च ।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलासु भगन्दरे ।
अलक्ष्मीग्रहरोगघ्नं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ २१ ॥

इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ २२ ॥
घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपस्मारहृद्ग्रहामयनाशनम् ॥ २३ ॥
वचासम्पाककैटर्यवयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
सिद्धं पलङ्कषायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २४ ॥
तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥ २५ ॥
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६ ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ।
तद्वत्काशविदारीक्षुकुशक्काथशृतं घृतम् ॥ २७ ॥
मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।
तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजम् ॥ २८ ॥
अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रे स्नानोत्सादनमेव च ॥ २९ ॥
कटभीनिम्बकङ्कमधुशिग्रुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थे प्रशस्यते ॥ ३० ॥
पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥ ३१ ॥
लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।
एतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं संप्रलेपनम् ॥ ३३ ॥
पिप्पलीं लवणं शिग्रुं हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपान्काकनासां कैटर्यचन्दने ॥ ३४ ॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान्पर्शुकांश्चेति पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात्सधूपनः ॥ ३५ ॥
अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३६ ॥
जलौकाशकृता तद्वद्दग्धैर्वा बस्तलोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ३७ ॥
कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥ ३८ ॥
भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विषाणिका ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोत्था मूत्रपेषिताः ॥ ३९ ॥
योगाख्ययोऽतः षड्बिन्दून् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।
त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ४० ॥

श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेऽथ बस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४१ ॥
पिप्पलीवृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रधमनं परम् ॥ ४२ ॥
कायस्थाञ्छारदान्मुद्गान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान्बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे तथार्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४४ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाद्वलम् ।
व्योषं मासान्यवान्मूत्रैर्बस्तिमेषर्षभैस्त्रिभिः ॥ ४५ ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
किलासेषु तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४६ ॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ४७ ॥
नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ४८ ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
स्रोतांसि चापि शुध्यन्ति ततः संज्ञां स विन्दति ॥ ४९ ॥
यस्यानुबन्धं त्वागन्तुर्दोषलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
पश्येत्तस्य भिषक्कुर्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥ ५० ॥
अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
भगवन् प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५१ ॥
अतत्त्वाभिनिवेशश्च तस्य व्यक्तिरिहोच्यताम् ।
शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ॥ ५२ ॥
"महागदं सौम्य शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ।
मलिनाहारशीलस्य वेगान्प्राप्तान्निगृह्णतः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥ ५३ ॥

हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः शिराः ।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५४ ॥
रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५५ ॥
करोति विषमां बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ५६ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
ब्राह्मीस्वरससंयुक्तं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
तत्सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च सेव्यं रसायनम् ॥ ५८ ॥
सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्तधर्मार्थवादिनः ।
संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५९ ॥
प्रयुञ्ज्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६० ॥
दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी कृतास्पदः ।
तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६२ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ॥ ६३ ॥
महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते ॥ ६४ ॥

इति चरकसंहितायामपस्मारचिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ १ ॥
"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः ॥ २ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ ३ ॥
अधीयमानस्यात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥ ४ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चाति प्रनृत्यतः ।
तथान्यः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥

इति क्षतनिदानम् ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
उरो निरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥

इति क्षीणरोगनिदानम् ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ७ ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ॥ ८ ॥
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ।
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥ ९ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥ १० ॥
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नरः ॥ ११ ॥

गते संवत्सरे याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत्।
उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ॥ १२ ॥
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात्सशर्करम्।
पार्श्वबस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १३ ॥
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम्।
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ॥ १४ ॥
त्वक्क्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्।
इक्ष्वालिकबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ॥ १५ ॥
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत्क्षती।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् ॥ १६ ॥
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्।
कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥ १७ ॥
एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १८ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुलिकाः संप्रकल्पयेत्।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ १९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम्।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २० ॥
शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम्।
गुलिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २१ ॥"

इति एलादिगुलिका।

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥ २२ ॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ २३ ॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्।
मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २४ ॥

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनिले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात्सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २५ ॥
शर्करां च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः ॥ २६ ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ २७ ॥
न्यग्रोधोदम्बुराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्पियालैश्च सपद्मकैः ॥ २८ ॥
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीराद्दद्याज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ २९ ॥
यष्टयाह्वानागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्या पिप्पली वांशी कल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३० ॥
कोललाक्षारसे तद्वत्क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्वम्लदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥ ३१ ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥ ३२ ॥
पुनर्नवे द्वे मधुके सात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा ॥ ३३ ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥ ३४ ॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३५ ॥
कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ॥ ३६ ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वङ्मरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥ ३७ ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥ ३८ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान्।
स्त्रीप्रसक्तान्कृशान्वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत्॥ ३९॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत्।
पुत्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्॥ ४०॥
इत्यमृतप्राशघृतम्।

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकत्तृणम्।
दर्भमूलं पृथक्पर्णीं पलाशर्षभकौ स्थिराम्॥ ४१॥
पालिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे।
कल्कः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः॥ ४२॥
शतावर्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्द्रवशूलनुत्॥ ४३॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोपक्षयापहः।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः॥ ४४॥
इति श्वदंष्ट्रादिघृतम्।

मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थक्वाथे घृतं पचेत्।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले॥ ४५॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रं शर्कराभ्यां विमिश्रयेत्।
समं शक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्॥ ४६॥
इति शक्तुप्रयोगः।

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसैः ~~[illegible]~~। [handwritten: [illegible]]
छागगोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान्पचेद्भिषक्॥ ४७॥
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम्॥ ४८॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम्।
घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्॥ ४९॥
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानिलम्।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च॥ ५०॥
क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि च।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः ~~पानानि~~ योजयेत्॥ ५१॥
[handwritten: स्त्यानि]

सर्पिर्गुडान् समध्यंशाञ्जग्ध्वा दद्यात्पयोनु च ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५२ ॥
बलां विदारीं ह्रस्वां च पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुष्टयंशकामपि ॥ ५३ ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत्कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५४ ॥
सितापलानि पूतेऽस्मिन् शीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥ ५५ ॥
सक्षौद्रं कुडवांशेन तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ ५६ ॥
ताञ्जग्ध्वा पलिकान्क्षीरं मद्यं वानुपिबेत्कफे ।
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ ५७ ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले विभेदे स्वरवर्णयोः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्गुडः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षामूर्वर्षभजीवकैः ।
वीरर्द्धिक्षीरकाकोलीबृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ५९ ॥
खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ ६० ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान्कुर्यात्कासहिक्काज्वरापहान् ॥ ६१ ॥
यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हन्युः कार्श्यं सकामलम् ॥ ६२ ॥

इति सर्पिर्गुडकः ।

द्राक्षां नवामामलकीमात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीं च समांशां पिप्पलीं तथा ॥ ६३ ॥
पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६४ ॥

क्षीरतैलघृतानां च त्र्याढके शर्कराशते ।
क्वथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमान् गुडान् ॥ ६५ ॥
कुर्यात्तान्भक्षयेत्क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६६ ॥

इति तृतीयसर्पिर्गुडकः ।

गोक्षीराद्याढकं सर्पिः प्रस्थमिक्षुरसाढकम् ।
विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ ६७ ॥
दद्यात्सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पं कुडवं पियालकुडवं तथा ॥ ६८ ॥
तुगाक्षीर्यर्धकुडवां खर्जूराणि च विंशतिम् ।
पृथग्विभीतकानक्षः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ६९ ॥
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात्कर्षमेव च ।
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि चावपेत् ॥ ७० ॥
सिद्धेऽस्मिन्कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७१ ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ७२ ॥
कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषक्षतस्रावहतानां चापि योषिताम् ॥ ७३ ॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७४ ॥

चतुर्थसर्पिर्मोदकम् ।

बस्तिदेशे विकुर्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण वा ।
संयुक्तं वा श्रृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहम् ॥ ७६ ॥
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥ ७७ ॥

सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावन्न सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ ७८ ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टं तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम् ॥ ७९ ॥
गोमहिषाश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
यथाग्नि भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ८० ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
यक्ष्मिणां विहितो ग्राही भिन्ने शकृति चेष्यते ॥ ८१ ॥
पलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात्पले ।
कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रसर्जकात् ॥ ८२ ॥
एकैकं मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८३ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ ८४ ॥

इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

एका षोडशिका धान्याद्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम् ॥ ८५ ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्करायां विमिश्रयेत् ।
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ ८६ ॥

इति षाडवः ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षविवर्धनम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥ ८७ ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽथ शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ८८ ॥
"यद्यत्संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥ ८९ ॥
यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा ॥ ९० ॥

उपेक्षितो भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः।
प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात्तं त्वरया जयेत्॥ ९१॥"

तत्र श्लोकौ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम्।
असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च॥ ९२॥
उक्तवाञ्ज्येष्ठशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः॥ ९३॥

इति चरकसंहितायां क्षतक्षीणचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः॥१६॥

सप्तदशोऽध्यायः।

श्वयथुचिकित्सितम्।

भिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं मुनीन्द्रमत्र्यात्मजमग्निवेशः।
महागदस्य श्वयथोर्यथावत्प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत्॥ १॥
तस्मै जगादागदवेदसिन्धुप्रवर्तनाद्रिप्रवरोऽत्रिजस्तान्।
"वातादिभेदास्त्रिविधस्य सम्यङ्निजानिजैकाङ्गजसर्वजस्य॥ २॥
शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणं च॥ ३॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथौ प्रदिष्टः॥ ४॥
बाह्यास्त्वचो दूषयिताभिघातः काष्ठाश्मशस्त्राग्न्यशनीविषाद्यैः।
आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजश्च सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात्॥ ५॥
बाह्याः शिराः प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि संदूषयतीह वायुः।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति॥ ६॥
उरःस्थितैरूर्ध्वमधस्तु वायोः स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये।
सर्वाङ्गगैः सर्वगतैः क्वचित्स्थैर्दोषैः क्वचित्स्याच्छ्वयथुस्तदाख्यः॥ ७॥
ऊष्मा तथा स्याद्दवथुः शिराणामायाम इत्येव च पूर्वरूपम्।
सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गैस्तत्संज्ञमभ्येति भिषग्जितं च॥ ८॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्णाथशिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षाङ्गविवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ९ ॥
चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः सुषुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमतिप्रपीडितो दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् १०
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागकृत्सपित्तशोथो भृशदाहपाकवान्॥११॥
गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् ।
सुकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफान्वितः १२
कृशस्य रोगैरबलस्य यो भवेदुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।
महार्तिमर्मानुगतोऽथ राजिमान्परिस्रवेन्भीमबलश्च सर्वशः ॥ १३ ॥
अहीनमांसस्य य एकदोषजो नवोऽबलस्तस्य सुखःससाधने ।
निदानदोषर्तुविपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तं बलदोषकालवित् ॥ १४ ॥
अथामजं लङ्घनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्बणदोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधोविरेचनैरूर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम् ॥ १५ ॥
उपाचरेत् स्नेहगतं विरूक्षणैः प्रकल्पयेत्स्नेहविधिं च रूक्षजे ।
विबद्धविड्केऽनिलजे निरूहणं घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम्॥१६॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्षिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकटूष्णसंयुतैः समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १७ ॥

ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं
गौडं पिष्टं दधि तिलकृतं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धाना वल्लूरमशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ १८ ॥

व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं मूत्रेण गव्येन हरीतकी वा ॥ १९ ॥
हरीतकीनागरदेवदारुसुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।
सर्वं पिबेत्त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं स्नातश्च जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ २० ॥
पुनर्नवानागरमुस्तकल्कान्प्रस्थेन धीरः पयसोऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां सनागरां वा प्रपिबेत्सवाते ॥ २१ ॥

दन्तीत्रिवृत्त्र्यूषणचित्रकैर्वा पयः शृतं दोषहरं पिबेद्वा।
द्विप्रस्थमात्रं च पलार्धिकैस्तैरर्धावशिष्टं पवने सपित्ते॥ २२॥
सशुण्ठि पीतद्रुरसं प्रयोज्यं श्यामोरुबूकोषणसाधितं वा।
त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा॥ २३॥
सप्ताहमौष्ट्रं यदि वापि मासं पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जी।
गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा क्षीराशनं मूत्रमथो गवां वा॥ २४॥
तक्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं वा।
गुडाभयां वा गुडनागरां वा सदोषभिन्नामविबद्धवर्चाः॥ २५॥
विज्ञातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्राग्भुक्तमद्यादुरुबूकतैलम्।
स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत्सुजातान्॥२६॥"
गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च।
द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन द्रोणे पचेत्कूर्चिकमस्तुनस्तु॥ २७॥
त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं द्रोणेन तत्प्राक्तमस्तुना च।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम्॥ २८॥
वैहायसे स्थापितमादशाहात्प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान्।
भगन्दरार्शःक्रिमिकुष्ठमेहान्वैवर्ण्यकार्श्यानिलहिक्कनं च॥ २९॥
इति गण्डीराद्यरिष्टः।

काश्मर्यधात्रीमरिचाभयानां द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम्।
शतं शतं जीर्णगुडात्तुलां च संक्षुद्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते॥ ३०॥
सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेद्वा।
शोफान्विबन्धान्कफवातजांश्च सहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्च॥३१॥
इत्यरिष्टः।

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे दन्तीं गुडूचीमथ चित्रकं च।
निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा द्रोणार्द्धशेषे सलिले ततस्तम् ३२
पूत्वा रसं द्वे च गुडात्पुराणात्तुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम्।
मासं निदध्याद्घृतभाजनस्थं पले यवानां परितस्तु मासान्॥३३॥
चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं पत्रत्वगेलामरिचाम्बुलोहैः।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धेर्जीर्णे पिबेद्व्याधिबलं समीक्ष्य॥ ३४॥

हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं प्लीहभ्रमारोचकमेहगुल्मान् ।
भगन्दरं षड्जठराणि कासं श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३५ ॥
शाखानिलं बद्धपुरीषतां च हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोजस्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोक्ता ॥ ३६ ॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च सपिप्पलीलोहरजोविडङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ।
मासं निदध्यात् घृतभाजनस्थं यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥ ३७

इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च प्रोक्ताः शुभाः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ।
कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च निदिग्धिका चित्रकनागरे च ॥ ३८
सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ।
हन्यात् त्रिदोषं चिरजं च शोफं कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ॥ ३९ ॥
अयोरजस्त्र्यूषणयावशूकं चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ।
क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्ययोरजो व्योषफलत्रिकं च ॥ ४० ॥
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुबिल्वम् ।
कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठं सयष्टिकं चातिविषं पलांशम् ॥ ४१ ॥
सहिङ्गु कर्षत्वनुसूक्ष्मचूर्णं द्रोणं यथा मूलकशुण्ठिकानाम् ।
स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्यमालोड्य यावद्घनमप्रदग्धम् ॥ ४२ ॥
स्यात्तं ततः कोलसमां तु मात्रां कृत्वा सुशुष्कां विधिना भजेत ।
प्लीहोदरश्वित्रहलीमकांस्तु पाण्ड्वामयारोचकशोषशोफान् ।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च सश्वासकासाः प्रणुदेत् सकुष्ठाः ॥ ४३ ॥

इति क्षारगुडिका ।

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।
मात्रापलं पञ्चपलानि मासं जीर्णे पयो यूषरसान्नभोक्ता ॥ ४४ ॥
गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
सकामलां शोषमनोविकारान्कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ४५ ॥

इति गुडार्द्रकप्रयोगः ।

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसान्नमद्यात्।
जत्वश्मजं च त्रिफलारसेन हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ ४६ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसोऽभयानां च शतं गुडस्य।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपांस्थिते च ॥४७॥
प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किंचिच्च चूर्णादपि यावशूकात्।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥४८॥
श्वासज्वरारोचकमेहहिक्काप्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान्।
कार्श्यामवातानसृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ४९ ॥
इति कंसहरीतकी।

पटोलमूलासुरदारुदन्तीत्रायन्तिपिप्पल्यभया विशालाः।
यष्ट्याह्विकातिक्तकरोहिणी च सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वी ॥५०॥
कर्षोत्थितैस्तैः क्वथितः कषायो घृतस्य पेयः कुडवेन युक्तः।
विसर्पदाहज्वरसन्निपातांस्तृष्णां विषाणि श्वयथुं निहन्ति ॥ ५१ ॥
इति पटोलमूलाद्यघृतम्।

सचित्रकं धान्ययवान्यजाजीसौवर्चलं त्र्यूषणवेतसाम्लम्।
बिल्वात्फलं दाडिमयावशूकौ सपिप्पलीमूलमथोऽपि चव्यम् ॥५२॥
पिष्ट्वाक्षमात्राणि जलाढकेन पक्त्वा घृतप्रस्थमथो प्रयुञ्ज्यात्।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुं च दुःखं तद्धन्ति वह्निं च करोति दीप्तम् ॥५३
इति चित्रकाद्यघृतम्।

पिबेद्घृतं वाष्टगुणाम्बुसिद्धं सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम्।
कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं तिक्तं महद्वाप्यथ तिक्तकं वा ॥ ५४ ॥
इति चित्रकादिघृतम्।

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्न्यागतं साधु विमथ्यते च।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥ ५५ ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहांश्चैतन्निहन्त्यग्निबलप्रदं च।
तक्रेण वाद्यात्सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥ ५६ ॥
इति चित्रकघृतम्।

जीवन्त्यजाजीशटिपुष्कराह्वैः सकारवीचित्रकबिल्वमध्यैः ।
सयावशूकैर्बदरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टाः ॥ ५७ ॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोफहृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।
या पञ्चकोलैर्विधिनैव तेन सिद्धा भवेत् सा च समा तथैव ॥५८॥
कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको मौद्गश्च सत्र्यूषणयावशूकः ।
रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥ ५९ ॥
सुवर्चिका गृञ्जनकं पटोलं सवायसीमूलकनेत्रनिम्बम् ।
शाकार्थिनां शाकमतिप्रशस्तं भोज्यं पुराणश्च यवः सशालिः ॥६०॥
आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेतद्बहिर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ।
स्नेहान्प्रदेहान्परिषेचनानि स्वेदांश्च वातप्रबलांश्च कुर्यात् ॥ ६१ ॥
शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीत्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसीतालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ६२ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः स्पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुषन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥६३॥

इति शैलेयाद्यं तैलम् ।

जलैश्च वासार्ककरञ्जशिग्रुकाश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्विन्नोमृदूष्णो रवितप्ततोय स्नातश्चगन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६४ ॥
सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकवालकौ च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६५ ॥
आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं सचन्दनं साभयपद्मकं च ।
स्नाने मतं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६६ ॥
कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः ।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनंच ॥ ६७ ॥
बिभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रलेपः ।
यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥ ६८ ॥
रास्नावृषार्कत्रिफलाविडङ्गाशिग्रुत्वचो मूषिककर्णिका च ।
निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सदूर्वा सुवर्चला तिक्तकरोहिणी च ॥६९॥
सकाकमाची बृहती सकुष्ठा पुनर्नवाचित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७० ॥

'शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
नेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां निदर्शनार्थं शृणु चोच्यमानात्॥७१॥
ोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः कुर्वन्ति शोफांश्शिरसः सुघोरान् ।
न्तर्गले घुर्घुरिकान्वितं च शालूकमुच्छ्वासनिरोधनानि ॥ ७२ ॥
लस्य सन्धौ चिबुके गले च सदाहरागश्वसनासु चोग्रः ।
ोफो भृशार्तिस्तु बिडालिका स्याद्धन्याद्गले चेद्वलयीकृता स्यात्॥७३
ात्तालुविद्रध्यपि दाहरोगैर्युता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जह्वोपरिष्टादुपजिह्विका स्यात् कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥७४॥
ो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात् पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
ाद्दन्तविद्रध्यपि दन्तमांसे शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥७५॥
ालस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
ाध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ७६॥
ेषां शिराकायशिरोविरेको धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
तलङ्घनं वक्त्रभवेषु चापि प्रहर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ७७ ॥
अङ्गैकदेशेष्वनिलाद्भिभिः स्यात् स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनार्तिर्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥ ७८ ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाव्य चोद्धृत्य भिषक् सकोपं शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ७९
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ताच्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥८०॥
शेषे कृते पाकवशेन शीर्यैत्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवार्यतज्ज्ञः स्वैर्भेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥ ८१ ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ।
विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च ॥ ८२ ॥
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ।
ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ॥ ८३ ॥
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि विधानविद्ग्रन्थिचिकित्सितेन ।
ताम्रा सशूला पिडका भवेद् या सा त्वालजीनामपरिस्रुताम्रा ॥८४॥

शोफः कृतश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ।
ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षजा या वर्तिर्निरर्तिः कठिनायता च ॥ ८५ ॥
विदारिका सा कफमारुताभ्यां तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ।
विस्रावणं पिण्डिकयोपनाहः पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ८६ ॥
विस्फोटकाः सर्वशरीरजाः स्युः स्फोटास्तु रागज्वरतर्षयुक्ताः ।
यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाल्लाजनिभास्तु कक्षाः ॥८७॥
याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः।
सर्वत्र गात्रेषु मसूरमात्र्यो मसूरिकाः पित्तकफात्प्रदिष्टाः ॥ ८८ ॥
विसर्पशान्त्यै विहिताः क्रिया या तां तासु कुष्ठेषु हितां विदध्यात् ।
ब्रघ्नानिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गैरन्त्राग्निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ॥ ८९ ॥
मूत्रेण पूर्णं मृदुमेदसा तु स्निग्धं च विद्यात्कठिनं च शोथम् ।
विरेचनाभ्यङ्गनिरूहलेपाः पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ९० ॥
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाट्य विशोध्य सीव्यं व्रणवच्च पक्वम् ।
क्रिम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवायप्रवाहनान्युत्कटुकाश्वपृष्ठैः ॥ ९१ ॥
गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ।
विरेचनं चैषणपाटनं च विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ॥ ९२ ॥
स्यात्क्षारमूत्रेण सुपाचितेन छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ।
जङ्घासुपिण्डीप्रपदोपरिष्टात्स्यात् श्लीपदं मांसकफास्रदोषात् ॥ ९३ ॥
शिराकफघ्नश्च विधिः समग्रस्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च ।
मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदिष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ॥९४॥
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षयुक्तं विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ।
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविरेचनं च ॥ ९५ ॥
धात्रीप्रयोगांश्छिशिरान्प्रदेहान्कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ।
एवंविधांश्चाप्यपरान्निशस्य शोथप्रकारानिलादिलिङ्गैः ॥ ९६ ॥
शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्वमालेपनच्छेदनभेददाहैः ।
प्रायोऽभिवातादनिलः सरक्तः शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
वीसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ९७ ॥"

भवति चात्र।

त्रिविधस्य दोषभेदात्सर्वार्धावयवगात्रभेदाच्च।
श्वयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम्॥ ९८॥

इति चरकसंहितायां श्वयथुचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अष्टादशोऽध्यायः।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम्॥ १॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम्।
पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः॥ २॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः॥ ३॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत्॥ ४॥
तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिभेषजान्।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम्॥ ५॥
सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे॥ ६॥
"अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः।
मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु॥ ७॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसंचयः।
प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य मार्गान्बद्ध्वोत्तरोत्तरान्॥ ८॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन्भृशम्।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्॥ ९॥
अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात्।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात्॥ १०॥

प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात्कर्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥ ११ ॥
स्रोतसां दूषणादामात्संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोवलिशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात् ॥ १२ ॥
अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १३ ॥
क्षुन्नाशः स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १४ ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छ[illegible]
पुरीषनिचयो वृद्धिरुदावर्तकृता च रुक् ।
बस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्धते पाट्यतेऽपि [illegible]
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् [illegible]
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १७ ॥
रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणापानाग्निह संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १८ ॥
कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् ॥ १९ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबन्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्ट तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २० ॥
रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकर्शनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्बस्तिगुदमार्गगः ॥ २१ ॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ॥ २२ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथूदरविपाटनमनियतौ च वृद्धिह्रासौ कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्ककासकार्श्य-दौर्बल्यारोचकाविपाका अधोगुरुत्वं वातवर्चो मूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं तनु असितराजीशि-

रासन्ततमाहतमाध्मातदृतिशब्दवन्नदति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरति एतद्वातोदरं विद्यात् ॥ २३ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः ।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥ २४ ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ॥ २५ ॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातीसारभ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं नीलपीतहारिद्रहरितताम्रराजीशिरावनद्धं दह्यात् दूयते धूप्यते उष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं च भवति एतत् पित्तोदरं विद्यात् ॥ २६ ॥

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चात्युपसेवितैः ॥ २७ ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वाहतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्त्रगः ॥ २८ ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दसुप्तिपाणिपादमुष्कोरुशोफोत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्ततं गुरु स्तिमितस्थिरं कठिनं च भवति एतच्छ्लेष्मोदरं विद्यात् ॥ २९ ॥

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३० ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचितास्त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते वर्णाश्च नखादिषु उदरमपि नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवति एतत्सन्निपातोदरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३३ ॥

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥ ४३ ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदरायतौ ॥ ४४ ॥

तस्य रूपाणि । अनन्नकाङ्क्षापिपासागुदस्रावशूलश्वासकासदौर्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजिशिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवति एतदुदकोदरं विद्यात् ॥ ४५ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकमप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपावृत्ता अपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति ॥ ४६ ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमाकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रांतं नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ।—तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसंक्षोभस्पर्शत्वं च ॥ ४७ ॥

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्द्यतीसारतमकतृष्णाश्वासकासहिक्कादौर्बल्यपार्श्वशूलारुचिस्वरभेदमूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति ॥ ४८ ॥

भवति चात्र ।

वातात्पित्तात्कफात्प्लीह्नः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥ ४९ ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं यथा ।
प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ ५० ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च संत्यजेत् ॥ ५१ ॥
श्वयथुः सर्वमर्मोत्थः श्वासो हिक्कारुचिः सतृट् ।
मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५२ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितत् ॥ ५३ ॥

अजातजललक्षणमाह ।

अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायन्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥ ५४ ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्नाभिवङ्क्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५५ ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
मूत्रेऽल्पे संहतविषि लालया विरसे मुखे ॥ ५६ ॥
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।
उपक्रामेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ॥ ५७ ॥
वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ५८ ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत्पुनः ॥ ५९ ॥
दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतसां सन्निरोधनात् ।
संभवन्त्युदराण्येवमतो नित्यं विशोधयेत् ॥ ६० ॥
शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ।
प्रागुत्क्लेशान्निवर्त्यं च बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ६१ ॥
यूषै रसैर्वा मन्दाम्ललवणै रोधितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥ ६२ ॥
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
दीप्ताग्निं बद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६३ ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरूहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनः ॥ ६४ ॥
अविरेच्यं तु यं विद्याद्दुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वातोल्बणानिलम् ॥ ६५ ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६६ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना ॥ ६७ ॥

संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥ ६८ ॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥ ६९ ॥
पुनः क्षीरप्रयोगं च बस्तिकर्म विरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ७० ॥
स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥ ७१ ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ७२ ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत्क्रियाः ।
सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ७३ ॥
उदावर्तरुगानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन्यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥
लिङ्गैः प्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ७५ ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरूहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ॥ ७६ ॥
षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७७ ॥
पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ।
विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ७८ ॥
विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम् ।
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं भवेत् ॥ ७९ ॥
रोहीतकलतानां तु काण्डकाः साभया जले ।
मूत्रे वा श्रुतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥ ८० ॥
कामला गुल्ममेहार्शःप्लीहसर्वोदरक्रिमीन् ।
तद्धन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णे स्याच्चात्र भोजनम् ॥ ८१ ॥

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८२ ॥
पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८३ ॥
प्लीहातिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ८४ ॥
अग्निकर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥ ८५ ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥ ८६ ॥
लघून्यन्नानि संसृज्य भजेत्प्लीहोदरी नरः ।
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८७ ॥
सतैललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ।
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ८८ ॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ ८९ ॥
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तत्पातयेद्भिषक् ।
तृष्णाकासज्वरार्तं तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९० ॥
वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।
अपां दोषे ग्रहण्यादौ विदध्यादुदकोदरे ॥ ९१ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९२ ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९३ ॥
तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वेषु कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति ॥ ९४ ॥
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन्यवान्मुद्गाञ्जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९५ ॥

पयोमूत्रासवारिष्टान्मधु शीधूंस्तथा सुराम् ।
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि ॥ ९६ ॥
मन्दाम्लस्नेहकटुभिर्यच्च मूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ९७ ॥
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ ९८ ॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।
नातिसान्द्रं मतं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥ ९९ ॥
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १०० ॥
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योपयुक्तं कफोदरी ॥ १०१ ॥
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ।
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०२ ॥
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषं तूदकोदरी ।
बद्धोदरी तु हवुषायमान्यजाजीसैन्धवैः ॥ १०३ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पली क्षौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकार्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम् ॥ १०४ ॥
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।
शोफानाहार्तितृण्मूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥ १०५ ॥
शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।
देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ॥ १०६ ॥
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।
वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥ १०७ ॥
भूतीकां नागरं धान्यं जले पक्त्वावसेचयेत् ।
पलाशं कत्तृणं रास्ना तद्वत्पक्त्वावसेचयेत् ॥ १०८ ॥
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥ १०९ ॥

दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ ११० ॥
सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्य रसेन च ॥ १११ ॥
दधिमण्डाढकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥ ११२ ॥"

इति पञ्चकोलघृतम् ।

नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ।
मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत्प्रशस्यते ॥ ११३ ॥

इति नागरघृतम् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ११४ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ।
सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वापि पिबेद्घृतम् ॥ ११५ ॥

इति यवाद्यघृतम् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ।
स्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ११६ ॥
पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥ ११७ ॥
षडाद्यान्कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ११८ ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ।
पिण्डपेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥ ११९ ॥
घृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ १२० ॥

इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम्।
पिबेद्द्राक्षाम्बुगोमूत्रकोलकर्कन्धुशीधुभिः ॥ १२१ ॥
यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ १२२ ॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १२३ ॥
विडङ्गस्य समांशानि दन्त्या भागास्त्रयस्तथा।
त्रिवृद्विशालयोर्द्वौ द्वौ शातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ १२४ ॥
एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम्।
नैतत्प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १२५ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्बदराम्बुना।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १२६ ॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसैः।
परिकर्ते सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १२७ ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ १२८ ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ १२९ ॥

इति नारायणचूर्णम्।

हवुषा काञ्चना क्षीरी त्रिफला कटुरोहिणी।
नीलिनी त्रायमाणा च शातला त्रिवृता वचा ॥ १३० ॥
सैन्धवं काललवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत्।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ १३१ ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीह्नि सर्वोदरेषु च।
कुष्ठे श्वित्रे सरुजके सवाते विषमाग्निषु ॥ १३२ ॥
शोथार्शःपाण्डुरोगेषु कामलासु हलीमके।
वातं पित्तं कफं चाशु विरेकात्संप्रसाधयेत् ॥ १३३ ॥

इति हवुषाद्यं चूर्णम्।

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ १३४ ॥

इति निलीन्याद्यं चूर्णम् ।

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ।
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्घृतम् ॥ १३५ ॥
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ।
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ १३६ ॥

इति स्नुहीक्षीरघृतम् ।

दधिमण्डाढके सिद्धात्स्नुक्क्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात्पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३७ ॥
एषां चानुपिबेत्पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तं तु कोष्णनागरकैः शृतम् ॥ १३८ ॥
शुण्ठ्याः पिबेत्ततः पेयां यूषं कौलत्थकं ततः ।
पिबेद्रूक्षस्त्र्यहं त्वेवं पयो वा प्रतिभोजितः ॥ १३९ ॥
पुनःपुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्या तथैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥ १४० ॥
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।
पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥ १४१ ॥
गुल्मघ्ननीलिनीसर्पिःस्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।
क्रमान्निर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४२ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान्वक्षाम्यतः परम् ।
चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिबेत् ॥ १४३ ॥
मांसयुक्तं तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः समैः ॥ १४४ ॥
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
पिबेत्कषायं त्रिफलादन्तीरोहीतकैः शृतम् ॥ १४५ ॥
व्योषक्षारयुतं जीर्णे रसैरद्यात्सजाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १४६ ॥

क्षीरानुपानं गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चानन्नभुक् पिबेत् ॥ १४७ ॥
मासमौष्ट्रं पयश्छागं त्रीन्मासान्व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥ १४८ ॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
शृङ्गवेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो मतः ॥ १४९ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५० ॥
शूलानाहविबन्धेषु सक्तुयूषरसादिभिः ।
सरलामरशिग्रूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥ १५१ ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थे शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
स्तैमित्यारुचिहृल्लासेष्वल्पाग्निर्मद्यपस्तथा ॥ १५२ ॥
अरिष्टान्वा पिबेत्क्षारान्कफस्त्यानस्थिरोदरः ।
पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १५३ ॥
भल्लातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ॥ १५४ ॥
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ।
दधिसर्पिर्वसातैलमज्जयुक्तानि दाहयेत् ॥ १५५ ॥
अन्नादूर्ध्वमतः क्षाराद्बिडालकपदं पिबेत् ।
मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ १५६ ॥
हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं प्लीहार्शोजठराणि च ।
विषूचिकामुदावर्तं वाताष्ठीलां च नाशयेत् ॥ १५७ ॥
क्षारं चाजकरीषाणां स्रुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ।
कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ १५८ ॥
पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ।
द्वौ क्षारौ शातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ॥ १५९ ॥
कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत्सौवीरसंयुताम् ।
श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १६० ॥

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १६१ ॥
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥ १६२ ॥
शङ्खिनीस्नुक्त्रिवृद्दन्तीचिरिबिल्वादिपल्लवैः ।
शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिषक् ॥ १६३ ॥
ततोऽस्मै शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ।
दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ॥ १६४ ॥
पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतम् ।
जनयेद्यस्य तैलं स बिल्वक्षारेण ना पिबेत् ॥ १६५ ॥
तथाग्निमन्थस्योनाकपलाशतिलनालजैः ।
बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः स्रुतैः ॥ १६६ ॥
तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ।
निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ॥ १६७ ॥
"कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
बलिनः स्वौषधयुतं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ १६८ ॥
सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराध्मतीह तम् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ १६९ ॥
सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्बस्तिभिस्तमुपाचरेत् ॥ १७० ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चापशाम्यति ।
ज्ञातीन्ससुहृदो दारान्ब्राह्मणान्नृपतीन्गुरून् ॥ १७१ ॥
अनुज्ञाप्य भिषक्कर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ १७२ ॥
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥ १७३ ॥
यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् ।
तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७४ ॥

विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १७५ ॥
पाययेत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥ १७६ ॥
भक्षयेत्कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ।
निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ॥ १७७ ॥
मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत् ।
एवं विनिर्हृते दोषे शाकैर्मासात्परं ततः ॥ १७८ ॥
दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्कारभं पयः ।
इदं तु शल्यहर्तॄणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥ १७९ ॥
वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८० ॥
विपाट्यान्त्रं ततः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥ १८१ ॥
मूर्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८२ ॥
बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं प्रैयैः सीव्येद्व्रणं ततः ॥ १८३ ॥
तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ॥ १८४ ॥
निःस्राव्य च विमृज्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्म्लानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १८५ ॥
निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥ १८६ ॥
त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ॥ १८७ ॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १८८ ॥

दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।
प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वधातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥ १८९ ॥ ”

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान्गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १९० ॥
जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।
समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सितम् ॥ १९१ ॥

इति चरकसंहितायामुदरचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

“आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥ १ ॥
शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ २ ॥
यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ३ ॥
अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्द्रवैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ४ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु ।
काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ५ ॥
एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बु तण्डुलम् ॥ ६ ॥
अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।
मधुरात्प्राक् कफोद्भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ७ ॥
परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥ ८ ॥

पक्काशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।
परिपिण्डितपक्कस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ९ ॥
अन्नमिष्टं ह्युपकृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।
देहे प्रीणाति गन्धादीन्घ्राणादीनिन्द्रियाणि च ॥ १० ॥
भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि ॥ ११ ॥
यथास्वं स्वं च पुष्यन्ति देहद्रव्यगुणाः पृथक् ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥ १२ ॥
सप्तभिर्देहधातारो द्विविधाश्च पुनःपुनः ।
यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १३ ॥
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ॥ १४ ॥
रसात्स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।
मांसाद्वसात्वचः षट् च मेदसः स्नायुसंभवः ॥ १५ ॥
इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विसदृशात्कथं देहेऽभिजायते ॥ १६ ॥
रसस्य च न रङ्गोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
रसाद्रक्तात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ १७ ॥
रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदसः श्वेतता कथम् ।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ १८ ॥
खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा ।
मज्ज्ञश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ १९ ॥
सर्वदेहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
अथापि मध्ये मज्ज्ञश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २० ॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थ्नां च तन्निःसरति वा कथम् ।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २१ ॥
तेजोरसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥ २२ ॥

वाय्वग्नितेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य शौक्ल्यं च मेदो देहेऽभिजायते ॥ २३ ॥
पृथिव्यग्न्यनिलादीनां संघातः श्लेष्मणावृतः ।
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ॥ २४ ॥
करोति तत्र सौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः ।
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ॥ २५ ॥
तस्मान्मज्ज्ञस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ।
वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ॥ २६ ॥
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात्कुम्भादिवोदकम् ।
स्रोतोऽभिष्यन्दते देहात्समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ॥ २७ ॥
हर्षेणोदीरितं रागात्सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ।
विलीनं घृतवद्व्यायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ॥ २८ ॥
बस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नादिवोदकम् ।
किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य च कफोऽसृजः ॥ २९ ॥
पित्तं मांसस्य खमलो मलः स्वेदस्तु मेदसः ।
स्यात्किट्टं केशलोमास्थ्नो मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचाम् ॥ ३० ॥
प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवंविधः स्मृतः ।
परस्परोपसंस्तम्भा धातुस्नेहपरम्परा ॥ ३१ ॥
वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्णाति बलमाशु हि ।
षड्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ॥ ३२ ॥
संतत्याभोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ।
व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ॥ ३३ ॥
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ।
क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ॥ ३४ ॥
करोति विकृतिं चात्र खे वर्षमिव तोयदः ।
दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ॥ ३५ ॥
इति भौतिकधात्वन्नपक्तॄणां कर्म भाषितम् ।
अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः ॥ ३६ ॥

तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ।
तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ॥ ३७ ॥
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ।
यो हि भुङ्क्ते विधिं मुक्त्वा ग्रहणीदोषजान्गदान् ॥ ३८ ॥
स लौल्याल्लभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये ।
अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ॥ ३९ ॥
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ।
विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात् ॥ ४० ॥
देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ।
दुष्यत्यग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत्पचति लघ्वपि ॥ ४१ ॥
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां च तत् ।
तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गं च सीदति ॥ ४२ ॥
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ।
जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ॥ ४३ ॥
अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविषं च तत् ।
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ॥ ४४ ॥
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान्गदान् ।
यक्ष्मपीनसमेहादीन्कफजान्कफसङ्गतः ॥ ४५ ॥
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान्बहून् ।
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ॥ ४६ ॥
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगात्रसादिजान् ।
विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ॥ ४७ ॥
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातून्विशोषयति पावकः ।
युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ॥ ४८ ॥
दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
अधश्च पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥ ४९ ॥
उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ।
अतिसृष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपदिश्यते ॥ ५० ॥

तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ।
शूनपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः ॥ ५१ ॥
लोहामगन्धिस्तिक्ताम्ल उद्गारश्चास्य जायते ।
पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ॥ ५२ ॥
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ।
अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ॥ ५३ ॥
नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता ।
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥ ५४ ॥
दुर्बलाग्न्यबलाद्दुष्टाद्दामेव विमुञ्चति ।
वातात्पित्तात्कफात्सर्वाद्ग्रहणीदोष उच्यते ॥ ५५ ॥
हेतुं लिङ्गं चिकित्सां च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ।
कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ॥ ५६ ॥
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ।
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ॥ ५७ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ।
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ ५८ ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विसूचिका ।
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ॥ ५९ ॥
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ ६० ॥
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ ६१ ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासान्वितोऽनिलात् ।
कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ॥ ६२ ॥
अग्निमाप्लावयद्धन्ति जलं तप्तमिवानलम् ।
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ॥ ६३ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृषार्दितः ।
गुर्वतिस्निग्धशीतान्नभोजनादतिभोजनात् ॥ ६४ ॥

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ॥ ६५ ॥
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ ६६ ॥
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ ६७ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ।
यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ॥ ६८ ॥
तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ।
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ॥ ६९ ॥
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ।
ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्छितम् ॥ ७० ॥
सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारुचिगौरवम् ।
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ॥ ७१ ॥
फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्षपैस्तथा ।
लीनं पक्वाशयस्थं वाप्यामं स्राव्यं सदीपनैः ॥ ७२ ॥
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ॥ ७३ ॥
दद्यात् पेयादिलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ।
ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ॥ ७४ ॥
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक् ।
किंचित्सन्धुक्षिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ॥ ७५ ॥
द्वित्रीण्यहानि सस्नेहं स्नेहाभ्यक्तं निरूहयेत् ।
तत ऐरण्डतैलेन सर्पिषा तैलकेन वा ॥ ७६ ॥
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ।
शुद्धं रूक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ७७ ॥
निरूढश्च विरिक्तश्च सम्यक् चैवानुवासितः ।
लघ्वन्नप्रतिसंभुक्तः सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७८ ॥”

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७९ ॥
शणबीजं यवान्कोलान्कुलत्थान्सुरभींस्तथा ।
पाचयेदारनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८० ॥
चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥ ८१ ॥
सैन्धवौद्भिदसामुद्रबिडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्द्विपलिकान्पृथक् ॥ ८२ ॥
विनीय चूर्णितात्सिद्धात्ततो द्वे द्वे पले पिबेत् ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८३ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

त्र्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात्पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ ८४ ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

पञ्चमूलाभयाव्योषविडङ्गशटिभिर्घृतम् ।
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ॥ ८५ ॥
शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ।
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ॥ ८६ ॥
काञ्जिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ।
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥ ८७ ॥
सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ।
सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ॥ ८८ ॥
एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ।
वाते श्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८९ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

मज्जत्यामाद्गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ९० ॥

परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणाम् ।
विधिनोपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥ ९१ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ९२ ॥
गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयन्त्यामं दीपयन्त्याशु चानलम् ॥ ९३ ॥

इति चित्रकाद्या गुडिका ।

नागरातिविषामुस्तक्काथः स्यादामपाचनः ।
मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥ ९४ ॥
देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे वा लवणं पिबेत् ॥ ९५ ॥
पिबेत्सपरिकर्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।
बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ॥ ९६ ॥
वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९७ ॥
सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।
कलिङ्गहिङ्ग्वतिविषावचासौवर्चलाभयाः ॥ ९८ ॥
छर्द्यर्शोग्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥ ९९ ॥
अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ।
पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ १०० ॥
पिबेन्निष्क्काथ्य चूर्णानि कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।
पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ १०१ ॥
सामे सातिविषाव्योषलवणक्षारहिङ्गुवत् ।
निःक्काथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ॥ १०२ ॥
पिप्पलीं नागरं पाठां शारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०३ ॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०४ ॥

मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलार्धिकम् ॥ १०५ ॥
सौवर्चलं बिडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।
शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिराटिका ॥ १०६ ॥
तत्सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥ १०७ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम् ।
लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ १०८ ॥
संचूर्ण्य शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयगुल्मनुत् ॥ १०९ ॥
चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकम् ।
कपित्थं बिल्वमम्बष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ११० ॥
शिलोद्भेदं तथाजाजीं पिष्ट्वा बदरभागिकम् ।
परिभर्ज्य घृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ॥ १११ ॥
रसैः कपित्थचुक्रिका वृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ।
सर्वातिसारमन्दाग्निगुल्मार्शःप्लीहनाशिनी ॥ ११२ ॥

इति पञ्चप्रकारयवागूः ।

पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोषणः ।
स्निग्धो दाडिमतक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ॥ ११३ ॥
क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ।
तक्रारनालमद्यानि पानार्थेऽरिष्ट एव च ॥ ११४ ॥
तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहि लाघवात् ।
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ ११५ ॥
कषायोष्णविकासित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे मतम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ११६ ॥
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्शसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥ १३१ ॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णरसाञ्जनम् ।
श्योनाकोदीच्यकट्वङ्गवत्सकत्वग् दुरालभाः १३२ ॥
दार्वीं पर्पटकं मूर्वां यमानीं मधु शिग्रुकम् ।
पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकं जाति[illegible] ॥ १३३ ॥
जम्ब्वाम्रबिल्वमध्यानि निम्बशाकफ[illegible]ने च ।
तद्रोगशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३४ ॥
किराततिक्तं षड्ग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं दार्वीत्वक् कटुरोहिणी ॥ १३५ ॥
कुटजत्वक् फलं मुस्तं यमानी देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्रातिविषात्वचः ॥ १३६ ॥
मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वापर्पटकांस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ॥ १३७ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।
कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥ १३८ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १३९ ॥
पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥ १४० ॥
कार्षिकाण्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ १४१ ॥
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेनाथवा पुनः ।
कट्वम्लक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ १४२ ॥
अम्लं चानुपिबेत् तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टान् वा निगदं शीधुमेव वा ॥ १४३ ॥

प्रियङ्गुं मुस्तमञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकप्लवान् ।
लोध्रं शाबरकं चैव मासार्धं स्थापयेत्ततः ॥ १५६ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १५७ ॥

इति मूलासवः ।

प्रास्थिकीं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं बिभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् [illegible] १५८ ॥
तस्मात्पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसं[illegible]म् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १५९ ॥
स्वस्थोऽप्येनं पिबेन्मासं नरः सिद्धं रसायनम् ।
[illegible]स्तेषामनुत्पत्ति रोगाणां ये [illegible]कीर्तिताः ॥ १६० ॥

इति पिण्डासवः ।

नवे पिप्पलि मध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६१ ॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थकांशान् त्वक्क्षीर्याः केशरं मरिचानि च ॥ १६२ ॥
त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकातिविषाघनम् ।
हरेण्वेनुकतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १६३ ॥
कार्षिकांस्तान् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं सन्दीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ १६४ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्शःश्वयथुज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ १६५ ॥

इति मध्वरिष्टः ।

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्नाशटीमरिचनागरम् ॥ १६६ ॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १६७ ॥
एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ।
गौल्मिके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥ १६८ ॥

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्त्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ॥ १८१ ॥
दग्धानि वार्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचत्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ १८२ ॥

इति क्षारगुडिका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशानां क्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥ १८३ ॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात्कोलं सुखाम्बुना ।
मद्यैर्वा ग्रहणीदोषे शोथार्शः पाण्डुमान् पिबेत् ॥ १८४ ॥

इति चतुर्थक्षारः ।

त्रिफलां कटभीं चव्यं विल्वमध्यमयोरजः ॥
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥ १८५ ॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥ १८६ ॥
मूर्वाजमोदेन्द्रयवान्गुडूचीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्पृथक् ॥ १८७ ॥
भागान्दध्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात्पाणितलं पिबेत् ।
सर्पिषा कफवाताशोंग्रहणीपाण्डुरोगवान् ॥ १८८ ॥
प्लीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ।
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान् ॥ १८९ ॥
हन्यात्सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ।
जीर्णे रसैर्वा मधुरैरन्नं स्यात्पयसापि वा ॥ १९० ॥

इति पञ्चमक्षारः ।

"त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
घृतक्षारासवारिष्टान्दद्याच्चाग्निविवर्धनान् ॥ १९१ ॥
क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ।
व्यत्यासात्तां समस्तां च कुर्याद्दोषविशेषवित् ॥ १९२ ॥

लघुतीक्ष्णोष्णशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात्तथाशुतरबृंहणाः ॥ २०७ ॥
नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥ २०८ ॥
स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ।
प्रयुक्तैर्भिषजा सम्यग्बलमग्नेः प्रवर्धते ॥ २[illegible] ॥
यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः सन्[illegible] चिरम् ।
स्नेहान्नविधिभिस्तद्वदन्तरग्निर्भवेत्स्[illegible] २१० ॥
हितं जीर्णे मितं चाश्नंश्चिरमारोग्य[illegible] ।
अवैषम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत [illegible] २११ ॥
समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माग्नि[illegible]स्थितः ।
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥ २१२ ॥
दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्ग[illegible]दान् ।
पाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ॥ २१३ ॥

भस्मकचिकित्सामाह[illegible] ।

नरे क्षीणकफे पि[illegible] कुपितं मारुतानुगम् ।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ २१४ ॥
तथा लब्धबलो देहे विरूक्षे सानिलोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ २१५ ॥
पक्त्वान्नं सततं धातूञ्छोणितादीन्पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ २१६ ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तृट्श्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ॥ २१७ ॥
तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥ २१८ ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ २१९ ॥
पायसं कृशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि घृतानि च ॥ २२० ॥

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा ।
आविकं सघृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ॥ २२१ ॥
यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् ॥ २२२ ॥
पयो वा शर्करां सर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ।
फलानां तैलयोनीनामुत्कुञ्चाश्च सशर्कराः ॥ २२३ ॥
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्निग्धान्मांसरसांस्तथा ।
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा युतम् ॥ २२४ ॥
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ।
आनूपरससिद्धान्वा त्रीन्स्नेहांस्तैलवर्जितान् ॥ २२५ ॥
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् ।
पयसा संमितां चापि घनां त्रिस्नेहसंयुताम् ॥ २२६ ॥
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीत्वचम् ।
आभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ २२७ ॥
श्यामात्रिवृद्विपक्कं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत्पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ।
प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राज्ञस्तस्मै दद्याद्विधानवित् ॥ २२८ ॥
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
तदत्यग्निहितं सर्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ २२९ ॥
मेध्यान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रशान्तः समश्नुते ।
न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ॥ २३० ॥
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ॥ इति ॥ २३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ।
विषमं बहु वाल्पं वाप्यप्राप्तातीतकालयोः ॥ २३२ ॥
भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ।
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान्व्याधीन्सृजन्ति वा ॥ २३३ ॥

प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥ २३४ ॥
तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ।
व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥ २३५ ॥
उत्क्लेदमपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ २३६ ॥
अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्धि मिश्रितम् ।
रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ २३७ ॥
यान्ति कोष्ठे च विक्लेदं संवृते देहधातवः ।
क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पय स्त्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितम् ॥ २३८ ॥
नैशेष्वाहारजातेषु नाविपक्वेषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्समश्नीयात्पालयिष्यन्बलायुषी ॥ २३९ ॥ "

तत्र श्लोकाः ।

अन्तरग्निगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथान्नं पच्यते यांश्च यथाहारः करोत्यपि ॥ २४० ॥
येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४१ ॥
तृष्णानामाशुकृद्धेतुर्धातुकालोद्भवक्रमः ।
रोगैकदेशकृद्धेतुरन्तरग्निर्यथाधिकः ॥ २४२ ॥
सन्दुष्यति यथा दुष्टो यान्रोगाञ्जनयत्यपि ।
ग्रहणीया यथावच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४३ ॥
पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४४ ॥
जायते च यथात्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
उक्तवानिह तत्सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४५ ॥

इति चरकसंहितायां ग्रहणीचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ॥ १३ ॥
पिण्डिकोद्वेष्टकट्यूरुपादरुक्सदनानि च ।
भवन्त्यारोहणायासैर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ १४ ॥
आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत्कृच्छ्रंपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम् ॥ १५ ॥
अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
शकृच्छोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥ १६ ॥
पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैःप्रकोपनैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन्पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १७ ॥
स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापरीतस्तु पीतमूत्रशकृन्नरः ॥ १८ ॥
स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।
कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽम्लमेव वा ॥ १९ ॥
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥ २० ॥
विवृद्धैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्वेतावभासताम् ॥ २१ ॥
प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
श्वासकासौ तथालस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥ २२ ॥
शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरूक्षोष्णकामता ।
श्वयथुर्मधुरास्यत्वमिति पाण्ड्वामयः कफात् ॥ २३ ॥
सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २४ ॥
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ २५ ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणां बलं तेज ओजो वीर्यं निहत्य च ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २७ ॥
शूनगण्डाक्षिकूटभ्रूनाभिपादाग्रमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठेऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥ २८ ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ २९ ॥
बद्धाल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृषार्दितः ॥ ३० ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३१ ॥
पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३२ ॥
हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३४ ॥
कालान्तरात्खरीभूतात्कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३५ ॥
संरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३६ ॥
प्रनष्टाग्निर्विसंज्ञश्च निर्यात्याशु स कामली ।
साध्यानामितरेषां तु भेषजं संप्रवक्ष्यते ॥ ३७ ॥
तत्र पाण्ड्वामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरूर्ध्वानुलोमिकैः ।
संशोध्यो मृदुभिस्तिक्तैः कामली तु विरेचनैः ॥ ३८ ॥
ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत् ।
शालयो यवगोधूमपुराणा यूषसंस्कृताः ॥ ३९ ॥
मुद्गाढकमसूरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हिताः ।
यथादोषं विशिष्टं च तयोर्भैषज्यमाचरेत् ॥ ४० ॥

पञ्चगव्यं महातिक्तं कल्याणकमथापि वा ।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात्कामलापाण्डुरोगिणे ॥ ४१ ॥"

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।
चित्रकाच्छृङ्गवेराच्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥ ४२ ॥
तैः कल्कैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुरोगार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ४३ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४४ ॥

इति घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात्पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४५ ॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४६ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अर्शांस्यसृग्दरं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ ४७ ॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्थः सिद्धो घृतात्पेयः सपाण्ड्वामयगुल्मनुत् ॥ ४८ ॥

इति पथ्याघृतम् ।

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।
तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः प्लीहपाण्ड्वर्तिशोफजित् ॥ ४९ ॥

इति दन्तीघृतम् ।

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ ५० ॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

इति हरिद्रादिघृतम् ।

गोमूत्रे द्विगुणे दार्व्याः कल्काक्षद्वयसाधितम् ।
दार्व्याः पञ्चपलक्काथे कल्के कालीयके परः ॥ ५२ ॥
माहिषात्सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परे परः ।
स्नेहैरेभिरुपक्रम्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५३ ॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना श्रृतम् ॥ ५४ ॥
द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात्पाण्ड्वामयापहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैत्तिकः पिबेत् ॥ ५५ ॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ।
आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य च ॥ ५६ ॥
सत्र्यूषणं बिल्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।
दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥ ५७ ॥
कामली त्रिवृतां वापि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।
विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥ ५८ ॥
कार्षिकानर्धकर्षांशान्कुर्यादतिविषां तथा ।
कर्षौ मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत्सुखाम्बुना ॥ ५९ ॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६० ॥
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ६१ ॥
शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ।
क्षीरमूत्रं पिबेत्पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥ ६२ ॥
पाण्डुर्गोमूत्रसिद्धं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ।
तरुजान् ज्वलितान्मूले निर्वाप्यामृद्य चाङ्कुरान् ॥ ६३ ॥
मातुलुङ्गस्य तत्पूतं पाण्डुशोथहरं पिबेत् ।
स्वर्णक्षीरीं त्रिवृच्छ्यामे भद्रदारु सनागरम् ॥ ६४ ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा क्वथितं पिबेत् ।
क्षीरमेभिः श्रृतं वापि पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ६५ ॥

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६६ ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक् ॥ ६७ ॥
त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकाः समाः ।
नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ६८ ॥
भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ६९ ॥

इति नवायसचूर्णम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७० ॥
त्रिफला त्र्यूषणं मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्वी त्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिकी देवदारु च ॥ ७१ ॥
एतान् द्विपलिकान्भागांश्चूर्णान्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ७२ ॥
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेत्ततः ।
उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान्यथाग्निना ॥ ७३ ॥
उपयुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७४ ॥
कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥ ७५ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरूप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ॥ ७६ ॥
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे नियमिताशिना ॥ ७७ ॥
कुलत्थकाकमाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।
त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥ ७८ ॥

भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥ ७९ ॥
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ८० ॥
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निना ॥ ८१ ॥
दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यदीप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमाचीकपोतकम् ॥ ८२ ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८३ ॥
पाण्डुरोग विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ।
विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ८४ ॥

इति योगराजः ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ॥ ८५ ॥
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतीं सितशर्कराम् ।
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ८६ ॥
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धिकम् ।
चूर्णितं मधुरं कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान्गुडान् ॥ ८७ ॥
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ।
पिबेत्तु भक्षयित्वा तान्निरन्नो भुक्त एव वा ॥ ८८ ॥
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरान् ।
पूतिहृच्छुक्रमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ॥ ८९ ॥
कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगरामयान् ।
ते च सर्वव्रणान्हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ॥ ९० ॥

इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृद्व्योषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ॥ ९१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्गोमूत्रे द्व्याढके पचेत् ॥ ९२ ॥
कोलवद्गुडिकाः कृत्वा तक्रेणालोड्य ना पिबेत् ।
ताः पाण्डुरोगान्प्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ।
श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं क्रिमींस्तथा ॥ ९३ ॥

इति पुनर्नवामण्डूरम् ।

दार्वीत्वक्त्रिफलाव्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ९४ ॥
तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णिताः कामली लिह्याद्गुडक्षौद्रेण वाभयाः ॥ ९५ ॥
त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ ९६ ॥
द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्कराधतुलां शुभाम् ॥ ९७ ॥
धात्रीफलरसद्रोणे सुपिष्टं लेहवत्पचेत् ।
शीतां मधुप्रस्थयुतां लिह्यात्पाणितलं ततः ।
हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ॥ ९८ ॥

इति धात्र्यवलेहः ।

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चित्रको देवदारु च ।
विडङ्गानि समांशानि चित्रकं चेति चूर्णयेत् ॥ ९९ ॥
मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ॥ १०० ॥
यथाग्नि भक्षणीयास्ते प्लीहपाण्ड्वामयापहाः ।
ग्रहण्यर्शोनुदश्चैव तक्रवाट्याशिनः स्मृताः ॥ १०१ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बला मूलान्ययोरजः ।
लोध्रं चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ॥ १०२ ॥

इति गौडोऽरिष्टः ।

बीजकात्षोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ।
द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ॥ १०३ ॥
साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावपेत् ।
शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्षिकम् ॥ १०४ ॥
व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ।
मधूकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
यवेषु दशरात्रं तद्ग्रीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् ॥ १०५ ॥
पिबेत्तद्ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःशोथगुल्मनुत् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरी मेहकामलासन्निपातनुत् ।
बीजकारिष्ट एवैष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ॥ १०६ ॥

इति बीजकारिष्टः ।

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ।
क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ॥ १०७ ॥
शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम् ।
प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जीर्णे मितहिताशनः ॥ १०८ ॥
कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् ।
कासहिक्कारुचिश्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥ १०९ ॥

इति धात्र्यरिष्टः ।

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ।
पाण्डूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकीरसः ॥ ११० ॥
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ।
विकल्प्यमेतद्भिषजा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ १११ ॥
वातिके स्नेहभूयिष्ठं पैत्तिके तिक्तशीतलम् ।
श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ११२ ॥
निष्पातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक् ।
युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ॥ ११३ ॥
शुद्धकायस्य सर्पींषि बलाधानानि योजयेत् ॥ ११४ ॥
व्योषं बिल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ।
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः समैर्घृतम् ॥ ११५ ॥
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृद्दोषपीडितः ।
तद्वत्केशरयष्ट्याह्वपिप्पलीमूलशाद्वलैः ॥ ११६ ॥
मृद्भक्षणादातुरस्य लोभादविनिवर्तिनः ।
द्वेष्यार्थं भावितां कामं दद्यात्तद्दोषनाशनैः ॥ ११७ ॥
विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ।
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वयापि वा ॥ ११८ ॥
यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ।
क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ॥ ११९ ॥
तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली ।
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत्पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ १२० ॥
रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः ।
कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्बली ॥ १२१ ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ १२२ ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिक्काश्वासारुचिज्वरैः ।
क्रमेणाल्पेन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ १२३ ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां रूक्षाम्लैः कटुकै रसैः ।
शुष्कमूलककौलत्थैर्यूषैश्चान्नानि भोजयेत् ॥ १२४ ॥
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
सनागरं पिबेत्पित्तं तथास्यैति स्वमाशयम् ॥ १२५ ॥
"तृषाम्लैः कटुरूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः ।
आपित्तरोगाच्च कुतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ॥ १२६ ॥
स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ।
निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वः कामलिको विधिः ॥ १२७ ॥
यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ १२८ ॥

स्त्रीज्वरहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ १२९ ॥
गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ।
स पिबेत्त्रिवृतां स्निग्धरसेनामलकस्य तु ॥ १३० ॥
विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत्पित्तानिलापहम् ।
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ॥ १३१ ॥
यापनान्क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ।
मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥ १३२ ॥
कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ।
पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥ १३३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेषजम् ।
कामला द्विविधा चैव साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १३४ ॥
तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ॥ १३५ ॥

इति चरकसंहितायां पाण्डुरोगचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकाधिकविंशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमृषिमुत्तमम् ।
अपृच्छत्संशयं धीमानग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।
रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ २ ॥
अग्निवेशस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
"कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निकृन्ततः ॥ ४ ॥

अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
अन्ते संजायते हिक्का श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ५ ॥
कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥ ६ ॥
तस्मात्साधारणावेतौ मतौ समसुदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हतावाशीविषाविव ॥ ७ ॥
पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।
तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च सभिषग्जितम् ॥ ८ ॥
रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुसेवनात् ।
व्यायामाद्ग्राम्यधर्माध्वरूक्षान्नविषमाशनात् ॥ ९ ॥
आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् ।
दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्द्वन्द्वाच्छुद्ध्यतियोगतः ॥ १० ॥
अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदावर्ताद्विसूच्यलसकादपि ॥ ११ ॥
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तेते गदाविमौ ।
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १२ ॥
पिष्टशालूकविष्टम्भिविदाहिगुरुभोजनात् ।
जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥ १३ ॥
अभिष्यन्द्युपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।
कण्ठोरसोः प्रतीघाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः ॥ १४ ॥
मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान्करोति सः ॥ १५ ॥
घोरान्प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।
उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ।
कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ॥ १६ ॥
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ॥ १७ ॥
प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ।
प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ॥ १८ ॥

हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ॥ १९ ॥
गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ।
करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा ॥ २० ॥
प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ।
संज्ञां मुष्णाति गात्रे च स्तम्भं संजनयत्यपि ॥ २१ ॥
मार्गं चैवान्नपानानां रुणद्ध्यपहतस्मृतेः ।
साश्रुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः ॥ २२ ॥
सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ।
महातेजा महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिक्केति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २३ ॥

इति महाहिक्का ।

हिक्कते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥ २४ ॥
संजृम्भन्संक्षिपंश्चैव तथाङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन्स्तम्भरुगर्दितः ॥ २५ ॥
नाभेः पक्वाशयाद्वापि हिक्का चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥ २६ ॥
रुणद्ध्युच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।
गम्भीरनामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता ॥ २७ ॥

इति गम्भीरा हिक्का ।

व्यपेता जायते हिक्का यान्नपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ २८ ॥
प्रलापवम्यतीसारतृष्णार्तस्य विचेतसः ।
सजृम्भस्य प्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥ २९ ॥
पर्याध्मातस्य हिक्का या जत्रुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥ ३० ॥

इति व्यपेता वा यमिका हिक्का ।

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्व्यायामपरिघट्टितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥ ३१ ॥
अति दुःखा न सा चोरःशिरोमर्मप्रबाधिनी ।
न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३३ ॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
मृद्वी सा क्षुद्रहिक्केति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३४ ॥

इति क्षुद्रहिक्का ।

सहसात्यभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मद्यैर्वातिमदप्रदैः ॥ ३५ ॥
तथातिरोषभाष्याध्वभारातिपरिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन्पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३६ ॥
उरः स्रोतः समाविश्य कुर्याद्धिक्कां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंबन्धं क्षुवंश्चापि स हिक्कते ॥ ३७ ॥
न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रबाधिनी ।
हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च सान्नजा ॥ ३८ ॥

इति अन्नजा हिक्का ।

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ ३९ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तितृष्णामोहसमन्विता ॥ ४० ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ ४१ ॥
यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥ ४२ ॥
उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ४३ ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४४ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ४५ ॥

इति महाश्वासः ।

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ४६ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ४७ ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रवृत्ते च यश्चाधःश्वासरोधभाक् ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ४८ ॥

इत्यूर्ध्वश्वासः ।

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगार्दितः ॥ ४९ ॥
आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ ५० ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः ।
छिन्नश्वासेन संच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ॥ ५१ ॥

इति छिन्नश्वासः ।

प्रतिलोमं यदा वायु स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५२ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५३ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५४ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने च भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ५५ ॥
अथास्योध्वसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ५६ ॥

पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ५७ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ५८ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ५९ ॥

इति तमकश्वासः ।

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ ६० ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जातस्तमसी वास्य विद्यात्संतमकं तु तत् ॥ ६१ ॥

इति प्रतमकसंतमकश्वासौ ।

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ ६२ ॥
निहन्ति न स गात्राणि न च दुःखी यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥ ६३ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ६४ ॥
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।
एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥ ६५ ॥
भेषजैः साध्ययाप्यांस्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलाः ॥ ६६ ॥
कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥ ६७ ॥
हिक्काश्वासार्दितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥ ६८ ॥
तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वभिविलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥ ६९ ॥

यथाद्रिकुञ्जेष्वर्कांशुतप्तं विष्यन्दते हिमम् ।
स्थिरः श्लेष्मा शरीरस्थः स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥ ७० ॥
स्विन्नं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत्स्निग्धमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥ ७१ ॥
ततः श्लेष्मणि संरुद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ७२ ॥
निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यनिहतोऽनिलः ॥ ७३ ॥
लीनश्चेद्दोषशेषः स्याद्धूपैस्तं निर्हरेद्बुधः ।
हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥ ७४ ॥
मांसीं सदेवदार्वेलां पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥ ७५ ॥
मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
कृत्वा धूमं पिबेच्छृङ्गं वालं वा स्नायु वा गवाम् ॥ ७६ ॥
स्यानाकवर्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
पद्मकं गुग्गुलं लोध्रं शल्लकीं वा घृताप्लुताम् ॥ ७७ ॥
स्वरक्षीणातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥ ७८ ॥
न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्तिनः ।
क्षीणधातुबला रूक्षा गर्भिण्यश्चापि पित्तलाः ॥ ७९ ॥
कोष्णैः काममुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेन्मृदुभिः क्षणम् ॥ ८० ॥
तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।
स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता हिता ॥ ८१ ॥
नवज्वरामदोषेषु रूक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योल्लेखनं वापि कारयेल्लवणाम्बुना ॥ ८२ ॥
अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
रसाद्यैर्वाऽविपरीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८३ ॥

उदावर्ते तथाध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुबिडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८४ ॥
हिक्काश्वासामयी ह्येको बलवान्दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रूक्षबह्वनिलोऽपरः ॥ ८५ ॥
कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।
कुर्यात्पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८६ ॥
वातिकान्दुर्बलान्बालान्वृद्धांश्चानिलसूदनैः ।
तर्पयेदेव शमनैः स्नेहयूपरसादिभिः ॥ ८७ ॥
अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां विशोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशुष्याशु हरेदसून् ॥ ८८ ॥
दृढान्बहुकफांस्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्विन्नान्बृंहयेदितरान् भिषक् ॥ ८९ ॥"
बर्हितित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलत्थे वा रसे हिताः ॥ ९० ॥
निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥ ९१ ॥
जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूपो भोजने हितः ॥ ९२ ॥
रास्नां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान्सचित्रकान् ।
पक्काम्भसि रसे तस्मिन्यूपः साध्यश्च पूर्ववत् ॥ ९३ ॥
पल्लवान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान्क्षारयूपान्विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिग्रूणि मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूपो हिक्काश्वासविकारनुत् ॥ ९५ ॥
कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
शुष्कमूलकयूपश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ९६ ॥
सदध्निव्योषसर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ।
शालि... ॥ ९७ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडपौष्करचित्रकैः ।
सकर्कटाह्वयैः सिद्धा यवागूः श्वासहिक्किनाम् ॥ ९८ ॥
दशमूलीशटीरास्नापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
शृङ्गी तामलकी भार्गी गुडूची नागराम्बुभिः ॥ ९९ ॥
यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ १०० ॥
पुष्कराह्वशटीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्बिडहिङ्गुभिः ॥ १०१ ॥
दशमूलस्य वा क्काथमथवा देवदारुणः ।
तृषितो मदिरां वापि हिक्काश्वासी पिबेन्नरः ॥ १०२ ॥
पाठां मधुरसां रास्नां सरलं देवदारु च ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥ १०३ ॥
तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रसृतसंमितम् ।
पाययेत्तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥ १०४ ॥
हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिबेत् ॥ १०५ ॥
सौवर्चलं नागरं च भार्गीं द्विशर्करायुतम् ।
उष्णाम्बुना पिबेदेतद्धिक्काश्वासविकारनुत् ॥ १०६ ॥
भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां चाम्बुना पिबेत् ॥ १०७ ॥
मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥ १०८ ॥
श्वाविधः शशमांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥ १०९ ॥
सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकायुतम् ।
शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥ ११० ॥
शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥ १११ ॥

मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोऽश्वशकृद्रसः ।
घृतं क्षौद्रं हिक्काकासश्वासाभिष्यन्दिनां शुभम् ॥ ११२ ॥
खराश्वोष्ट्रवराहाणां मेषस्य च गजस्य च ।
शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥ ११३ ॥
क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लेहयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
मयूरपादं नालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥ ११४ ॥
श्वाविज्जाण्डकचाषाणां रोमाणि कुररस्य वा ।
शृङ्ग्येकद्विशफानां वा चर्मास्थीनि क्षुरांस्तथा ॥ ११५ ॥
सर्वाण्येकैकशो वापि दग्ध्वाक्षौद्रघृतान्वितान् ।
चूर्णं लीढ्वा जयेत्कासं हिक्कां श्वासं च दारुणम् ॥ ११६ ॥
एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं सेका लेहा न निष्कफे ॥ ११७ ॥
कासिने च्छर्दनं दद्यात्स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ ११८ ॥
उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।
यथा तथानिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥ ११९ ॥
शटीचोरकजीवन्तीत्वङ्मुस्तं पुष्कराह्वयम् ।
सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥ १२० ॥
वालकं च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।
सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥ १२१ ॥
मुक्ताप्रवालवैडूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
ससारगन्धकाचार्कसूक्ष्मैला लवणद्वयम् ॥ १२२ ॥
ताम्रायोरजसी रूप्यं ससौगन्धिकशेरुकम् ।
जातीफलं शणाद्बीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥ १२३ ॥
एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिषा ।
हिक्कां श्वासं च कासं च लीढमाशु नियच्छति ॥ १२४ ॥
अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकं पुष्पकं तमः ।
पैल्यं कण्डुमभिष्यन्दं मन्दं च तत्प्रणाशयेत् ॥ १२५ ॥

इति मुक्ताद्यचूर्णम् ।

शटीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥ १२६ ॥
सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोऽश्वशकृद्रसम् ।
तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावयेत्तथा ॥ १२७ ॥
लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।
नावयेच्चन्दनं वापि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥ १२८ ॥
सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
नावयेन्मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ १२९ ॥
स्त्रियाः स्तन्येन सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥ १३० ॥
सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्धिक्किनां पयः ।
पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥ १३१ ॥
अधोभागे घृतं सिद्धं सद्यो हिक्कां नियच्छति ।
पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥ १३२ ॥
लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
लिह्यात्कोलं मधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥ १३३ ॥
शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम् ।
क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिक्काप्रच्यवना मताः ॥ १३४ ॥
हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत्प्रकीर्तितम् ।
वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥ १३५ ॥
हिक्काश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरःकण्ठतालुकाः ।
प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥ १३६ ॥
दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।
कृष्णासौवर्चलक्षारवयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
कायस्थया च संसिद्धं हिक्काश्वासौ प्रणाशयेत् ॥ १३७ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।
भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ॥ १३८ ॥

सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं बिल्वपेशिका ।
तालीशपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमितैः ॥ १३९ ॥
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ।
शोथानिलार्शोग्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव वा ॥ १४० ॥

इति तेजोवत्यादिघृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपद्मकैः ।
मञ्जिष्ठैलैश्च कर्षांशैः प्रस्थः सिद्धो घृताद्धितः ॥ १४१ ॥

इति मनःशिलादिघृतम् ।

जीवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद्घृतम् ।
त्र्यूषणं दाधिकं वापि पिबेद्वासाघृतं तथा ॥ १४२ ॥
"यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥ १४३ ॥
वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वानिलापहम् ।
कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥ १४४ ॥
सर्वेषां बृंहणैर्ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
नात्यर्थं शमनोपायो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ १४५ ॥
तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि ।
हिक्काश्वासार्दिताञ्जन्तून्प्रायशः समुपाचरेत् ॥ १४६ ॥"

तत्र श्लोकः ।

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
लिङ्गं पथ्यं च हिक्कानां श्वासानां चेह दर्शितम् ॥ १४७ ॥

इति चरकसंहितायां हिक्काश्वासचिकित्सितं नाम एकाधिकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥ १ ॥
"वातादिभ्यस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ २ ॥
पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ३ ॥
अधःप्रतिहतो वायुरूर्ध्वस्रोतःसमाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥ ४ ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥ ५ ॥
नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात्कास उच्यते ॥ ६ ॥
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।
वेदना शब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ॥ ७ ॥
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥ ८ ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रास्यहृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ॥ ९ ॥
निर्घोषदैन्यक्षामस्य दौर्बल्यक्षयमोहकृत् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ॥ १० ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ।
ऊर्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥ ११ ॥
कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्यजः ॥ १२ ॥
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १३ ॥

प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥ १४ ॥
गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि ॥ १५ ॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥ १६ ॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिरुग्वक्षःसंपूर्णमिव मन्यते ॥ १७ ॥
अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ १८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितम् ।
रुजमानेन कण्ठेन विरुग्णेनैव चोरसा ॥ १९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २० ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ २१ ॥
विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ २२ ॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।
दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत्पूयोपमं कफम् ॥ २३ ॥
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतार्तो बह्वाशी दुर्बलः कृशः ॥ २४ ॥
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनैः ।
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयको घृणी ॥ २५ ॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २६ ॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ २७ ॥

कदाचिदपि सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान्पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिबर्हिणीम् ॥ २९ ॥
रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेया यूषक्षीररसादिभिः ॥ ३० ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥ ३१ ॥
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ ३२ ॥"
कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ ३३ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥ ३४ ॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढके ।
सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥ ३५ ॥
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ ३६ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्वृद्धिं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥ ३७ ॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकां विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥ ३८ ॥
प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ३९ ॥

कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्धृतमनुत्तमम् ॥ ४० ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकान् माणिकांशांस्तु कुलत्थान्बदरान्यवान् ॥ ४१ ॥
तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४२ ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वनिलाञ्जयेत् ॥ ४४ ॥

इति रास्नाघृतम् ।

विडङ्गं नागरं रास्नां पिप्पलीहिङ्गुसैन्धवैः ।
भार्गीक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ ४५ ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिक्काहताग्निषु ।
द्वौ क्षारौ पञ्च कोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥ ४६ ॥
शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत घृतोन्मिश्रं वातकासनिबर्हणम् ॥ ४७ ॥
दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिह्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥ ४८ ॥
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वापि लेहयेत् ॥ ४९ ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्युतं कासहिक्काश्वासं जयेल्लिहन् ॥ ५० ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५१ ॥
भार्गीं छिन्नरुहां रास्नां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्षिकान् ।
कल्कान्तर्धतैलाक्वाथे निदिग्धाः पञ्चविंशतिम् ॥ ५२ ॥

दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ५३ ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ५४ ॥

इति चित्रकादिलेहः ।

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५५ ॥
भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥ ५६ ॥
यवे स्विन्ने कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथक् घृतात् ॥ ५७ ॥
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ ५८ ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥ ५९ ॥
हन्यात्तथार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६० ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमस्तुना ॥ ६१ ॥
पिबेत्खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६२ ॥
"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रं कृत्वा जिह्मां विचक्षणः ॥ ६४ ॥
वैरेचनं सुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं सुखेनैवोद्वमेत्पुनः ॥ ६५ ॥

स ह्यस्य तैक्ष्ण्याद्विक्षिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत्कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६६ ॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६७ ॥
एष कासान्पृथग्दोषसन्निपातोद्भवाञ्जयेत् ।
प्रसह्यापरिसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि ॥ ६८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टां समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥ ६९ ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७० ॥
मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमलक्तकरोहिषैः ॥ ७१ ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत्पिप्पली नागरैः सह ॥ ७२ ॥
त्वगैङ्गुदीबृहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥ ७३ ॥
ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा दापयेद्धितान् ॥ ७४ ॥
यमानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णी पलाशशटिपौष्करैः ॥ ७५ ॥
स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीम् ॥ ७६ ॥
दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वापि ससैन्धवाम् ॥ ७७ ॥
मत्स्यकुक्कुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्वितैः ।
सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥ ७८ ॥
वास्तुकं वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ७९ ॥

दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे तु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥ ८० ॥

इति वातकासचिकित्सा ।

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ ८१ ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥ ८२ ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥ ८३ ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतकफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ ८४ ॥"
शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलीसाराणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वा महौषधम् ॥ ८५ ॥
लाजामृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पली पद्मको द्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८६ ॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्धैः पित्तकासिनाम् ॥ ८७ ॥
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥ ८८ ॥
मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥ ८९ ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशटीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥ ९० ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहः कासविनाशनः ।
श्वासं हिक्कां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९१ ॥
पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितोपलाम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९२ ॥
विदारीक्षुमृणालानां रसान्क्षीरं सितोपलम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९३ ॥

मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥ ९४ ॥
घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिक्तका मधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९५ ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थे द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ९६ ॥
काकोली बृहती मेदा युग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसान्क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ ९७ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ९८ ॥
स्थिरासितापृश्निपर्णीश्रावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकर्षभकाकोलीतामलक्यृद्धिजीरकैः ॥ ९९ ॥
शृतं पयः पिबेत्कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
तज्जं वा साधयेत्सर्पिः सक्षीरेक्षुरसं भिषक् ॥ १०० ॥
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ।
कल्कैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १०१ ॥
शर्करा पिप्पलीचूर्णस्त्वक्क्षीर्या मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् ॥ १०२ ॥
गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्धिताशनः ।
शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०३ ॥
शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समाम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्छितम् ॥ १०४ ॥
महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनिबर्हणम् ॥ १०५ ॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

"बलिनं वमनैरादौ शोधयेत्कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १०६ ॥

पिप्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः॥ १०७॥
धान्वबैल्वरसैर्लेहैस्तिलसर्षपबिल्वजैः।
मध्वम्लोष्णाम्बुतक्रं वा मद्यं वा निगदं पिबेत्॥ १०८॥
पौष्कराराग्वधं मूलं पटोलान्तं निशास्थितम्।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु॥ १०९॥
कट्फलं कत्तृणं भार्गीं मुस्तं धान्यं वचाभया।
शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराह्वं च शृतं जले॥ ११०॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके।
कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च॥ १११॥"
पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम्।
पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत्॥ ११२॥
नागरातिविषामुस्तशृङ्गीकर्कटकस्य च।
हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत्॥ ११३॥
तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम्।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम्॥ ११४॥
कासमर्दाश्वविट् भृङ्गराजो वार्ताकजा रसाः।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च॥ ११५॥
देवदारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः॥ ११६॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तीपिप्पली॥ ११७॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्तानि पिप्पली।
देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम्॥ ११८॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत्।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक्॥ ११९॥
सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम्।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत्॥ १२०॥

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराह्वशटीबिल्वसुरसैर्व्योषहिङ्गुभिः ॥ १२१ ॥
पेयं पेयानुपानं तत्कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२२ ॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटिचित्रकैः ॥ १२३ ॥
सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
वृश्चीकबृहतीपथ्यायमानीदाडिमर्द्धिभिः ॥ १२४ ॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालभाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ १२५ ॥
कल्कैस्तत्सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं ह्येतत्कफव्याधिनिसूदनम् ॥ १२६ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ।
पाययेत्कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥ १२७ ॥

इति कुलत्थादिघृतम् ।

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफलान्मध्यं पिबेद्वा समनःशिलम् ॥ १२८ ॥
तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजे ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १२९ ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात्कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३० ॥
आर्द्रे विरूक्षणं शुष्के स्निग्धं वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥ १३१ ॥

इति कफजकासचिकित्सा ।

"कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ १३२ ॥

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं तु क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ १३३ ॥
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकीरसः ।
तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ १३४ ॥
पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासनुत् ।
श्वासहृद्रोगकासेषु हितो वृद्धाल्परेतसे ॥ १३५ ॥
क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात्पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥ १३६ ॥
वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥ १३७ ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनले ॥ १३८ ॥
मांसोचितेभ्यः कासिभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णार्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥ १३९ ॥
रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥ १४० ॥
स्तम्भायासेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ॥
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ १४१ ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरःक्षते ।
दाल्यते कासिनो यस्य स धूमान्वा पिबेदिमान् ॥ १४२ ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमलक्तकैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४३ ॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
भावयित्वा पिबेत्क्षौमं शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४४ ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४५ ॥
भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत्क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४६ ॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥ १४७ ॥
तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४८ ॥
शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १४९ ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
हितं तद्देहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥ १५० ॥
पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥ १५१ ॥
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥ १५२ ॥
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ।
घृतमण्डेन मधुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ १५३ ॥
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥ १५४ ॥
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ।
कफैः शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन्रसः ॥ १५५ ॥"
चविका त्रिफला भार्गी दशमूलैः सचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ १५६ ॥
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
कल्कैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ १५८ ॥

इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

गुडूचीं पिप्पलीं मूर्वां हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥ १५९ ॥

जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद्गुल्मश्वासार्तिक्षयकासनुत् ॥ १६० ॥

इति गुडूच्यादिघृतम् ।

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुकाद्राक्षाकाश्मर्यैः सुरसेन च ॥ १६१ ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोपज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६२ ॥
धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विपक्वं व्योषसंयुतम् ॥ १६३ ॥
पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६४ ॥
एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ।
स्युर्दोषबन्धकोष्ठोरःस्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६५ ॥
हरीतकीर्यवक्काथद्व्याढके विंशतिं पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणं गुडपट्पलम् ॥ १६६ ॥
दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्धं च रसाञ्जनात् ।
कुडवार्धं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६७ ॥

इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधः सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बर्हिः पादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ १६८ ॥
एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलं गुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १६९ ॥
द्राक्षापद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
लिह्यात्र्यूषणचूर्णं वा पुराणं गुडसर्पिषा ॥ १७० ॥
चित्रकं त्रिफलाजाजी कर्कटाख्यं कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्द्याद्गुडेन वा ॥ १७१ ॥
पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मं चूर्णानि कारयेत् ॥ १७२ ॥

सर्वैरेभिः समं चूर्णं पृथक् क्षौद्रघृतं सिताम् ।
विमथ्य लेहयेल्लेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७३ ॥

इति पद्मकादिलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पद्मकं द्राक्षां द्वे बृहत्यौ वितुन्नकम् ॥ १७४ ॥
शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यमानिकाम् ॥ १७५ ॥
भार्गीं तामलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ १७६ ॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासानेष व्यपोहति ॥ १७७ ॥
लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
सर्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासार्दितो नरः ॥ १७८ ॥
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
स्वरभेदे च कासे च लेहमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १७९ ॥
पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।
पेया चोत्कारिकाच्छर्दिस्तृट्कासामातिसारनुत् ॥ १८० ॥
गौरसर्षपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
साभयान्साधयेत्तोये यवागूं तेन चाम्भसा ॥ १८१ ॥
ससर्पिर्लवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
पाण्ड्वामये क्षये शोथे कर्णशूले च शस्यते ॥ १८२ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १८३ ॥
"वातघ्नौषधनिष्क्वाथं क्षीरं यूषान्रसानपि ।
वैष्किरप्रतुदादीनां दापयेत्क्षयकासिने ॥ १८४ ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १८५ ॥
दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं मितं हितम् ॥ १८६ ॥

सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात्सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥ १८७ ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥ १८८ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

भोज्यं पानानि सर्पींषि लेहाः पाचनकानि च ।
क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः ॥ १८९ ॥
संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यसाध्यत्वमेव च ।
कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥ १९० ॥

इति चरकसंहितायां कासचिकित्सितं नामद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।
पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमग्निवेशः ॥ १ ॥
याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठ! ।
तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां यथावदाचक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥२॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्तास्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ३ ॥
"दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।
तासां हृदुत्क्लेशकफप्रसेकोद्वेषोऽशनेचैव हि पूर्वरूपम् ॥ ४ ॥
व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोगभयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।
क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा दोषान्समुत्क्लिश्य तदूर्ध्वमस्यन् ॥ ५॥
आमाशयोद्रेककृतां च मर्मप्रपीडयन् छर्दिमुदीरयेच्च ।
हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्ध्वनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ॥ ६ ॥
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ७ ॥

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैरामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।
रसायनीभिर्विसृतं प्रपीड्य मर्मोर्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥ ८ ॥
मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्वं ताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः ।
पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ९ ॥
स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोज्यैः स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।
उरःशिरोमर्मरसायनीश्च सर्वाः समावृत्य वमिं करोति ॥ १० ॥
तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ११ ॥
समश्नतः सर्वरसान्प्रसक्तमामप्रदोषर्तुविपर्ययैश्च ।
सर्वे प्रकोपं युगपत्प्रपन्नाश्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १२ ॥
शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥१३॥
विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य तदाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १४ ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समवर्णगन्धं तृट्श्वासहिक्कार्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगाद्भयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ १५ ॥
द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्यबीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।
यश्छर्दयेत्तत्समना मनोघ्नैर्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥ १६ ॥
क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृद्धा सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकं तां प्रवदन्त्यसाध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवां च ॥१७॥
आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाश्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १८ ॥
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयानां हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।
मद्यैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या नयन्त्यधोदोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥१९॥
वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
रसैर्मनोज्ञैर्लघुभिर्विशुष्कैर्भक्ष्यैः सभोज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥ २० ॥
सुसंस्कृतास्तित्तिरिबर्हिलावरसा व्यपोहन्त्यनिलप्रवृत्ताम् ।
छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्यबिल्वादिमूलाम्लयवैश्च यूषः ॥ २१ ॥

वातात्मके हृद्गदकासयुक्तो नरः पिबेत्सैन्धववद्घृतं तु ।
सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥२२॥
व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।
स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि रसैः सयूषैर्दधिदाडिमाम्लैः॥२३॥
पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत्स्यात् ।
कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं हरेत्स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥ २४ ॥
शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम् ।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ २५ ॥"
सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः कुल्माषलाजायवसक्तुगृञ्जान् ।
खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥ २६ ॥
स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्जचूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयां च ।
कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड्लाजासितामागधिकाकणा वा॥२७॥
द्राक्षारसं वापि पिबेत्सुशीतं मृद्भृष्टलोष्ट्रप्रभवं जलं वा ।
जम्ब्वाम्रयोः पल्लवजं कषायं पिबेत्सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ २८ ॥
निशि स्थितं वारि समुद्गकृष्णं सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।
गवेधुका मूलजलं गुडूच्या जलं पिबेदिक्षुरसं पयो वा ॥ २९ ॥
सेव्यं पिबेत्काञ्चनगैरिकं वा सवालकं तण्डुलधावनेन ।
धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥ ३० ॥
कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसीद्राक्षोत्तमावालकगैरिकाणाम् ।
शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं मूर्वां तथा तण्डुलधावनेन ॥ ३१ ॥
कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तैर्वम्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३२ ॥
गोधूमशालीन्सयवान्पुराणान्यूषैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।
व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धैर्यूषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाद्यात्॥३३॥
रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां मांसानि जीर्णान्मधुशीधवरिष्टान् ।
रागांस्तथा षाण्डवपानकानि द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ ३४ ॥
मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कलायान्भृष्टान्युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्गचूर्णं विडङ्गप्लवयो रसं वा ॥ ३५ ॥

सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥
मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिहञ्जयेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ ३७ ॥
"यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता तां सन्निपातेऽपि समीक्ष्य बुद्ध्या ।
दोषर्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ ३८ ॥
मनोऽभिघाते तु मनोऽनुकूला वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः शृङ्गारिकाश्चैव हिता विहाराः ॥३९॥
गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला मृत्पुष्पशुक्ताम्लफलादिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि सुसंस्कृताः षाडवरागलेहाः ॥४०॥
यूषा रसाः काम्बलिका खडाश्च मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्णै रसैरुपेतानि वमिं जयन्ति ॥ ४१ ॥
गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं रूपं च यद्यत्प्रियमप्यसात्म्यम् ।
तदेव कुर्यात्प्रशमाय तस्यास्तज्जो हि रोगः सुखमेव जेतुम् ॥४२॥
छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात्स्याच्चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।
अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य कर्मातियोगैर्विहितं विधेयम् ॥ ४३ ॥
वमिप्रसङ्गात्पवनोऽप्यवश्यं धातुक्षयाद्वृद्धिमुपैति तस्मात् ।
चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि ॥ ४४ ॥
सर्पिर्गुडाः क्षीरविधिर्घृतानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।
वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहाश्चिरप्रसक्तां च वमिं जयन्ति ॥ इति ४५"

तत्र श्लोकः ।

संख्यां हेतुं लक्षणमुपद्रवान्साध्यतां च योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥ ४६ ॥

इति चरकसंहितायां छर्दिचिकित्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णारोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

"ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभिरतः ।
तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ १ ॥
क्षोभाद्भयाच्छ्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलङ्घनान्मद्यात् ।
क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥ २ ॥
धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसंतापैः ।
पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः ॥ ३ ॥
रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ॥ ४ ॥
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तमतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ५ ॥
प्राग्रूपं मुखशोषं स्वलक्षणं सर्वदाम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ६ ॥
मुखशोषस्वरभेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥ ७ ॥
जिह्वानिर्गममरुचिं बाधिर्यं मर्मदूयनं सादम् ।
तृष्णोद्भूता कुरुते पञ्चविधा लिङ्गतः शृणु ताम् ॥ ८ ॥
अब्धातुं देहस्थं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिञ्शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥ ९ ॥
निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च ।
स्रोतोऽवरोध इति च स्याल्लिङ्गं वाततृष्णायाः ॥ १० ॥
पित्तं मतं कुपितमाग्नेयं कुपितं तापयत्यपां धातुम् ।
संतप्तः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बणां नृणाम् ॥ ११ ॥
तिक्तास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १२ ॥

तृष्णाऽमप्रभवा साप्याग्नेयामपित्तजनितत्वात् ।
लिङ्गं तस्याश्चारुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ १३ ॥
देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येत्तु ।
दीनस्वरः प्रताम्यन्संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ १४ ॥
भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमेहक्षयशोषश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥ १५ ॥
सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १६ ॥
नाग्निं विना हि तर्षः पवनाद्वातौ हि शोषणे हेतू ।
अब्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥ १७ ॥
गुर्वन्नपयःस्नेहैः संमूर्च्छद्भिर्विदाहकाले च ।
यस्तृष्येद्धृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥ १८ ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव मद्यशीलानाम् ॥ १९ ॥
तप्तास्विव सिकतासु हि तोयमाशुष्यति क्षिप्तम् ।
तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २० ॥
शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्पयति ।
तस्मान्नोष्णः क्लान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् ॥ २१ ॥
लिङ्गं सर्वास्वेतास्वनिलक्षयात्पित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम् ॥ २२ ॥
अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वान्यत् ॥ २३ ॥
किञ्चित्तुवरानुरसं तत्र लघुशीतलं सुगन्धिसुरसम् ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्यैन्द्रवज्ज्ञेयम् ॥ २४ ॥
शृतं शीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजा शक्तून्सिताक्तान्मधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम् ॥ २५ ॥
वाट्यं वासयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥ २६ ॥

पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं भोज्यम्।
पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाप्यलवणाम्लैः ॥ २७ ॥
तृणपञ्चमूलमुञ्जातकैः पियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करासमधुमत् ॥ २८ ॥
शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य।
मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥ २९ ॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम्।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३० ॥
तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात्।
नारीपयः सशर्करमुद्गया अपि नस्यमिक्षुरसः ॥ ३१ ॥
क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाद्यैः क्षौद्रशीधुमाध्वीकैः।
वृक्षाम्लमातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥ ३२ ॥
जम्ब्वाम्रातकबदरीवेतसपञ्चपल्लवैश्चाम्लाः।
हृन्मुखशिरःप्रलेपाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः ॥ ३३ ॥
दाडिमदधित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः।
प्रलेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३४ ॥
शैवलपङ्कजलजैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिर्लेपाः।
मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥ ३५ ॥
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलसंस्पर्शाः।
क्षौमार्द्रवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥ ३६ ॥
हिमवद्दरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिराणाम्।
रम्यशिशिरोदकानां स्मरणं च कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥ ३७ ॥
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाः।
क्षतकासनुद्धृतक्षीरसूर्ध्वं वाततृष्णाघ्नम् ॥ ३८ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तर्षे।
पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्जूरोशीरमधुयुतं तोयम् ॥ ३९ ॥
लोहितकशालितण्डुलखर्जूरपरूषकोत्पलद्राक्षाः।
मधुकलोध्रमेव च जले शृतं शीतलं पेयम् ॥ ४० ॥

लोहितशालितण्डुलप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्जनोत्पलः ।
पक्त्वामलोष्टमधुजलसमायुतो मृण्मये पेयः ॥ ४१ ॥
वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याह्वैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभाः कृष्णमृदः कृष्णसिकता वा ॥ ४२ ॥
तप्तानि नरकपालान्यथवा निर्वाप्य पाययेताच्छम् ।
अल्पपक्वशर्करामृतवह्युदकं वा तृषं हन्ति ॥ ४३ ॥
क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करा मधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृद्भृष्टसंयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥ ४४ ॥
व्योषवचाभल्लातकतिक्तकषायास्तथामतृष्णायाम् ।
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥ ४५ ॥
स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ।
ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ॥ ४६ ॥
दाडिममदनफलं वाप्यन्यतमकषायमथ लेहम् ।
पेयमथवा हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् ॥ ४७ ॥
क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा गरीयसी या नृणाम् ।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्ता भेषजैः शमयेत् ॥ ४८ ॥
पानतृष्णार्तः पानं त्वर्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ॥ ४९ ॥
भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्तोऽथवा तनुयवागूम् ।
प्रपिबेद्गुरुणा तृषितो भुक्तेनोद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५० ॥
मद्याम्बु वाम्बुचोष्णं बलवांस्तृषितः समुल्लिखेत्पीत्वा ।
मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ॥ ५१ ॥
बलवांस्तु तालुशोषे पिबेद्घृतं वृष्यमनुमद्यम् ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥ ५२ ॥
अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ५३ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥ ५४ ॥

शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं वर्ज्यं वा कुत्रेत्याह ।

छर्द्यम्लदाहमूर्च्छातमःक्लममदात्ययास्रविषपित्ते ।
शस्तं स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥ ५५ ॥
हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्त्याने सद्यः शुद्धे हितमुष्णम् ॥ ५६ ॥
पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दातिसारेषु ।
प्लीह्नि च तोयं हितं काममशक्ये पिबेदल्पम् ॥ ५७ ॥
पूर्वायामातुरः संदीनस्तृष्णार्दितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत स चेन्मरणमाश्वेवाप्नुयाद्दीर्घरोगं वा ॥ ५८ ॥
तस्माद्धान्याम्बु पिबेत्तृष्यन्रोगी सशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥ ५९ ॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्योपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ ६० ॥"

तत्र श्लोकः ।

हेतुर्यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवं च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साध्यता साधनं चोक्तम् ॥ ६१ ॥

इति चरकसंहितायां तृष्णारोगचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

प्रागुत्पत्तिं गुणान्योनिं वेगाँल्लिङ्गान्युपक्रमान् ।
विषस्य ब्रुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ १ ॥
"अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।
जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ २ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ ३ ॥
जङ्गमस्थावरायां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्द्विविधं पावकोपमम् ॥ ४ ॥

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।
तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात्सक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ५ ॥
सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्धनात्यये ॥ ६ ॥
सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।
जलौका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सकृकण्टकाः ॥ ७ ॥
श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणोऽमी विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ ८ ॥
मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटेन्द्रकरवीरकसंज्ञकम् ॥ ९ ॥
गालवेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिषं पुण्डरीकाक्षं लाङ्गलव्यञ्जनाभकम् ॥ १० ॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ ११ ॥
गरं संयोगजं चान्यद्गरसंज्ञं गदप्रदम् ।
कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥ १२ ॥
निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।
शोफं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १३ ॥
स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥ १४ ॥
जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।
तस्माद्दंष्ट्रिविषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रिजम् ॥ १५ ॥
तृण्मोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्लमा भवन्त्यादौ ।
वेगे रसप्रदोषादसृक् प्रदोषाद्द्वितीये च ॥ १६ ॥
ववर्ण्यं भ्रमवेपथुमूर्च्छा जृम्भाङ्गचिमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशितात्तृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोठाः ॥ १७ ॥
वातादिजाश्चतुर्थे छर्दिर्दाहाङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमवेगे च ॥ १८ ॥

षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धे स्यात्तु सप्तमेऽष्टमे मरणं नृणाम् ।
चतुष्पादादीनां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ॥ १९ ॥
सीदत्याद्ये भ्रमति च चतुष्पदो वेपते ततः शून्यः ।
मन्दाहारश्च ततो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थे ॥ २० ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु ।
स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ २१ ॥
लघुरूक्षमाशुविशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकासि सूक्ष्मं च ।
उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥ २२ ॥
रौक्ष्याद्वातमशैत्यात्पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति ।
कफमव्यक्तरसत्वादन्नरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥ २३ ॥
शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद्विकासित्वात् ॥ २४ ॥
दुरुपक्रमं लघुत्वाद्वैशद्यात्स्यादसक्तगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥ २५ ॥
स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु ।
तृण्मूर्च्छारुचिमोहगलग्रहच्छर्दिफेनादि ॥ २६ ॥
पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
तृट्कासज्वरवमथुक्लमदाहतमोऽतिसारादि ॥ २७ ॥
कफदेशगतं च कफस्य दर्शयेद्वातपित्तयोश्चैतत् ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥ २८ ॥
दूषीविषं तु शोणितदुष्टकिटिभकोठादिरक्तलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यसूनेवम् ॥ २९ ॥
क्षरति विषतेजसासृक् तत्खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।
पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति दष्टविद्धयोर्दंशदेशे स्यात् ॥ ३० ॥
नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी च ॥ ३१ ॥
क्षतजं क्षताच्च नायात्युक्तान्येतानि मरणलिङ्गानि ।

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिषेकाः ।
अवगाहनरक्तमोक्षणवमनविरेकोपधानानि ॥ ३३ ॥
हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेहौषधप्रशमनानि ।
प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥ ३४ ॥
मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः ।
स्युरुपक्रमा यथा यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ॥ ३५ ॥
दंशात्तु विषं दष्टस्य विसृतं वेलिकां भिषक् बद्ध्वा ।
निष्पीडयेद्भृशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥ ३६ ॥
तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।
प्रच्छन्वेधजलौकःशृङ्गैः स्राव्यं ततो रक्तम् ॥ ३७ ॥
रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत्प्रकृतिं ततस्त्यजेत्प्राणान् ।
तस्मात्प्रघर्षणैरसृग् वर्तमानं प्रवर्त्यं स्यात् ॥ ३८ ॥
त्रिकटुगृहधूमरजनीपञ्चलवणाः सवार्ताकाः ।
घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥ ३९ ॥
रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।
शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्ययं याति विषवेगः ॥ ४० ॥
विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।
शीतैर्निर्वर्तयेत्तान् न वीज्यैश्च लोमहर्षः स्यात् ॥ ४१ ॥
तरुरिव मूलच्छेदाद्दंशच्छेदान्न वृद्धिमुपयाति विषम् ।
आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथारिष्टाः ॥ ४२ ॥
त्वङ्मांसगतो दाहो दहति विषं स्रावणं हरति रक्तात् ।
पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥ ४३ ॥
आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिबेद्यथालाभम् ।
मज्जानं मधुघृतगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥ ४४ ॥
इक्षुं सुपक्वमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं बलम् ।
छागादीनां वासृग्भस्ममृदं वा पिबेदाशु ॥ ४५ ॥
क्षारोऽगदस्तृतीये शोफहरैर्लेखनं समध्वस्तु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिर्भिः ॥ ४६ ॥

काकाण्डशिरीपाभ्यां स्वरसेनाश्च्योतनमञ्जने नस्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ षष्टे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४७ ॥
गोपित्तयुता रजनी मञ्जिष्ठा मरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दष्टानां विषपीते दंशनं चान्ते ॥ ४८ ॥
शिखिपित्तार्धयुतं स्यात्पलाशबीजमगदो मृतेषु मतः ।
वार्ताकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ४९ ॥
गोपित्तयुतैर्गुलिकाः सुरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुकुकुष्टैः ।
शस्ता मृतेन तु शिरीपपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ॥ ५० ॥
काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीपफलैः ।
उद्बद्धविषजलमृते लेपौषधनस्यपानानि ॥ ५१ ॥
पृक्काप्लवस्थौणेयककाक्षीशैलेयरोचनास्तगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाग्रैलालकुष्टद्वयः ॥ ५२ ॥
बृहती शिरीपपुष्पं श्रीवेष्टकपद्मचारटिविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ५३ ॥
जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्गपर्णिचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ५४ ॥
शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुलिका विधेयाः स्युः ॥ ५५ ॥
सर्वविषघ्नो जयकृद्विषमृतसंजीवनो ज्वरनिहन्ता ।
ग्रैयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥ ५६ ॥
भूतविषजन्त्वलक्ष्मीकार्मणमन्त्राग्न्यशन्यरीन्हन्यात् ।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बु चौरभयम् ॥ ५७ ॥
धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्धनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एष प्रागमृताद्ब्रह्मणा विहितः ॥ ५८ ॥

इति मृतसंजीवनी ।

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽपामार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ५९ ॥

वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥ ६० ॥
क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा शिराव्यधनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते शिराकर्म पञ्चविधम् ॥ ६१ ॥
भेषजमेवं कल्प्यं भिषग्विदा सर्वदा लक्ष्यं सर्वम् ।
स्थानं जयेच्च पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥ ६२ ॥
विषदूषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुश्च ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ॥ ६३ ॥
चर्मकषायाः कल्कं बिल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा कुर्यात्कटभीं कटुकट्फलप्रधमनं च ॥ ६४ ॥
छागगव्यमाहिषाविककौक्कुटाब्जमांसम् ।
दद्यात्काकपदोपरि मत्ते विषेणैव सहसा ॥ ६५ ॥
घ्राणाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
वार्ताकुबीजपूरकज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६६ ॥
अञ्जनमक्ष्युपरोधे कर्तव्यं बस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।"
दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जसुरसैस्तु ॥ ६७ ॥
श्वेता वचाश्वगन्धा हिङ्ग्वमृता कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।
सर्षपकपित्थमध्यं टुण्टुककरञ्जबीजानि ॥ ६८ ॥
व्योषं शिरीषपुष्पं द्विरजनी वंशलोचनं च समम् ।
पिष्ट्वा ह्यजस्य मूत्रेण गोऽश्वपित्तेन सप्तकृत्वः ॥ ६९ ॥
व्यत्यासभावितोऽयं निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।
सर्वज्वरभूतग्रहविसूचिकाजीर्णमूर्च्छार्ति ॥ ७० ॥
उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
शुष्काक्षिपाकपिल्लार्बुदार्मकण्डूतमोदोषान् ॥ ७१ ॥
क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात्तथा मोहान् ।
लेपाद्दिग्धक्षतलीढदष्टविषपीतविषघाती ॥ ७२ ॥
अर्शःस्वारुद्धेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।
[illegible] ॥ ७३ ॥

दद्रुकण्डूकिटिभे कुष्टे श्वित्रेषु च विचर्चिकादिषु लेपः ।
गज इव तरून्निगदान्निहन्त्यगदगन्धहस्त्येषः ॥ ७४ ॥

इति गन्धनामा अगदहस्ती ।

पत्रागुरुमुस्तैलानिर्यासः पञ्चचन्दनं तथा पृक्का ।
त्वङ्नलदोत्पलबालकहरेणुकोशीरव्याघ्रनखाः ॥ ७५ ॥
सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।
पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्व्योषैलामनःशिलाजाज्यः ॥ ७६ ॥
श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी सिन्धुवारिका रजनी ।
सुरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्ठानिम्बनिर्यासाः ॥ ७७ ॥
वंशत्वगश्वगन्धा हिङ्गुदधित्थाम्लवेतसं लाक्षा ।
मधुमधूकसोमराजीवचारुहारोचनातगरान् ॥ ७८ ॥
अगदोऽयं वैश्रवणाख्यातस्त्र्यम्बकेण षष्ट्यङ्गः ।
अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥ ७९ ॥
पित्तेन गवां पेष्या गुलिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगेन ।
पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत्सर्वकर्माणि ॥ ८० ॥
पैल्लयं कण्डूं तिमिरं रात्र्यन्ध्यं काचमर्बुदं पटलम् ।
हन्ति सततं प्रयोगाद्धितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ॥ ८१ ॥
विषमज्वरानजीर्णान्दद्रुकण्डूविसूचिकां चोपहन्ति नृणाम् ।
विषं मूषिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानां च ।
आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥ ८२ ॥
एतेन लिप्तगात्रः सर्पान्गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥ ८३ ॥
आनद्धे गुदलेपो योनिलेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ॥ ८४ ॥
भेरीमृदङ्गपटहाश्छत्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।
लिप्ताहिविषनिरस्ते प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ॥ ८५ ॥
यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
न च कार्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्त्राः ॥ ८६ ॥

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः ।
लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥ ८७ ॥
पिष्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ॥ ८८ ॥
सोऽहं जयो जयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।
नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्मणे ॥ ८९ ॥
सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।
तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥ ९० ॥
यथाहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।
मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९१ ॥
अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।
हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजे तु मे ॥ ९२ ॥

इति महागन्धहस्ती नामागदः ।

ऋषभकजीवकभार्गीमधुकोत्पलधान्यकेशराजाज्यः ।
ससितगिरिकोलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥ ९३ ॥
हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरससमुग्रलवणं च ।
समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिक्काश्वासकासघ्नौ ॥ ९४ ॥
लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वम्याम् ।
बृहतीद्वयाढकीपत्रधूमवर्तिस्तु हिक्काघ्नी ॥ ९५ ॥
शिखिबर्हिबलाकास्थीनि सर्षपाश्चन्दनं च घृतयुक्तम् ।
धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥ ९६ ॥
घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहृच्च ॥ ९७ ॥
जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककुभपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता धूमा उरगाखुकीटवस्त्रकृमिहराः स्युः ॥ ९८ ॥
तरुणपलाशक्षारस्रुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
लोहितमृद्रजनीद्वयशुक्रसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥ ९९ ॥

लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विशारिवाकुष्ठैः।
सव्योषैर्बाह्लीकैर्दर्वी लेपेन घट्टयेद्यावत्॥ १००॥
सर्वविषशोथगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरप्लीह्नः।
शोथापस्मारक्रिमिभूतस्वरभेदकण्डूपाण्डुगदान्॥ १०१॥
मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेन्नृणामाशु।
गुलिकाश्छायाशुष्ककोलसमास्ताः समुपयुक्ताः॥ १०२॥
इति क्षारागदः।
"विषपीतदष्टविद्धेष्वेतद्विधे च वाच्यमुद्दिष्टम्।
सामान्यतः पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृणु यथावत्॥ १०३॥
रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्वेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः।
आहारविहारगतस्तस्मात्प्रेष्यान्परीक्षेत॥ १०४॥
अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाल्पवाग्विगतलक्ष्मीः।
प्राप्तः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः॥ १०५॥
दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं नस्येत्तदन्नमग्नौ तु।
सविषं हि प्राप्यान्नं बहून्विकारान्भजत्यग्निः॥ १०६॥
शिखिबर्हविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाल्परूक्षकुणपधूमश्च।
स्फुटति च सशब्दमशब्दमेकावर्तो विहितार्चिरपि स्यात्॥
पात्रस्थं च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति।
क्षामस्वरांश्च काकान्कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि॥ १०८॥
पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्वां च नेक्षते छायाम्।
विकृतामथवा पश्यति लवणाक्ते फेनमाला स्यात्॥ १०९॥
पानान्नयोः सविषयोर्विरसो गन्धेन रुग् हृदि च।
मूर्च्छास्यपाणिशोथः सुप्त्यङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः॥ ११०॥
मुखताल्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूलवती जडा विवर्णा।
द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः॥ १११॥
आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्क्लेदः।
दृष्टिर्हृदयोपरोधो विन्दुशतैश्चीयते चाङ्गम्॥ ११२॥
पक्वाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशाः।
तन्द्रा कार्श्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात्॥ ११३॥

दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते दन्तोष्ठमांसशोफश्च ।
केशच्युतिः शिरोग्रन्थयश्च सविषे शिरोऽभ्यङ्गे ॥ ११४ ॥
दुष्टेऽञ्जनेऽक्षिदाहः स्रावाद्युपदेहशोथरागाश्च ।
आद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥ ११५ ॥
स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारकैर्दुष्टैः ।
कण्ड्वार्तिलोमहर्षाः कोठपिडकचिमिचिमाः शोथाः ॥११६॥
एते करचरणदाहतोदक्लमाङ्गविपाकाश्च ।
भूपादुकाश्वगजचर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११७ ॥
माल्यमगन्धं म्लायति शिरसो रुजा लोमहर्षकरम् ।
स्तम्भयति खानि दर्शनमुपहन्ति च नासिकां धूमः ॥११८॥
कूपतडागादि जलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णं च ।
पीतं श्वयथुं कोठान्पिडकांश्च करोति मरणं च ॥ ११९ ॥
आदावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्भिषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य ॥ १२० ॥
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमस्यातः ।
सविशेषचिकित्सितमेवादौ तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥१२१॥
इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति ।
त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥ १२२ ॥
दर्वीकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाः फणाः ।
बिन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः स्यात्तु राजिमान् ॥ १२३ ॥
विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ।
विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ १२४ ॥
दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोषितः ।
निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥ १२५ ॥
पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिभिः कृतः ।
पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥ १२६ ॥
कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत् ।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक्श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥ १२७ ॥

वृत्तभोगी महाकायः श्वसन्नूर्ध्वेक्षणः पुमान् ।
स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च स्त्रीत्वतः स्याद्विपर्ययात् ॥ १२८ ॥
क्लीबः स्रस्तस्त्वधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।
स्त्रिया दष्टो विपर्यस्तैरेतैः पुंसो नरो मतः ॥ १२९ ॥
व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु क्लीबदष्टं नरं वदेत् ।
इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंक्लीबनिदर्शनम् ॥ १३० ॥
पाण्डुवक्त्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्ठोऽप्यसितेक्षणः ।
जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥ १३१ ॥
सर्पो गौधेरको नाम गोधाख्यः स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥ १३२ ॥
गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।
सर्पितं च भृशाबाधं दंशा येऽन्ये न ते भृशाः ॥ १३३ ॥
तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोनसाः स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥ १३४ ॥
सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधराः सिताः ।
पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्यावाधरोत्तरा ॥ १३५ ॥
यन्मात्रः पतते बिन्दुर्गोवालात्सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥ १३६ ॥
एकद्वित्रिचतुर्वृद्धिविषभागोत्तरोत्तराः ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहूत्तरविषा भृशाः ॥ १३७ ॥
सर्पाणामेव विण्मूत्रात्कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥ १३८ ॥
गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहविसर्पपाकि स्यात्कुथितं तथा ॥ १३९ ॥
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे तथा शोथे वर्धते सोऽग्रगन्ध्यसृक् ॥ १४० ॥
दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा सरुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषार्दितः ॥ १४१ ॥

दंशस्य मध्ये यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेदशोथज्वरान्वितम् ॥ १४२ ॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४३ ॥
शोफाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहिक्काशिरोग्रहाः ॥ १४४ ॥
आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥ १४५ ॥
मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ १४६ ॥
श्यावत्वमथ कार्ष्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा।
मोहः पुरीषभेदो वा दष्टे स्यात्कृकलासकैः ॥ १४७ ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्त तिष्ठति ॥ १४८ ॥
दष्टोऽसाध्यस्तु हृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ १४९ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ १५० ॥
हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १५१ ॥
एकदष्टार्दितः शूनः सरुक् स्यात्पीतकः सतृट् ।
छर्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥ १५२ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहशोफरुजं तथा ।
कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ १५३ ॥
दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गलगोडिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं करोति च शतपदी ॥ १५४ ॥
कण्डूमान्मशकैरेतच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५५ ॥

सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकासुहृत् ॥ १५६ ॥
श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५७ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥ १५८ ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु ।
येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च ॥ १५९ ॥
भीतमत्ताबलोष्णक्षुत्तृषार्ते वर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा ॥ १६० ॥
वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥१६१॥
सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पो विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६२ ॥
वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥ १६३ ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६४ ॥
हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायासोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १६५ ॥
संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
दंशावदारणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६६ ॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १६७ ॥
खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ १६८ ॥
सुशीतैः स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ १६९ ॥

दंशस्य मध्ये यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेदशोथज्वरान्वितम् ॥ १४२ ॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४३ ॥
शोफाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहिक्काशिरोग्रहाः ॥ १४४ ॥
आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥ १४५ ॥
मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ १४६ ॥
श्यावत्वमथ कार्ष्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा।
मोहः पुरीषभेदो वा दष्टे स्यात्कृकलासकैः ॥ १४७ ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ १४८ ॥
दष्टोऽसाध्यस्तु हृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ १४९ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ १५० ॥
हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १५१ ॥
एकदष्ट्रार्दितः शूनः सरुक् स्यात्पीतकः सतृट् ।
छर्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥ १५२ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहशोफरुजं तथा ।
कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ १५३ ॥
दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गलगोडिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं करोति च शतापदी ॥ १५४ ॥
कण्डूमान्मशकैरेतच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५५ ॥

सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकासुहृत् ॥ १५६ ॥
श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५७ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥ १५८ ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु।
येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च ॥ १५९ ॥
भीतमत्ताबलोष्णक्षुत्तृषार्ते वर्धते विषम्।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा ॥ १६० ॥
वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥१६१॥
सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पो विमुञ्चति।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६२ ॥
वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥ १६३ ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत्।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६४ ॥
हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायासोऽस्थिपर्वरुक्।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १६५ ॥
संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता।
दंशावदारणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६६ ॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशगौरवैः।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १६७ ॥
खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ १६८ ॥
सुशीतैः स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम्।
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ १६९ ॥

विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
अवृश्चिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥ १७० ॥
वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
सेकांश्चोष्णान्प्रयुञ्जीत भोज्यं पानं च सर्पिषः ॥ १७१ ॥
एतदेवोच्चिटिङ्गेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ।
उद्वर्तनं सुखाम्बूष्णैस्तथावच्छादनं घनैः ॥ १७२ ॥
स्वात्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापो लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत् ॥ १७३ ॥
अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृषामूर्च्छाकरा मताः ॥ १७४ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाहरागरुक्पाकाः शोफा ग्रन्थिनिकुञ्चनम् ॥ १७५ ॥
दंशावदारणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७६ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
पूर्वोक्तं विधिमन्यं च यथावद्ब्रुवतः शृणु ॥ १७७ ॥
हृद्विदाहे प्रसेके वा विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ १७८ ॥
शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥ १७९ ॥
दक्षकाकमयूराणां मांसासृक् मस्तके क्षते ।
मूर्ध्नि देयमथो दष्टस्योर्ध्वंदष्टस्य पादयोः ॥ १८० ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ।
पिष्ट्वा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥ १८१ ॥
कपित्थमामं ससितं क्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १८२ ॥
विषे पक्वाशयप्राप्ते पिप्पली रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठा च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ १८३ ॥

मांसं रक्तं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कापित्थरससंयुतम् ॥ १८४ ॥
शेलुमूलत्वगग्राणि बादरौदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पिबेत् ॥ १८५ ॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥ १८६ ॥
पिप्पलीं नागरं क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८७ ॥"
मांसीकुङ्कुमपत्रत्वक्रजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेषितैः ॥ १८८ ॥
पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।
चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥ १८९ ॥
मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९० ॥
हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ।
रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९१ ॥
भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम् ।
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ १९२ ॥
सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका ।
पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥ १९३ ॥
मञ्जिष्ठा मधुयष्ट्याह्वा जीवकर्षभकौ सिता ।
काश्मर्यं वटशुङ्गानि पानं मण्डलिनां विषे ॥ १९४ ॥
व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ।
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ॥ १९५ ॥
गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृताप्लुतम् ॥ १९६ ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुक्तालेपो वरः शोथदाहतोदज्वरापहः ॥ १९७ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं पाटलिः सिन्धुवारिका ।
क्षीरशुक्लानतं कुष्ठं शिरीषोदीच्यशारिवाः ॥ १९८ ॥
शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकार्मिकः ।
मधूकं मधुकं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलैः ॥ १९९ ॥
सनिम्बशारिवाक्षौद्रं पानं लूताविषापहम् ।
कुसुम्भपुष्पं गोदन्ताः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवैलो कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०० ॥
कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरीद्रुमत्वचम् ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ २०१ ॥
त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥ २०२ ॥
कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिक्तेक्ष्वाकुकयोगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥ २०३ ॥
वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहम् ।
समानममृतेनेदं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ २०४ ॥
सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युस्त्रिकण्टके ।
कपोतविट् मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०५ ॥
शङ्खिन्यार्के पयः शुण्ठी करञ्जमधुवार्श्चिके ।
शिरीषस्य फलं पिष्टं स्नुहीक्षीरेण दार्दुरे ॥ २०६ ॥
मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषसर्पिश्च मत्स्यजे ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्याज्जलौकसाम् ॥ २०७ ॥
वातपित्तहरी प्रायः क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्श्चिकस्योच्चिटिङ्गस्य कणभस्येन्दुरोऽगदः ॥ २०८ ॥
वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुली कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २०९ ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तृणं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१० ॥

रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याञ्जनाद्यलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥ २११ ॥
स्वर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसोऽथाक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २१२ ॥
कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जौ द्वे हरिद्रे च गलगोड्या विषं जयेत् ॥ २१३ ॥
काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
सर्वेषां बर्हिपित्तेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ २१४ ॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्घृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥ २१५ ॥
चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ।
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ २१६ ॥

इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २१७ ॥
दुरन्धकारे दष्टस्य केनचिद्विषशङ्कया ।
"विषोद्वेगाज्ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ॥ २१८ ॥
ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।
चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासनं बुधः ॥ २१९ ॥
सितां विगन्धिकां द्राक्षां पयस्यां मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ २२० ॥
शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते लवणार्थे च सैन्धवम् ॥ २२१ ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकुसुनिषण्णकाः ।
चुच्चूर्मण्डूकपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२२ ॥
धात्री दाडिममम्लार्थे यूषा मुद्गहरेणुभिः ।
रसाश्चैणशिखिश्वाविलावतैत्तिरिपार्षताः ॥ २२३ ॥
विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।
अविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषग्जितम् ॥ २२४ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २२५ ॥
मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।
ज्वरस्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् ॥ २२६ ॥
रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्ग्रहः ।
चतुष्पदां भवत्येतद्दष्टानामिह लक्षणम् ॥ २२७ ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।
रास्ना गोरोचनाजाजी गुग्गुल्विक्षुरसो नतम् ॥ १२८ ॥
चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।
चतुष्पादानां दष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ २२९ ॥
सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानाङ्गजान्मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ २३० ॥
तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रधमनाध्मानहस्तपच्छोथलक्षणाः ॥ २३१ ॥
जठरं ग्रहणीदोषं यक्ष्माणं श्वयथुं क्षयम् ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३२ ॥
स्वप्ने मार्जारगोमायुव्यालान्सनकुलान्कपीन् ।
प्रायः पश्यति नद्यादीञ्छुष्कांश्च सवनस्पतीन् ॥ २३३ ॥
कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।
विकर्णनासिकं वापि पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥ २३४ ॥
तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत्किं कैः कदा सह ।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्वमनं भिषक् ॥ २३५ ॥
सूक्ष्मताम्ररजस्तस्मै सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३६ ॥
हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
हेमपस्य सजत्यङ्गे न हि पद्मेऽम्बुवद्विषम् ॥ २३७ ॥"
नागदन्तीत्रिवृद्दन्तीद्रवन्तीस्नुक्पयःफलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥ २३८ ॥
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफला चन्दनोत्पले।
द्वे बले शारिवास्फीता सुरभीनिम्बपाटलाः ॥ २३९ ॥
बन्धुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकान्।
पाठां कोठाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकान् ॥ २४० ॥
विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम्।
कटभीदन्त्यपामार्गान्पृश्निपर्णीं रसाञ्जनम् ॥ २४१ ॥
श्वेतभण्डाश्वखुरकौ कुष्टदारुप्रियङ्गुकान्।
विदारीं मधुकं सारं करञ्जस्य फलं वचाम् ॥ २४२ ॥
रजन्यौ लोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम्।
तुल्याम्बुच्छागगोमूत्राढके तत्तु विषापहम् ॥ २४३ ॥
अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरम्।
पाण्डुरोगान्क्रिमीन्गुल्मान्प्लीहोरुस्तम्भकासलाः ॥ २४४ ॥
हनुस्कन्धग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः।
हन्यात्संजीवयेच्चापि विषोद्बन्धमृतान्नरान्।
नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्धृतोत्तमम् ॥ २४५ ॥

इत्यमृतघृतम्।

तत्र श्लोकाः।

"छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पन्नगाः ॥ २४६ ॥
दष्टमात्रं दशेदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा।
उपर्यरिष्टां बध्नीयाद्दंशं छिन्द्याद्दहेत्तथा ॥ २४७ ॥
वज्रं मरकतं सारं पिचुकी विषमूषिका।
कर्कोटकमणिः सर्पाद्वैदूर्यगजमौक्तिकम् ॥ २४८ ॥
धार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः।
खगाश्च शारिकाक्रौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥ २४९ ॥"

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरैर्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम्।
अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयेद्व्रजेद्विषाणामविषह्यतां बुधः ॥२५०॥

इति चरकसंहितायां विषचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

"सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।
मर्माणि बस्तिं हृदयं शिरश्च प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥
प्राणाश्रयांतान्परिपीडयन्ति वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।
तत्संश्रितानामनुपालनार्थं महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ २ ॥
कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः संधारणाभोजनमैथुनैश्च ।
पक्वाशये कुप्यति चेदपानः स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्ध्वा ॥ ३ ॥
करोति विण्मारुतमूत्रसङ्गं क्रमादुदावर्तमतः सुघोरम् ।
रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ४ ॥
आध्मानहृल्लासविकर्तिकाश्च तोदोऽविपाकश्च सबस्तिशोथः ।
वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डान्यूर्ध्वं च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ५ ॥
कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः स्याद्वा तनुः स्यात्खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्रप्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥ ६ ॥
वम्यान्ध्यबाधिर्यशिरोऽभितापवातोदराष्ठीलमनोविकाराः ।
तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकासश्वासप्रतिश्यायार्दितपार्श्वरोगाः ॥ ७ ॥
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था भवन्त्युदावर्तकृताः सुघोराः ।
चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निवेश ॥ ८ ॥
तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।
उपाचरेद्वर्तिनिरूहबस्तिस्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नैः ॥ ९ ॥
श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं गोमूत्रपिष्टं दशभागमाषम् ।
सनीलिकां द्विर्लवणां गुडेन वर्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥ १० ॥
पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा ससर्षपत्र्यूषणयावशूकैः ।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभिः सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ ११ ॥
स्यात्पिप्पली सर्षपराठवेश्मधूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।
श्यामाफलेक्ष्वाकुसपिप्पलीकं नाड्याथवा तत्प्रधमेत्तु चूर्णम् ॥१२॥

रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णाचूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १३ ॥
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम् ।
ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैलक्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १४ ॥
वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
समूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १५ ॥
त्रिवृत्सुधापत्रतिलादि शाकं ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात्प्रसन्ना गुडशीधुपायी ॥ १६ ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ।
स्वस्थं तु पश्चादनुवासयेत्तं रौक्ष्याद्विसङ्गोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १७ ॥
द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनाऽनाहविसूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ १८ ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्सपिप्पलीकातिविषान्सकुष्टान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥ १८ ॥
हिङ्गूग्रगन्धा बिडशुण्ठ्यजाजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्प्लीहोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ २० ॥
स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः श्यामाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात्स्यात्प्रतिरुद्धवाते ॥२१॥
फलं च मूलं च विरेचनोक्तं हिङ्गर्कमूलं दशमूलमग्र्यम् ।
स्नुक्चित्रकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ २२ ॥
स्नेहैः समूत्रैः सहजर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत्सुलिप्ते ।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथानाहरुजाघ्नमद्यात् ॥ २३ ॥
हृत्स्तम्भमूर्ध्वामयगौरवार्तं चोद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।
आनाहमामप्रभवं जयेत्तु प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ २४ ॥

गुल्मोदरब्रध्नार्शःप्लीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।
मेदःकफसंसृष्टे मारुतरक्तेऽवगाढे च ॥ २५ ॥
गृध्रसि पक्षवधादिषु विरेचनार्हेषु वातरोगेषु ।
वाते विबद्धमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥ २६ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ।
दोषानुबन्धयोगात्प्रशस्तमैरण्डजं तैलम् ॥ २७ ॥
तद्वातनुत्स्वभावात्संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।
मेदोऽसृक्पित्तकफान्मिश्रानिलरोगजित्तत्स्यात् ॥ २८ ॥
बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।
मृदुकोष्ठबलानां सह भोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ॥ २९ ॥

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

अथमूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ ॥ ३० ॥
पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात्॥ ३१ ॥
तीव्रा हि रुग्वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३२ ॥
बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं तु कृच्छ्रम् ॥३३॥

इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

(अश्मरीनिदानम् ।)

विशोषयेद्बस्तिगतं तु शुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३४ ॥
कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या श्लक्ष्णा त्रिपुट्यप्यथवापि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुध्वा मूत्रं रुजं तस्य करोति बस्तौ ॥ ३५ ॥
ससीवनीमेहनबस्तिशूलं विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।
मृद्नाति मेढ्रं स तु वेदनार्तो मुहुः शकृन्मुञ्चति मेहते च ॥ ३६ ॥
क्षोभात्क्षते मूत्रयतीह सासृक् तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात्क्षरन्ती ॥ ३७ ॥
रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः प्रवर्तयेत्तस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।
स्याद्वेदनावङ्क्षणबस्तिमेढ्रे तस्यातिशूले वृषणातिवृत्ते ॥ ३८ ॥

शुक्रेण संरुद्धगतिः प्रवाहो मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह।
तमण्डयोः स्तब्धमिति ब्रुवन्ति रेतोऽभिघाते प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ३९
शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथग्वा मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति।
तद्व्याहतं मेहनबस्तिशूलं मूत्रं सशुक्रं हि करोति बद्धम् ॥ ४० ॥
स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च तुद्येत बस्तिर्वृषणौ च तस्य।
क्षताभिघातात्क्षतजं क्षयाद्वा प्रकोपितं बस्तिगतं विबद्धम् ॥ ४१ ॥
तीव्रार्तिमूत्रेण सहाश्मरीत्वमायाति तस्मिन्नतिसञ्चिते च।
आध्माततां विन्दति गौरवं च बस्तेर्लघुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन्॥४२॥
इत्यश्मरीनिदानम्।

(अथ मूत्रकृच्छ्राश्मरीचिकित्सा।)

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहबस्तिस्नेहोपनाहोत्तरबस्तिसेकान्।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्युञ्ज्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४३ ॥
पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरवृश्चीरबलाश्मभिद्भिः।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोलं यवैश्च तोयोत्क्वथिते कषाये ॥ ४४ ॥
तैलं वराहर्क्षवसाघृतं च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम्।
तन्मात्रयाशु प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥४५॥
एतानि चान्यानि वरौषधानि सर्वाणि शस्तान्यपि चोपनाहे।
स्युर्लोभतस्तैलफलानि चैव स्नेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४६ ॥
सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्बस्तिपयोविरेकाः।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४७ ॥
शतावरी काशकुशाश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम्।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥ ४८ ॥
पिबेत्कषायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः।
दण्डोत्पलानामथवापि मूलं पूर्वेण कल्पेन तथा सुशीतम् ॥ ४९ ॥
एर्वारुबीजं त्रपुषात्कुसुम्भात्सकुङ्कुमः स्याद्वृषकश्च पेयः।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ ५० ॥
एर्वारुबीजं मधुकं सदार्वि पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥ ५१ ॥

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।
तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैलमभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५२ ॥
व्योषं श्वदंष्ट्रा त्रुटिसारसास्थि कोलप्रमाणं मधु मूत्रयुक्तम् ।
पिबेत्त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या रसेन कैटर्यरसेन वापि ॥ ५३ ॥
तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत्कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५४ ॥
सप्तच्छदारग्वधकेवुकैला धवं करञ्जं कुटजं गुडूचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५५ ॥
सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥५६

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(अथाश्मरीचिकित्सा ।)

क्रिया हिता त्वश्मरिशर्कराभ्यां कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याश्मरीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५७ ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशठीनिकुम्भाः ।
हिंस्राखराश्वासितिमारकाणामेर्वारुकाणां त्रपुषस्य बीजम् ॥ ५८ ॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं स्याद्द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदपक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ५९ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुबूकात्क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयं च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥ ६० ॥
पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्राफल्गुप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।
क्षीराम्बुमद्येक्षुरसैः सुपिष्टं पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ६१ ॥
त्रुटिं सुराह्वां लवणानि पञ्च यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य बीजमेर्वारुबीजं त्रपुषस्य बीजम् ॥ ६२ ॥
चूर्णीकृतं चित्रकहिङ्गुमांसीयमानितुल्यं त्रिफलाद्विभागम् ।
अम्लैः सशुक्तै रसमद्ययूषैः पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ६३ ॥
शिग्रोस्तु यूषो मृदुमूलकल्काद्बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टः ।
शीतोऽश्मभित्स्याद्दधिमण्डयुक्तः पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥६४॥

जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः शीतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्याम् ।
सितोपला वा समयावशूकाः कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥६५॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु शाम्येन्न चेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम् ॥६६॥
रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कार्पासमूलं वृषकाश्मभेदौ बलास्थिरादीनि गवेधुका च ॥ ६७ ॥
वृश्चीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च शतावरी मध्वशनाखुपर्ण्यौ ।
तत्काथसिद्धं पवने नरस्य पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥ ६८ ॥
कफे च यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात्सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥ ६९ ॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय बस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तृप्तस्य च वृष्ययोगैः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥ ७० ॥
रक्तोद्भवे तूत्पलनालतालकासेक्षुबालेक्षुकशेरुकाणि ।
पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेदिक्षुं विदारीं त्रपुषाणि चैव ॥ ७१ ॥
घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कतकादिकानामेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥ ७२ ॥
क्षीरेण बस्तिर्मधुरोपधैः स्यात्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैत्ते कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७३ ॥
व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्यपिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बूविषं कषायं च रसं भजेन्ना ॥ ७४ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

(अथ हृद्रोगचिकित्सा ।)

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकबस्तिचिन्ताभयत्रासमदातिचाराः ।
छर्द्यामसन्धारणकर्षणानि हृद्रोगकर्तॄणि तथाभिघातः ॥ ७५ ॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्काश्वासास्यवैरस्यतृषाः प्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्क्लेशरुजोऽरुचिश्च हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथान्ये ॥७६॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेदस्तम्भाः समोहाः पवनाद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः सन्त्रासतापज्वरपीतभावाः ॥ ७७ ॥

स्तब्धं गुरु स्यात्स्तिमितं च मर्म कफात्प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥७८॥
तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैलमानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ७९ ॥
पुनर्नवां दारु सपञ्चमूले रास्नां यवान्बिल्वकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदोऽयम् ॥ ८० ॥
हरीतकीनागरपुष्कराह्वैर्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
सहिङ्गुभिः साधितमग्र्यसर्पिर्गुल्मे सहृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ८१ ॥
सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं महौषधं शठ्यभया च कल्काः ।
क्षाराम्बुसर्पिर्लवणैर्विमिश्राः स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाघ्नाः ॥ ८२ ॥"
क्वाथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशभूतीकशटीसुराह्वैः ।
सशुण्ठ्यजाजी द्विवचा यमानी सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः ॥८३॥
पथ्याशटीपुष्करपञ्चकोलान्समातुलुङ्गायमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो हृत्पार्श्वगुल्मोदरयोनिशूले ॥ ८४ ॥
स्यात्र्यूषणं द्वे त्रिफले सपाठे निदिग्धिका गोक्षुरकौ बले द्वे ।
ऋद्धिस्त्रुटिस्तामलकीस्वगुप्ता मेदे मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८५ ॥
शतावरीजीवकपृश्निपर्ण्यौ द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्विधिज्ञः प्रस्थेन दध्नस्त्वथ माहिषस्य ॥ ८६ ॥
मात्रां पलं चार्धपलं पिचुं वा प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे हलीसके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥ ८७ ॥

इति त्र्यूषणाद्यघृतम् ।

" शीताः प्रदेहाः परिषेचनं च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्याच्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ८८ ॥
यष्ट्याह्विकातिक्तकरोहिणीभ्यां कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षतेषु सर्पींषि हितानि सर्पिर्गुडाश्च ये तान्प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥८९॥
दद्याद्विपग्धन्वरसांश्च गव्यक्षीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।
तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ९० ॥

द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः खर्जूरवीरर्षभकोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च क्षीरे च सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥ ९१॥
कशेरुकाशैवलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥९२॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि ।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ९३ ।
स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।
कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवान्नैः पानानि तीक्ष्णानि च शर्कराणि ॥९४॥
मूत्रे श्रृताः कट्फलशृङ्गवेरपीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्नावचाभयानागरचूर्णकं च ॥ ९५ ॥
उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये पलाशरोहीतकखादिरे च ।
क्वाथे त्रिवृत्त्र्यूषणचूर्णसिद्धो लेहः कफघ्नोऽशिशिराम्बुयुक्तः ॥९६॥
शिलाह्वयं वा भिषगप्रमत्तः प्रयोजयेत्कल्पविधानदृष्टम् ।
प्राश्या तथागस्त्यहरीतकी च रसायनं ब्राह्मयामथामलक्याः ॥ ९७ ॥
त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नं च सर्वत्र हितं विधेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९८ ॥
भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं जीर्णे स्थितं चेत्सुरदारुकुष्ठम् ।
सतिल्वकं द्वे लवणे विडङ्गमुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत्सः ॥ ९९ ॥
जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात्फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यमाणे ।
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् १००
प्रायोऽनिलोरुद्धगतिः प्रकुप्यत्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च सर्वं क्रिमिघ्नं कृमिहृद्गदे च ॥ १०१ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

(अथ पीनस-नासारोगनिदानम्)

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतैरवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ॥ १०२ ॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ।
घ्राणार्तितोदैः श्वयथुर्जलाभःस्रावोऽनिलात्सस्वरमूर्धरोगः ॥ १०३ ॥

नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोषतृष्णोष्णपीतस्रवणानि पित्तात् ।
कासारुचिस्रावघनप्रसेकाः कफाद्गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०४
रूपाणि तु सन्निपातात्स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।
तिवृद्धोऽहितभोजनात्तु दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०५॥
रोगाः क्षवथुः सनासाशोषः प्रतीनाहपरिस्रवौ च ।
पूतित्वमपीनसश्च सपाकशोथार्बुदपूयरक्ताः ॥ १०६ ॥
मूत्रश्रवणाक्षिरोगखालित्यहर्यर्जुनलोमभावाः ।
तृ...सकासज्वररक्तपित्तवैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०७ ॥
रोधाभिघातस्रवशोषपाकैर्घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥ १०८ ॥
संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु मूर्ध्नि विष्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ।
क्रुद्धः स संशोष्य कफं तु नासा शृङ्गाटकाघ्राणविशोषणं च॥१०९॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
घ्राणाद्घनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम् ॥ ११०॥
यो मस्तुलुङ्गाद्घनपीतपक्वः कफः स्रवेद्गाढमपीनसः सः ।
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु स्यात्पूतिनस्यं श्वयथुर्भ्रमश्च ॥ १११ ॥
आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति यस्य नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ॥ ११२ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः स्याद्घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
घ्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन्प्रदूष्य कुर्वन्ति नासा श्वयथुं मलाश्च॥११३॥
घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य मांसास्रदोषादपि चार्बुदानि ।
घ्राणात्स्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा पित्तात्तमस्रं त्वपि पूयरक्तम् ११४
कुर्यात्सपित्तः पवनस्त्वगादीन्सन्दूष्य चारूंषि सपाकवन्ति ।
नासा प्रदीप्तेव नरस्य यस्य दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११५ ॥

इति पीनसनासारोगनिदानम् ।

(अथ पीनसनासारोगचिकित्सा) ।

वातात्सकासवैस्वर्यं सक्षारं पीनसे घृतम् ।
पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नैहिकं धूममेव वा ॥ ११६ ॥

शताह्वा त्वग्बलामूलं श्योनाकैरण्डबिल्वजम्।
सारग्वधां पिबेद्वर्तिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥ ११७ ॥
अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रकल्पयेत् ॥ ११८ ॥
शङ्खमूर्धललाटार्तौ पाणिस्वेदोपनाहनम्।
स्वभ्यक्ते क्षवथुस्रावरोधादौ संकरादयः ॥ ११९ ॥
घ्रेयाश्च रौहिषाजाजीवचातर्कारिचोरकाः।
त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णैर्वा सोपकुञ्चिकैः ॥ १२० ॥
स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे तैलं सनावनम्।
प्रभाव्याजे तिलान्क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्मणा ॥ १२१ ॥
मन्दस्विन्नान्सयष्ट्याह्वचूर्णांस्तेनैव पीडयेत्।
दशमूलस्य निष्क्वाथे रास्नामधुककल्कवत् ॥ १२२ ॥
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वो नु तत्स्मृतम्।
स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥ १२३ ॥
स्निग्धाम्लोष्णैश्च लव्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम्।
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥ १२४ ॥
चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत्।
वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥ १२५ ॥
पैत्ते सर्पिः पिबेत्सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः।
पाचनार्थं पिबेत्पक्के कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ १२६ ॥
पाठाद्विरजनीमूर्वा पिप्पलीजातिपल्लवैः।
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं संपक्वपीनसे ॥ १२७ ॥
पूयास्रे रक्तपित्तघ्नः कषाया नावनानि च।
पाकदाहाद्यरूक्षेषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥ १२८ ॥
स्नेहनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः।
मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् ॥ १२९ ॥
घृतं क्षीरं यवाः शालिगोधूमा जाङ्गला रसाः।
शीताम्लास्तिक्तशाकानि यूषा मुद्गादिभिर्हिताः ॥ १३० ॥

गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥ १३१ ॥
लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफघ्नं वमनमुत्क्लिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥ १३२ ॥
अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावे सकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १३३ ॥
मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णैः प्रायः प्रधमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥ १३४ ॥
भार्गीसदनतर्कारीसुरसादिविपाचितम् ।
तैलं सर्षपजं बल्यं कफपीनसशान्तये ॥ १३५ ॥
आर्तकालवचालं वा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ।
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ १३६ ॥
पाकान्मुक्ते घने नस्यमेतन्मेदोऽन्विते कफे ।
स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्दनं कफपीनसे ।
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुभिः ॥ १३७ ॥
वार्ताककुलकव्योषकुलत्थाढकिमुद्गजाः ।
यूषाः कफघ्नमन्नं च शस्तमुष्णाम्बुसेचनम् ॥ १३८ ॥
सर्वजित्पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽर्बुदाधिमांसेषु क्रिया सर्वेष्ववेक्ष्य च ॥ १३९ ॥

इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

(अथ शिरोरोगनिदानम् ।)

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्पित्तात्सदाहार्तिकफाद्गुरुः स्यात् ।
सर्वैस्त्रिदोषं क्रिमिभिस्तु कण्डूदौर्गन्ध्यतोदार्तियुतं शिरः स्यात् १४०

इति शिरोरोगनिदानम् ।

(अथ शिरोरोगचिकित्सा)

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान्स्वेदान्सनावनान् ।
पानान्नमुपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १४१ ॥
तैलभृष्टैरगुर्वाद्यैः सुखोष्णैश्चोपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मांसैश्च शस्यते ॥ १४२ ॥

रास्नास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत् ।
तैलं रास्नाद्विकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ १४३ ॥
बलामधूकयष्ट्याह्वविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ १४४ ॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुला रसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातपित्तामयापहम् ॥ १४५ ॥"
दशमूलबलारास्नात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्तुण्डाङ्घ्रि वर्जितम् ॥ १४६ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ १४७ ॥
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ १४८ ॥

इति मायूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ १४९ ॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामधूकर्द्धिपरूषकैः ।
समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीसुरदारुभिः ॥ १५० ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमुस्तकैः ।
मृणालबिसशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः ॥ १५१ ॥
शतावरीविदारीक्षुबृहतीशारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककसेरुकैः ॥ १५२ ॥
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपुष्करैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ १५३ ॥
मधूकाक्षोटवातामसुञ्जाताभिषुकैरपि ।
द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्केन साधितम् ॥ १५४ ॥
तत्पक्कं नावनेऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ प्रयोजयेत् ।

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥ १५५ ॥

मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथार्दिते ।
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १५६ ॥
ऋतुस्नाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।
महामायूरमित्येतद्घृतमात्रेयपूजितम् ॥ १५७ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्पेनानेन विपचेत्सर्पिरूर्ध्वगदापहम् ॥ १५८ ॥
पैत्ते घृतं पयःसेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नं चापि पित्तनुत् ॥ १५९ ॥
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् ॥ १६० ॥
त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तत्स्यात्तु पैत्तिके ॥ १६१ ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं शुभम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वापि पित्तजे ॥ १६२ ॥
कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः ।
शुद्धं प्रलेपपानाद्यैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १६३ ॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्बस्तिभिरेव च ।
कफानिलोत्थिते दाहशोषयो रक्तमोक्षणम् ॥ १६४ ॥
एरण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।
धूमवर्तिं पिबेद्गन्धैः सकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १६५ ॥
सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।
क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥ १६६ ॥
त्वग्दन्ती व्याघ्रकरजविडङ्गं नवमालिका ।
अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ।
क्षवकोऽश्मन्तको बिल्वं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका ॥ १६७ ॥
फणिज्झकश्च तैस्तैलमविसूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैषां प्रधमनं हितम् ॥ १६८ ॥

फलं शिग्रुकरञ्जाभ्यां सव्योषं चावपीडकम् ।
कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ।
शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ॥ १६९ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

(अथ मुखरोगनिदानम् ।)

"मुखामये मारुतजे तु शोषकार्कश्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं प्रस्रंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥ १७० ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात्समूर्च्छा विविधा रुजश्च वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥१७१॥
कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्वं स्नेदोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानलता च तन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥ १७२ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे भवन्ति यस्मिन्स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदाच्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥ १७३ ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ १७४ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

(अथ मुखरोगचिकित्सा ।)

धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्छर्दनलङ्घनम् ।
भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुद्धितम् ॥ १७५ ॥
पिप्पल्यगुरुदार्वीत्वग्यवक्षारो रसाञ्जनम् ।
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ॥ १७६ ॥
मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ।
शीधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ॥ १७७ ॥"
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्वीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ॥ १७८ ॥
दन्तानां घर्षणाद्रक्तस्रावकण्डूरुजापहम् ।

पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ॥ १७९ ॥

पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ।
गुडे पुराणे द्विगुणे क्वथिते गुडिकाः कृताः ॥ १८० ॥
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ।
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ॥ १८१ ॥
गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ १८२ ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८३ ॥

इति कालकचूर्णम् ।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्वी त्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८४ ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ १८५ ॥

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्वीका कटुका व्योषं दार्वी त्वक् त्रिफला घनम् ।
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १८६ ॥

इति मृद्वीकादिचूर्णम् ।

पाठां रसाञ्जनं मूर्वां तेजोह्वेति च चूर्णितम् ।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगभिषग्जितम् ।
योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १८७ ॥
कटुकातिविषापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १८८ ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ १८९ ॥
तालुशोषे सतृष्णास्यसर्पिषौत्तरभक्तिकम् ।
नावनं मधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ॥ १९० ॥
मुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहः ॥ १९१ ॥

सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
कषायतिक्तकाः शीताः क्वाथाश्च मुखधावनाः ॥ १९२ ॥
तुलां खदिरसारस्य द्वितुलामरिमेदसः ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १९३ ॥
द्रोणशेषं कषायं तं पक्त्वा भूयः पचेच्छनैः ।
ततस्तस्मिन्घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥ १९४ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वत्वगेलापद्मकेशरम् ॥ १९५ ॥
लाक्षा रसाञ्जनं मांसी त्रिफला लोध्रवालकम् ।
रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ॥ १९६ ॥
यवासागुरुपत्तङ्गगैरिकाञ्जनमावपेत् ।
लवङ्गनखकक्कोलजातिकोशान्पलोन्मितान् ॥ १९७ ॥
कर्पूरकुडवं चापि पुनः शीतेऽवतारिते ।
ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धारयेत् ॥ १९८ ॥
तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
दन्तानां चलनं भ्रंशं शौषिर्यक्रिमिरोगनुत् ॥ १९९ ॥
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम् ।
स्रावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलरोगनुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥ २०० ॥

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

"वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनगन्धरूपैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदंतकषायवक्त्रस्य मतोऽनिलेन ॥ २०१ ॥
कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम् ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबन्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २०२ ॥
अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशनगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकश्चास्यरसोऽरुचिश्च त्रिदोषजं नैकरसं भवेत्तु ॥ २०३ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

(अथारोचकचिकित्सा ।)

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २०४ ॥
कुष्टसौवर्चलाजाजीशर्करा मरिचं विडम् ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनम् ॥ २०५ ॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम् ।
आर्द्रा दाडिमनिर्यासाश्चाजाजीशर्करायुताः ॥ २०६ ॥
सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान्हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ २०७ ॥
कारवी मरिचाजाजी द्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ।
सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ २०८ ॥
बस्तिः समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोघ्नजे ॥ २०९ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

(अथ कर्णरोगनिदानम् ।)

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।
शोफः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिश्रवणं च पित्तात् ॥२१०॥
वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्लस्निग्धाश्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ २११ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

(अथ कर्णरोगचिकित्सा ।)

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत्क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्रावे व्रणक्रियाः ॥ २१२ ॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात्स्नेहांश्च पूरणान् ।
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिस्तैलं च सार्षपं पचेत् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ॥ २१३ ॥
देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
तैलं सिद्धं बस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ २१४ ॥

वराटकान्समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने नवे ।
तद्भस्म श्च्योतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ॥ २१५ ॥
रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ।
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २१६ ॥
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ॥ २१७ ॥
भूर्जग्रन्थि बिडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ॥ २१८ ॥
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत् ।
बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ॥ २१९ ॥
क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ।
मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलाबलम् ॥ २२० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

(अथ नेत्ररोगनिदानम् ।)

अल्पास्रुरागाऽनुपदेहता च प्रस्पन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
पित्तात्तु दाहार्तिरुजोऽतिरागाः पीतोपदेहः सुभृशोष्णमस्रम् ॥२२१
शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलास्रु नेत्रस्य खेटाद्गुरुता सकण्डूः ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातान्नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात्॥२२२॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥२२३॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

(अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।)

नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु बिडालकः ।
कार्यो दाहोपदेहाश्रुशोफरागनिवारणः ॥ २२४ ॥
नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।
निघृष्टं वातिके तद्वन्मुस्तसैन्धवगैरिकम् ॥ २२५ ॥

तथा शावरकं लोध्रं घृतभृष्टं बिडालकः ।
कार्या हरीतकी तद्वद्धृतभृष्टा रुजापहा ॥ २२६ ॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्बिडालकः ।
कार्यः पद्मकयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा ॥ २२७ ॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्यस्तथा क्षौद्रप्रियङ्गुः समनःशिलः ॥ २२८ ॥
सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्बहिरक्ष्णोः प्रलेपनम् ।
पक्ष्मण्यस्पृश्यता कार्यं संपाके त्वञ्जनं त्र्यहात् ॥ २२९ ॥
आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिः शुभः ।
कोष्णाः सैरण्डतर्कारीबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ २३० ॥
द्राक्षा दार्वी समञ्जिष्ठा लाक्षा द्विमधुकोत्पलैः ।
क्वाथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥ २३१ ॥
नागरं त्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
कोष्णमाश्च्योतनं मिश्रैरौषधैः सन्निपातके ॥ २३२ ॥
बृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ २३३ ॥
सुमनःक्षारकाः शङ्खास्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३४ ॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २३५ ॥
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दार्वीं चाष्टपलांशिकाम् ।
जले पक्त्वा रसे पूते पुनः पक्वे रसे घने ॥ २३६ ॥
कर्षश्च श्वेतमरिचा द्रोणीपुष्पा नवोत्पलम् ।
चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी ॥ २३७ ॥
अमृता मधुकं निम्बपटोलं छागलं शकृत् ।
वासा प्रपौण्डरीकं च दार्वी कालानुसारिणी ॥ २३८ ॥
एषामष्टपलान्भागान्सुधौताञ्जर्जरीकृतान् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे घने रसे ॥ २३९ ॥

सितामरिचयोः कर्षं जातिपुष्पान्नवोत्पलम् ।
चूर्णं कृत्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी ॥ २४० ॥
शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रप्लवास्थिभिः ।
स्रोतोऽजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ २४१ ॥
शाणार्धं मरिचाद्द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्जनात् ॥ २४२ ॥
पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ २४३ ॥
बस्तमूत्रे त्र्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।
चूर्णाञ्जनं च तैमिर्यक्रिमिपैल्ल्यमलापहम् ॥ २४४ ॥
सौवीरमञ्जनं तुत्थं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोहमणयः पौष्पमञ्जनम् ॥ २४५ ॥
सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वैयमनुत्तमा ॥ २४६ ॥
कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ २४७ ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च वर्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २४८ ॥
त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ २४९ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ।
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ २५० ॥

इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात्समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥ २५१ ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ।
घृतमिश्राञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २५२ ॥

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।
जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्यादुपक्रिया ॥ २५३ ॥
कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुदमलेषु च ॥ २५४ ॥
धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।
पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ २५५ ॥
धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः ।
क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्यं पटलं च रसक्रिया ॥ २५६ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

(अथ खालित्यरोगनिदानम् ।)

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वाशु कुर्यात्खलितं नरस्य ।
किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्धरित्प्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् २५७

इति खालित्यनिदानम् ।

(अथ खालित्यचिकित्सा ।)

इत्यूर्ध्वजत्रूत्थगदैकदेशः प्रोक्तश्चिकित्सां तु परां निबोध ।
विस्तारतः संग्रहतश्च सम्यग्यथाक्रमं सौम्य मयोच्यमानाम् ॥२५८॥

खालित्ये पलिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।
नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥ २५९ ॥
सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ।
नस्यं स्यादनुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ॥ २६० ॥
नस्यं स्याद्भिषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।
क्षीरात्सहचराद्भृङ्गराजाच्च सुरसाद्रसात् ॥ २६१ ॥
प्रस्थैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्ट्याह्वपलकल्कितः ।
सिद्धः शैलासने भाण्डे मेषशृङ्गे च संस्थितः ॥ २६२ ॥
भिषजात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ।
उत्पाट्य पलितं देयौ तावुभौ पलितापहौ ॥ २६३ ॥
मार्कवस्वरसात्क्षीराद्विप्रस्थं मधुकात्पलम् ।
तैः पचेत्कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ॥ २५४ ॥

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ।
सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ॥ २६५ ॥
मार्कवं काकमाची च मधूकं देवदारु च ।
पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥ २६६ ॥
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम् ।
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥ २६७ ॥
नीलीभल्लातकास्थीनि कासीसमदयन्तिकाः ।
सोमराज्यसनः शस्तं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ॥ २६८ ॥
पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याम्रजम्बूफलानि च ।
पृथक् पञ्च पलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ॥ २६९ ॥
बैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥ २७० ॥
लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
पाने नस्तः क्रियायां च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥ २७१ ॥
एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ २७२ ॥

इति महानीलतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
कार्षिकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः ॥ २७३ ॥
सिद्धः सप्रतिमर्शः स्यात्सर्वमूर्धगदापहः ।
क्षीरं पियालयष्ट्याह्वे जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥ २७४ ॥
कृष्णा वक्रे प्रलेपः स्याद्धरिल्लोमनिवारणः ।
यष्ट्याह्वतिलकिञ्जल्कक्षौद्रमामलकानि च ॥ २७५ ॥
बृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत्केशान्मूर्धप्रलेपनम् ।
पचेत्सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २७६ ॥
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशि ।
तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णमृदुमूर्धजम् ।
अतश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ २७७ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

(अथ स्वरभेदचिकित्सा ।)

सर्पींष्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
तैलैश्चतुष्प्रयोगैश्च बलारास्नामृताह्वयैः ॥ २७८ ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतान्रसान् ।
मायूरं चीरसर्पिर्वा पिबेत्र्यूषणमेव वा ॥ २७९ ॥
पैत्तिके तु विरेकः स्यात्पयश्च मधुरैः शृतम् ।
सर्पिर्गुडा जीवनीयं वासासिद्धं घृतं तथा ॥ २८० ॥
कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
विरेको वमनं धूमो यवान्नकटुसेवनम् ॥ २८१ ॥
चव्यभार्ग्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रकान् ।
लिह्याद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः ॥ २८२ ॥
रक्तजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ २८३ ॥
यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
पित्तजस्वरभेदघ्नं शिरावेधश्च रक्तजे ॥ २८४ ॥
सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु शिराविधिः ।
कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वां चिकित्सिताम् ॥ २८५ ॥
शेषेष्वादौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥ २८६ ॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां बस्तिहृन्मूर्धसंश्रयाः ।
तस्मात्तु स्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः ॥ २८७ ॥
अध्यात्मलोके वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥ २८८ ॥
विरुद्धैरपि नत्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥ २८९ ॥"

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।
विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥ २९० ॥

इति चरकसंहितायां त्रिमर्मीयचिकित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥ १ ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ २ ॥
भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानां तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥ ३ ॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि भिषग्वर ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥ ४ ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ ५ ॥
"स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥ ६ ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥ ७ ॥
स्नेहाच्चामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।
रुद्ध्वाशु गौरवादूरू यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥ ८ ॥
पूरयेत्सक्थिजङ्घोरु दोषो मेदो बलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ९ ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः ॥ १० ॥

गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥ ११ ॥
ऊरू श्लेष्मा समेदस्को दोषौ द्वावभिभूय तु ।
स्तम्भयेत्स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १२ ॥
प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
लोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ १३ ॥
वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ १४ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ।
पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १५ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चलने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयो हि संभग्नावूरुपादौ च मन्यते ॥ १६ ॥
यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १७ ॥
तस्य न स्नेहनं कार्यं न बस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ १८ ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं बस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥ १९ ॥
कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात्सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्थौ च स्रंसनात्तावुभावपि ॥ २० ॥
पक्वाशयस्थाः सर्वे च बस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः ॥ २१ ॥
वातस्थाने हिते शैत्याद्द्वयोः स्तम्भाश्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥ २२ ॥
तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥ २३ ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्द्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥ २४ ॥

सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥ २५ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाच्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २६ ॥
समङ्गां शाल्मलीं बिल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि । ''
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीशं नलदं तथा ॥ २७ ॥
मुस्तं हरीतकीं लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ।
देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् ॥ २८ ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ।
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ॥ २९ ॥
भल्लातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ।
सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान्कल्कानूरुग्रहापहान् ॥ ३० ॥
शार्ङ्गष्टां मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ।
मूर्वामारग्वधां पाठां करञ्जं कुलकं तथा ॥ ३१ ॥
पिबेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाप्लुतम् ।
सक्षौद्रं दधिमण्डं वाप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ॥ ३२ ॥
मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥ ३३ ॥
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराह्वं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ ३४ ॥
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलान्वितम् ।
फलीं व्याघ्रनखं हेमं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ॥ ३५ ॥
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ।
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ॥ ३६ ॥
अपतर्पणजश्चेत्स्याद्दोषः संतर्पयेद्धि तम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥ ३७ ॥

रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिपूर्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ ३८ ॥
पीलुपर्णी पयस्या च रास्ना गोक्षुरको वचा ।
सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥ ३९ ॥
सक्षौद्रात्प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वापि ना पिबेत् ।
कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ४० ॥
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
रौक्षान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्ततश्च स विमुच्यते ॥ ४१ ॥
द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाढके ॥ ४२ ॥
आरनालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुग्रहार्शोऽर्तिसर्ववातविकारनुत् ॥ ४३ ॥
पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४४ ॥
इत्यष्टकट्वरतैलम् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्बाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ ४५ ॥
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥ ४६ ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ ४७ ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
तर्कारीशिग्रुसुरसविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥ ४९ ॥
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
पिष्ट्वा ससर्षपं मूत्रेऽध्युषितं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ५० ॥

वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिग्रुकौ।
हिंस्रार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरुकाः॥ ५१॥
दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम्।
ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम्॥ ५२॥
श्योनाकं खदिरं बिल्वं बृहत्यौ सरलासनौ।
शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान्॥ ५३॥
अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत्।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः॥ ५४॥
"कफक्षयार्थं सह्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत्।
स्थलान्याक्रामयेत्कालं शर्कराः सिकतास्तथा॥ ५५॥
प्रतारयेत्प्रतिस्रोतां नदीं शीतजलां शिवाम्।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनःपुनः॥ ५६॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत्।
श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतमावहेत्॥ ५७॥
तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम्।
शरीरं बलमग्निं च कार्यैषा रक्षता क्रिया॥ ५८॥"

तत्र श्लोकः।

हेतुः प्राग्रूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वमेव च।
द्विविधं भेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते॥ ५९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

"वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम्।
वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः॥ १॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ २ ॥
प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।
देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ३ ॥
स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकर्णजिह्वाक्षिनासिकाः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासाहारादि कर्म च ॥ ४ ॥
उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नौजो बलवर्णादि कर्म च ॥ ५ ॥
स्वेददोषाम्बुवाहानि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।
अन्तरग्नेश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥ ६ ॥
देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।
गतिप्रसरणाक्षेपनिमेषादिक्रिया सदा ॥ ७ ॥
वृषणौ बस्ति मेढ्रं च नाभ्यूरू वंक्षणौ गुदम् ।
अपानस्थानयत्रस्थः शुक्रमूत्रशकृन्ति सः ॥ ८ ॥
सृजत्यार्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।
स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥ ९ ॥
विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।
शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति वा ॥ १० ॥
सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।
अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ ११ ॥
तानुच्यमानान्पर्यायैः सहेतूपक्रमान् शृणु ।
केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथावृतम् ॥ १२ ॥
रूक्षशीताल्पलध्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादति ॥ १३ ॥
लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ १४ ॥
दुःखशय्यासनात्क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्भयादपि ।
वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।
मर्माघाताद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानावतंसनात् ॥ १५ ॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
करोति विविधान्व्याधीन्सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रितान् ॥ १६ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ १७ ॥
सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्थिपर्वणामपि ।
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ १८ ॥
खाञ्ज्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ १९ ॥
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ॥ २० ॥
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ २१ ॥
तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च मारुते ॥ २२ ॥
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ २३ ॥
ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषा गुदे स्थिते ॥ २४ ॥
हृन्नाभिपार्श्वोदररुक्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ २५ ॥
पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ॥ २६ ॥
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥ २७ ॥
रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भाश्चासृग्गतेऽनिले ॥ २८ ॥

गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
सरुक् श्वसितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ २९ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्वप्नः सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३० ॥
क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ ३१ ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ।
बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लिं कुब्जत्वमेव च ॥ ३२ ॥
शरीरं मन्दरुक् शोफं शुष्यति स्पन्दतेऽपि वा ।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा शिरा वाते शिरागते ॥ ३३ ॥
वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ॥ ३४ ॥
अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोष्यासृग्बाहुं पादं च जानु च ॥ ३५ ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धे मुखं जिह्मं करोति च ।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनूस्तथा ॥ ३६ ॥
ततो वक्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते ॥ ३७ ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ताऽवला सज्जति चास्य वाक् ।
दन्ताश्चलन्ति बाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥ ३८ ॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।
अर्धे तस्मिन्मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम् ॥ ३९ ॥
मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंज्ञितम् ॥ ४० ॥
अन्तरायस्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ॥ ४१ ॥
जृम्भा वदनसङ्गश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ।
इत्युक्तस्त्वन्तरायामो बहिरायाम उच्यते ॥ ४२ ॥

पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा शिरावलीः ।
श्रितः कुर्याद्धनुस्तम्भं बहिरायामसंज्ञकम् ॥ ४३ ॥
चापवन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवा च मृद्यते ॥ ४४ ॥
दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्रावश्च वाग्ग्रहः ।
जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ ४५ ॥
हनुमूले स्थिते बन्धात्संस्रयत्यनिलो हनुम् ।
विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात्संवृतमाननम् ॥ ४६ ॥
हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुसंवृतवक्त्रताम् ।
हनुमूले स्थितो वायुः करोति बहुकष्टदम् ॥ ४७ ॥
मुहुराक्षिपति क्रुद्धो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ।
पाणिपादं च संशोष्य शिराः सस्नायुकण्डराः ॥ ४८ ॥
पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः ।
दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥ ४९ ॥
स्वस्थः स्याददिताद्यानां मुहुर्वेगागमे गते ।
पीड्यते पीडनैस्तैस्तैर्भिषगेतान् विवर्जयेत् ॥ ५० ॥
हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ।
कुर्याच्चेष्टानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ॥ ५१ ॥
गृहीत्वा वा शरीरार्धं शिराः स्नायुं विशोष्य च ।
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलनुत् ॥ ५२ ॥
एकाङ्गरोगं तं विद्यात्सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ।
स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ॥ ५३ ॥
गृध्रसीः स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ ५४ ॥
खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ।
स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ॥ ५५ ॥
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ।
धात्वावृतक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन च ॥ ५६ ॥

वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः ।
वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्द्वयोस्तत्राप्युदीरणः ॥ ५७ ॥
कुपितस्तौ समुद्धूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसादींश्चोपशोषयन् ॥ ५८ ॥
लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः ।
कट्वम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ॥ ५९ ॥
शीतगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ।
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते ॥ ६० ॥
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम् ।
भवेत्सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ॥ ६१ ॥
कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ।
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ॥ ६२ ॥
चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ।
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसा वृतः ॥ ६३ ॥
स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पीडनं चाभिनन्दति ।
संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६४ ॥
मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ॥ ६५ ॥
शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ।
भुक्ते कुक्षौ च रुग्जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ ६६ ॥
मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ।
वर्चोवृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति ॥ ६७ ॥
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
चिरात्पीडितमन्येन दुःखं शुष्कं शकृत्सृजेत् ॥ ६८ ॥
श्रोणीवंक्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
अस्वस्थं हृदयं चैव स च वर्चोवृतेऽनिलः ॥ ६९ ॥
सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुब्जतार्दितम् ।
पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्गुत्वं खण्डवातता ॥ ७० ॥

स्तम्भनं चाढ्यवातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये ।
एते स्थानस्य गाम्भीर्याद्यत्नात्सिध्यन्ति वा न वा ॥ ७१ ॥
नवान्बलवतां त्वेतान्साधयेन्निरुपद्रवान् ।
क्रियामतः सिद्धतमां वातरोगापहां शृणु ॥ ७२ ॥
केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ॥ ७३ ॥
स्नेहे क्लान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपै रसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ ७४ ॥
पायसैः कृशरैरम्ललवणैः सानुवासनैः ।
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ॥ ७५ ॥
स्वभ्यक्तस्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ।
तथान्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ॥ ७६ ॥
स्नेहार्द्रं स्विन्नमङ्गं तु वक्रं स्तब्धमथापि वा ।
शनैर्नमयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ॥ ७७ ॥
हर्षतोदरुगायासशोथस्तम्भग्रहादयः ।
स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ॥ ७८ ॥
स्नेहश्च धातून्संशुष्कान्पुष्णात्याशु प्रयोजितः ।
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्धयेत् ॥ ७९ ॥
असकृत्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चाप्युपपादयेत् ।
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥ ८० ॥
यद्यनेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ॥ ८१ ॥
घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ।
पयसैरण्डतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ॥ ८२ ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बद्ध्वानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ८३ ॥
दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ।
[illegible] भोज्यैर्वासयुतं नरम् ॥ ८४ ॥

शुद्धस्य चोत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ॥ ८५ ॥
नावनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ।
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ ८६ ॥
पाचनैर्दीपनीयैस्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ।
गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुद्धितम् ॥ ८७ ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथा दोषहराः क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो बस्तयः सानुवासनाः ॥ ८८ ॥
स्वेदाभ्यङ्गा निवातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ८९ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ९० ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विबद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९१ ॥
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ॥ ९२ ॥
सिताकाश्मर्यमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ९३ ॥
मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ।
वायुना वेष्टयमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९४ ॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९५ ॥
बस्तिकर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।
अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
नाडीस्वेदोपनाहाश्चाप्यनूपपिशितैर्हिताः ॥ ९६ ॥
स्वेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
अन्तरा कण्डराङ्गुल्योः शिरावस्त्यग्निकर्म च ॥ ९७ ॥

गृध्रसीषु प्रयुञ्जीत खल्ल्यां तूष्णोपनाहनम्।
पायसैः कृशरैश्चैव शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥ ९८ ॥
व्यात्तानने हनुं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च।
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ॥ ९९ ॥
स्रस्तां सङ्गमयेत्स्थानं स्तब्धां स्विन्नां विनामयेत्।
प्रत्येकं स्थानदूष्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ॥ १०० ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जसेकाभ्यञ्जनबस्तयः।
स्निग्धाः स्वेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ॥ १०१ ॥
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च।
बृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ १०२ ॥
बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे।
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ॥ १०३ ॥
साधयित्वा रसान्स्निग्धान्दध्यम्लव्योषसंस्कृतान्।
भोजयेद्वातरोगार्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ १०४ ॥
एतैरेवोपनाहांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत्।
घृततैलयुतैः साम्लैः क्षुण्णस्विन्नैरनस्थिभिः ॥ १०५ ॥
पत्रोत्क्राथः पयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने।
स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ॥ १०६ ॥
आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम्।
कुलत्थान्बदरान्माषांस्तिलान्रास्नां यवान्बलाम्।
वसादध्यारनालाम्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥ १०७ ॥
नाडीस्वेदं प्रयुञ्जीत पिष्टैश्चैवोपनाहम्।
तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गः पानमेव च ॥ १०८ ॥
मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराह्वं लवणं नतम्।
दधि क्षीरचतुःस्नेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ १०९ ॥
उत्कारिकावेशवारक्षीरमाषतिलोदनैः।
एरण्डबीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥ ११० ॥
सस्नेहैः सरुजं गात्रमालिप्य बहुलं भिषक्।
[illegible] ॥ १११ ॥

क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
मुञ्चेद्रात्रौ दिवाबद्धं चर्मभिश्च सलोमभिः ॥ ११२ ॥
फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान्सुशीतलान् ।
प्रदेहानुपनाहांश्च गन्धैर्वातहरैरपि ।
पायसैः कृशरैश्चैव कारयेत्स्नेहसंयुतैः ॥ ११३ ॥
रूक्षशुद्धानिलार्तानामतः स्नेहान्प्रवक्ष्यते ।
विविधान्विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ॥ ११४ ॥
द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुष्पलान् ।
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥ ११५ ॥
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ॥ ११६ ॥
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनबस्तिषु ॥ ११७ ॥
चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ११८ ॥
बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यमूर्ध्वगतेऽनिले ॥ ११९ ॥
ग्राम्यानूपौदकानां तु भित्त्वास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ १२० ॥
जीवकर्षभकास्फोता विदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ॥ १२१ ॥
तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गात्तथापानानुवासनात् ।
शिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥ १२२ ॥
ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत्स्यादमृतोपमम् ॥ १२३ ॥
तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजाः ।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु शस्यते ॥ १२४ ॥
प्रस्थः स्यात्त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ।
कृष्णगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥ १२५ ॥

रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत्पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥ १२६ ॥
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ॥ १२७ ॥
मज्जानं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत् ॥ १२८ ॥
शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १२९ ॥
निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा स्वरसं ततः ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्टानिलार्तिषु ॥ १३० ॥
हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ।
कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ॥ १३१ ॥
मूलकस्वरसे क्षीरसमे स्थाप्यं त्र्यहं दधि ।
तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३२ ॥
यष्ट्याह्वशर्करारास्नालवणार्द्रकनागरैः ।
सुपिष्टैः पलिकैः पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ॥ १३३ ॥
पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ।
पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३४ ॥
पयसाष्टगुणेनैतत्सर्ववातविकारनुत् ।
संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ॥ १३५ ॥
यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ।
बिल्वाच्चाञ्जलिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ॥ १३६ ॥
तेन तैलं कषायेण फलाम्लैः कटुभिस्तथा ।
पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्तः शीते प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥"
सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।
चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ॥ १३८ ॥
रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।
निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ॥ १३९ ॥

सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ।
मूलकल्काद्दशपलं पक्त्वा क्षीरे चतुर्गुणम् ॥ १४० ॥
सिद्धेऽस्मिञ्छर्कराचूर्णादष्टादशपलं भिषक् ।
विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ॥ १४१ ॥
श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥ १४२ ॥
तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात्सर्वानिलार्तिषु ।
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ १४३ ॥
बलाशतं गुडूच्यश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् ।
जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ १४४ ॥
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ।
पचेत्साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ १४५ ॥
शटीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ।
पद्मकातिविषामुस्तसूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ १४६ ॥
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ॥ १४७ ॥
पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
त्वक्कुन्दुरुककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ॥ १४८ ॥
लवङ्गनखकक्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनपल्लवैः ॥ १४९ ॥
सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते ।
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजयेत् ॥ १५० ॥
श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं गुल्मान्क्षतं क्षयम् ।
प्लीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥ १५१ ॥
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ।
अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ १५२ ॥

इति बलातैलम् ।

तुलाः पञ्च गुडूच्यास्तु द्रोणेष्वष्टस्वपां पचेत् ।
पादशेषे समं क्षीरं तैलस्य ह्याढकं पचेत् ॥ १५३ ॥

एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
बलातामलकीमेदाशतपुष्पर्द्धिजीवकैः ॥ १५४ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ १५५ ॥
शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ।
वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ॥ १५६ ॥
वीराशल्लकिमुस्तत्वक्पत्रर्षभकवालकैः ।
महैलाकुङ्कुमस्पृक्कात्रिदशाह्वैश्च कार्षिकैः ॥ १५७ ॥
मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधूकाष्टपलेन च ।
कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ॥ १५८ ॥
उन्मादारत्यपस्मारैरार्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ।
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।
कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥ १५९ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

रास्ना सहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥ १६० ॥

इति रास्नातैलम् ।

एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यश्वगन्धयोः ।
कल्पोऽयमष्टगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ १६१ ॥

इति बला-नागबला-प्रसारण्यश्वगन्धातैलानि ।

मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत्कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥ १६२ ॥
पिप्पल्यतिविषारास्नाचविकागुरुशिग्रुकैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥ १६३ ॥
पुष्कराह्वशटीबिल्वशताह्वानतदारुभिः ।
तत्सिद्धं पीतमत्युग्रान्हन्ति वातात्मकान्गदान् ॥ १६४ ॥

इति मूलकाद्यतैलम् ।

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
अश्वगन्धाचित्रकयोः क्वाथे तैलाढकं पचेत् ॥ १६५ ॥
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।
प्राक् तैलाच्चापसिद्धं च स्यादेतद्द्विगुणोत्तरम् ॥ १६६ ॥

इति वृषमूलादि सकल्कवृषमूलादि च तैलम् ।

रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृताः ।
स्योनाकदारुसंपाका हयगन्धात्रिकण्टकाः १६७ ॥
एषां दशपलान्भागान्कषायमुपकल्पयेत् ।
ततस्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ १६८ ॥
दध्यारनालमाषाम्बुमूलकेक्षुरसैः शुभैः ।
पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १६९ ॥
प्लीहमूत्रग्रहश्वासकासमारुतरोगनुत् ।
एतन्मूलकतैलाख्यं वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १७० ॥

इति रास्नातैलम् ।

यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिग्रुबिल्वयोः ।
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोऽन्वितम् ॥ १७१ ॥
साधयित्वा क्षिपग्दद्यात्सर्ववातामयापहम् ।
लशुनस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥ १७२ ॥
तैलान्येतान्यृतुस्नातामङ्गनां पाययेत च ।
पीत्वान्यतममेषां हि वन्ध्यापि जनयेत्सुतम् ॥ १७३ ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥ १७४ ॥
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
"तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥ १७५ ॥
नास्ति तैलात्परं किंचिदौषधं मारुतापहम् ।
व्यवाय्युष्णगुरुस्नेहात्संस्काराद्बलवत्तरम् ॥ १७६ ॥
गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान्गदान् ॥ १७७ ॥

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥ १७८ ॥
पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यत्यासात्कारयेत्सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते ॥ १७९ ॥
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीवलाश्रितम् ॥ १८० ॥
मधुयष्टिबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥ १८१ ॥
कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ १८२ ॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं शुभम् ।
संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ १८३ ॥
आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ।
पक्वाशये विरेकं तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ॥ १८४ ॥
स्वेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पक्वाशयाच्युतः ।
पित्तं वा दर्शयेल्लिङ्गं बस्तिभिस्तौ विनिर्हरेत् ॥ १८५ ॥
श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ।
निरूहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत्क्षीरसंयुतैः ॥ १८६ ॥
मधुरौषधसिद्धैश्च तैलैस्तमनुवासयेत् ।
शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ॥ १८७ ॥
हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः ।
स शेषः स्यात्क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ॥ १८८ ॥
शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ।
प्रमेहवातमेदोघ्नीमामसवाते प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
स्वेदाभ्यङ्गा रसाः क्षीरं स्नेहा मांसावृते मताः ।
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्रेतसावृते ॥ १९० ॥
अन्नावृते तु वमनं पाचनं दीपनं लघु ।
मूत्रलानि तु मूत्रस्थे स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥ १९१ ॥

एरण्डतैलं वर्चःस्थे स्निग्धोदावर्तवत्क्रिया ।
स्वस्थानस्थो बली दोषः प्रोक्तं स्वैरौषधैर्जयेत् ॥ १९२ ॥
वमनैर्वा विरेकैर्वा बस्तिभिः शमनेन वा ।
इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्यथायथम् ।
मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥ १९३ ॥
लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ।
प्राणो वृणोत्यपानादीन्प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च ।
उदानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ॥ १९४ ॥
विंशतिर्वरणान्येतान्युल्बणानां परस्परम् ।
मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्पयेत् ॥ १९५ ॥
सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् ।
व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजत्रुकम् ॥ १९६ ॥
स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ।
प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९७ ॥
प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ।
चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ॥ १९८ ॥
समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपार्श्ववेदना ।
शूले चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ॥ १९९ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ॥ २०० ॥
ततोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ।
कर्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ।
उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ॥ २०१ ॥
सिञ्चेदाश्वासयेच्चैव सुखं चैवोपपादयेत् ।
ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासादयो गदाः ।
स्युर्वाते तत्र बस्त्यादिभोज्यं चैवानुलोमनम् ॥ २०२ ॥
मोहोऽल्पोऽग्निरतीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ।
वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ॥ २०३ ॥

वस्त्याध्मानमुदावर्तगुल्मार्तिपरिकर्तिकाः ।
लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ॥ २०४ ॥
अपानेनावृतेऽव्याने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम् ।
अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ॥ २०५ ॥
मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽग्न्योजोबलक्षयः ।
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ॥ २०६ ॥
स्तब्धताल्पाग्निताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् ।
उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ॥ २०७ ॥
पञ्चान्योन्यावृतानेवं वातान्बुध्येत लक्षणैः ।
एषां स्वकर्मणां हानिर्वृद्धिर्वावरणे मता ॥ २०८ ॥
यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणे पृथक् ।
सलिङ्गभेषजं सम्यक् शृणु त्वं बुद्धिवृद्धये ॥ २०९ ॥
स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।
द्वादशावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिषग्जितम् ॥ २१० ॥
कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहं पानबस्त्यादि सर्वशः ।
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ॥ २११ ॥
उदाने योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ।
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ॥ २१२ ॥
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा ।
स्वं स्थानं गमयेदेवं वृतानेतान् विमार्गगान् ॥ २१३ ॥
मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता ।
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ॥ २१४ ॥
ष्ठीवनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ।
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्दिरेव च ॥ २१५ ॥
मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसोः क्लमः ।
ओजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ॥ २१६ ॥
आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ।
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ॥ २१७ ॥

अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ।
पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ॥ २१८ ॥
अस्वेदो वह्निमान्द्यं च लोमहर्षस्तथैव च ।
कफावृते समाने स्याद्गात्राणां चातिशीतता ॥ २१९ ॥
व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्वाङ्गगः क्लमः ।
गात्रविक्षेपसङ्गश्च ससंतापः सवेदनः ॥ २२० ॥
गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजः ।
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथाधिकः ॥ २२१ ॥
हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वक् तापश्च गुदमेढ्रयोः ।
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसः संप्रवर्तनम् ॥ २२२ ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥ २२३ ॥
लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।
उपलक्ष्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ॥ २२४ ॥
यद्यस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरौ स्मृतौ ।
दोषौ बहुविधान्व्याधीन्दर्शयेतां यथा निजान् ॥ २२५ ॥
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ।
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ॥ २२६ ॥
विशेषाज्जीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ।
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥ २२७ ॥
सर्वेऽप्येते परिज्ञेयाः परिसंवत्सरात्तथा ।
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमाः ॥ २२८ ॥
हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मातीसार एव च ।
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ २२९ ॥
तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ।
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणापि वा ॥ २३० ॥
भिषग्जितैरतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ।
अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥ २३१ ॥

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम्।
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मारुते शुभम्॥ २३२॥

यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः।
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा स्रंसनं हितम्॥ २३३॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते।
शैलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयसा गुग्गुलोस्तथा॥ २३४॥

लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यस्येत्क्षीरभुङ्नरः।
अभयामलकीयोक्तानेकादश मिताशनः॥ २३५॥

अपानेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम्।
वातानुलोमनं यच्च पक्वाशयविशोधनम्॥ २३६॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम्।
प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत्॥ २३७॥

पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्याविरोधिभिः।
कफावृते कफघ्नैस्तु मारुतस्यानुलोमनैः॥ २३८॥

लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च॥ २३९॥

क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक्।
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु॥ २४०॥"

तत्र श्लोकौ।

ज्ञात्मनः स्थानवशाच्छरीरे स्थानानि कर्माणि च देहधातोः।
कोपहेतुः कुपितश्च रोगान्स्थानेषु चान्येषु वृतोऽवृतश्च॥ २४१॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता।
तान्देशसात्म्यर्तुबलान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी॥ २४२॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ १ ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
हेतुलक्षणभैषज्यान्यथास्मै गुरुरब्रवीत् ॥ २ ॥
"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ३ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥ ४ ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥ ५ ॥
अचंक्रमणशीलानां [illegible]यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशु[illegible] प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ६ ॥
कषायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारादभोजनात् ।
हयोष्ट्रखरयानाम्बुक्रीडाप्लवनलङ्घनात् ॥ ७ ॥
उष्णे चात्यध्वगमनाद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥ ८ ॥
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।
खुडं वातबलासाख्यमाढ्यवातं च नामभिः ॥ ९ ॥
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः सर्वसन्धयः ।
कृत्वादौ हस्तपादेषु मूलं देहे विधावति ॥ १० ॥
सौक्ष्म्यात्सर्वसरत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायणैः ।
पर्वस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ॥ ११ ॥
स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ।
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात्प्रायेण सन्धिषु ।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥ १२ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ १३ ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ १४ ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ १५ ॥
उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत्प्रचक्षते ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १६ ॥
कण्डूदाहरुगायासतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग्बाह्ये ताम्रा तथेष्यते ॥ १७ ॥
गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशार्तिमान् ।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ १८ ॥
रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वंश्च [illegible]वान् ॥ १९ ॥
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे स[illegible]न् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम् ॥ २० ॥
तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।
संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ २१ ॥
विशेषतः शिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य कार्ष्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावता वृद्धिहानयः ॥ २२ ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥ २३ ॥
श्वयथुर्भृशरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदान्वितोऽसृजि ॥ २४ ॥
विदाहो वेदना मूर्च्छा स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषः चोक्तानि पैत्तिके ॥ २५ ॥
स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मन्दाऽरुचिः कफे ।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वं त्रिदोषजम् ॥ २६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २७ ॥
अस्वप्नारोचकाश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा च मदरुक्तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः ॥ २८ ॥
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटा दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ २९ ॥
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
संप्रस्त्रावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥ ३० ॥
वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ३१ ॥
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निवेश्यान्योन्यमाबाध्य वेदनाभिर्हरेदसून् ॥ ३२ ॥
तत्र मुञ्चेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलाबुभिः ।
प्रच्छन्नैर्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥ ३३ ॥
रुग्दाहशूलतोदार्तादसृक् स्राव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तु वै हरेत्सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनान् ॥ ३४ ॥
देशाद्देशं व्रजेत्स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गग्लानौ न तु स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरं च यत् ॥ ३५ ॥
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुशिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ३६ ॥
खाञ्ज्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं वात्यपसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ ३७ ॥
विरेच्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्बस्तिकर्म च ॥ ३८ ॥
सेकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते विशेषं तु निबोध मे ॥ ३९ ॥
बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ४० ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनबस्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सबस्तिभिः ।
शीतैर्निर्वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४२ ॥
वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसेकादि लङ्घनम् ।
कोष्णलेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४३ ॥
कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरुक् कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ४४ ॥
वातपित्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषबलं बुद्ध्वाचरेत्क्रियाम् ॥ ४५ ॥
दिवास्वप्नं ससन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कट्वूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥
पुराणयवगोधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः ।
भोजनार्थे रसार्थे वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥ ४७ ॥
आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः समकुष्ठकाः ।
यूषार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ४८ ॥
सुनिषण्णकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरीः ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ४९ ॥
घृतमांसरसे भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥ ५० ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।"
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५१ ॥
श्रावणीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकैः समैः ।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ५२ ॥
बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नामृद्धिं च पेषयेत् ॥ ५३ ॥
घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥ ५४ ॥

तामलक्या द्विकाकोल्याः पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
कशेरुकाकषायेण कल्कैरेभिः पचेद्घृतम् ॥ ५५ ॥
दत्त्वा परूषकद्राक्षाकाश्मर्येक्षुरसान्समान् ।
पृथग्विदार्याश्च रसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥
एतत्प्रायोगिकं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥ ५७ ॥

इति पारूषकं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्गपर्णीं महामेदां माषपर्णीं शतावरीम् ॥ ५८ ॥
शङ्खपुष्पीमवाक्पुष्पीं रास्नामतिबलां बलाम् ।
पृथग्द्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५९ ॥
पादशेषे समं क्षीरं धात्रीक्षुच्छागलात्रसान् ।
घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्यं फलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मबीजं पुनर्नवाम् ॥ ६१ ॥
नागरं क्षीरकाकोलीं समङ्गां बृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यमुरुमालं निकोचकम् ॥ ६२ ॥
बदराक्षोटवातामसुञ्जाताभिपुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥ ६३ ॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं तच्च प्राशयेदक्षसंमितम् ॥ ६४ ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं हिक्कां स्वरभेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं प्लीहानं वातशोणितम् ॥ ६५ ॥
क्षतशोषमपस्मारमश्मरीं शर्करास्तथा ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥ ६६ ॥
बलवर्णकरं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिर्वृष्यं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ६७ ॥

इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ॥ ६८ ॥

इति द्राक्षादिघृतम्।

पिबेद्घृतं तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ६९ ॥

इति गुडूच्यादिघृतम्।

जीवकर्षभकौ मेदामृष्यप्रोक्तां शतावरीम्।
मधुकं मधुपर्णीं च काकोलीद्वयमेव च ॥ ७० ॥
मुद्गमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम्।
बलामृताविदार्यश्च साश्वगन्धाश्मभेदकाः ॥ ७१ ॥
एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत्।
लाभतश्च वसामज्जधन्वप्रतुदवैष्किरान् ॥ ७२ ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्सिद्धं वातशोणितम्।
सर्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन्घोरांश्च वातजान् ॥ ७३ ॥
स्थिराश्वदंष्ट्रा बृहती शारिवा सशतावरी।
काश्मर्याण्यात्मगुप्ता च वृश्चीरं द्वे बले तथा ॥ ७४ ॥
एषां क्वाथे चतुःक्षीरे पृथक् तैलं पृथग् घृतम्।
मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥ ७५ ॥
पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणा ह्यर्धशर्करा।
खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥ ७६ ॥
तैल पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छिताम्।
सर्पिस्तैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वापि पिबेत्पयः ॥ ७७ ॥
अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसः ससितोपलः।
पाने प्रशस्यते तद्वत्पिप्पलीनागरैः शृतः ॥ ७८ ॥
बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः।
श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥ ७९ ॥
धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम्।
पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तावृतानिलः ॥ ८० ॥
क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः।
बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥ ८१ ॥

कषायमभयानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसे न वा ॥ ८२ ॥
काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां चूर्णं द्राक्षारसेन वा ।
काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूषकाम् ॥ ८३ ॥
शृतां पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुताम् ।
त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत्क्षौद्रेण संयुतम् ॥ ८४ ॥
धात्रीहरिद्रमुस्तानां कषायं वा कफाधिके ।
योगैश्च कल्पविहितैरसकृत्तं विरेचयेत् ॥ ८५ ॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्ज्ञात्वा वातं मलावृतम् ।
निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरबस्तिभिः ॥ ८६ ॥
न हि बस्तिसमं किंचिद्वातरक्तचिकित्सितम् ।
बस्तिवंक्षणपार्श्वोरुपर्वास्थिजठरार्तिषु ॥ ८७ ॥
उदावर्ते च शस्यन्ते निरूहाः सानुवासनाः ।
दद्यात्तैलानि चेमानि बस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
नस्याभ्यञ्जनसेके च दाहशूलोपशान्तये ।
मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ॥ ८९ ॥
तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ।
शतपुष्पावरी मूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः ॥ ९० ॥
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ।
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिपद्मकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ९१ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुःप्रयोगात्तद्धन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥ ९२ ॥
सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहार्त्तिज्वरघ्नं बलवर्धनम् ॥ ९३ ॥
मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जूराणि परूषकम् ।
मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥ ९४ ॥
कश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिंस्तैलाढकं पचेत् ॥ ९५ ॥

तथामलककाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्वा पलोन्मितम् ॥ ९६ ॥
कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥ ९७ ॥
जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
नस्याभ्यञ्जनपानेषु बस्तौ चापि नियोजयेत् ॥ ९८ ॥
वातव्याधिषु सर्वेषु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ ९९ ॥
सुकुमारकमित्येतद्वातास्रामयनाशनम् ।
स्थिरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥ १०० ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूचीं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रास्नामैरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०१ ॥
पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं तथा ।
कोलबिल्वं यवान्माषान्कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् ॥ १०२ ॥
काश्मर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।
साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥ १०३ ॥
तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैवं चन्दनोशीरकेशरान् ॥ १०४ ॥
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव तत्सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥ १०५ ॥
वातरक्ते क्षते क्षीणे भारार्ते क्षीणरेतसि ।
वेपनाक्षिप्तभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०६ ॥
योनिदोषमपस्मारमुन्मादं खञ्जपङ्गुताम् ।
हन्यात्पुंसवनं चैतत्तैलाढ्यममृताह्वयम् ॥ १०७ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

पद्मवेतसयष्ट्याह्वफेनिलापद्मकोत्पलैः ।
पृथक्पञ्चपलैर्दर्भबलाचन्दनकिंशुकैः ॥ १०८ ॥

जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।
लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकैः समैः ॥ १०९ ॥
मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥ ११० ॥
कुङ्कुमस्य पलार्धेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ १११ ॥
इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् ।
स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥ ११२ ॥
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत् ।
आत्रेयेणाग्निवेशाय भाषितं हितकाम्यया ॥ ११३ ॥
इति खुड्डाकपद्मतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकात्साध्यं दशगुणं पयः ।
तस्मिंस्तैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११४ ॥
मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शतकृत्वस्तदेव मधुकाच्छृतैः ॥ ११५ ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वातास्रश्वासकासनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ११६ ॥
इति शतपाकमधुपर्णीतैलम् ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ११७ ॥
रसायनं श्रेष्ठतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ११८ ॥
इति सहस्रपाकं वा शतपाकं तैलम् ।

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११९ ॥
आरनालाढके तैलं पादं सर्जरसं घृतम् ।
प्रभूते मथितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ १२० ॥

समधूच्छिष्टमाञ्जिष्ठं ससर्जरसशारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ १२१ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

"दशमूलश्टतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ १२२ ॥
स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्ते कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ १२३ ॥
तद्वद्गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
निःक्वाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥ १२४ ॥
द्राक्षेक्षुरसमद्यादि दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकम् ।
सेकार्थे तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२५ ॥
कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्मणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥ १२६ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शे शीतमारुतवीजिते ॥ १२७ ॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ १२८ ॥
सरागे सरुजे दाहे रक्तं मुक्त्वा प्रलेपयेत् ।
मधुकाश्वत्थत्वङ्मांसीवीरोदुम्बरशाद्वलैः ॥ १२९ ॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सयष्ट्याह्वपयोघृतैः ।
सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३० ॥
एलाः पियालं मधुकं बिसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्ट्वा प्रलेपो दाहरोगनुत् ॥ १३१ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वीमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासक्तुमसूरोशीरपद्मकैः ॥ १३२ ॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परुक्शोफविनिवारणः ।
पित्तरक्तोत्तरे त्वेते लेपान् वातोत्तरे शृणु ॥ १३३ ॥
वातघ्नैः साधितः स्निग्धः सक्षीरमुद्गपायसैः ।
तिलसर्षपपिण्डैर्वाप्युपनाहरुजापहाः ॥ १३४ ॥

औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३५ ॥
स्तम्भतोदरुगायासशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः स्नेहः सपयस्को रसोऽपि वा ॥ १३६ ॥
घृतं सहचरान्मूलं जीवन्तीच्छागलं पयः ।
लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १३७ ॥
क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वं वानिलेऽधिके ॥ १३८ ॥
समूलाग्रच्छदैरण्डक्काथे द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥ १३९ ॥
कल्कार्थे जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वाश्वहनच्छदान् ॥ १४० ॥
बिल्वमात्रं पृथक् पुष्पं काकुभं चापि साधयेत् ।
मधूच्छिष्टं पलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४१ ॥
शूलेनैवाऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
वातरक्ते स्नुते भग्ने खञ्जे कुब्जे च शस्यते ॥ १४२ ॥
शोफगौरवकण्ड्वाद्यैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापक्वघृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४३ ॥
पद्मकं त्वक् समधुकं शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधु शुक्तं स्यात्सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥ १४४ ॥
क्षीरं तैलं गवां मूत्रं जलं च कटुकैः शृतम् ।
परिषेकाः प्रशस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ १४५ ॥
लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंस्राक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससक्तुभिः ॥ १४६ ॥
द्वे हरिद्रे वचागौरधूमकुष्ठशताह्विकाः ।
प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ १४७ ॥
तगरं त्वक् शताह्वैला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दारु व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफार्तिनुत् ॥ १४८ ॥

मधु शिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्तं लिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
त्रिफलाव्योषपत्रैलास्त्वक् क्षीरं चित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशां वृषकत्वचम् ॥ १५० ॥
ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
कल्कं लिप्तमयस्पात्रे मध्याह्ने भक्षयेत् ततः ॥ १५१ ॥
वर्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोधकानि च ।
वातास्रे सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिते परम् ॥ १५२ ॥
बुद्ध्वा स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलाबलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्यादूहापोहविकल्पवित् ॥ १५३ ॥
कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्याऽनिलेनादौ शस्तं स्नेहनबृंहणम् ॥ १५४ ॥
व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।
तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत्कफमेदसी ॥ १५५ ॥
बोधिवृक्षकषायं तु पिबेत्तं मधुना सह ।
वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ १५६ ॥
पुराणयवगोधूममध्वरिष्टासवैस्तथा ।
शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥ १५७ ॥
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ।
गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातद्विवर्जयेत् ॥ १५८ ॥
रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ १५९ ॥
तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वात्स्वाच्चिकित्सितात् ॥ १६० ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुस्थानानि मूलं च यस्मात्प्रायश्च सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च तद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥ १६१ ॥

पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥ १६२ ॥
वातरक्तस्य निर्दिष्टाः समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाग्निवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ १६३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने वातशोणितचिकित्सितं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

दिव्यौषधिजलस्वादुधातुचित्रशिलावति ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥ १ ॥
विहरन्तं तपोयोगात् तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
कृष्णात्रेयं जितात्मानमग्निवेशोऽथ पृष्टवान् ॥ २ ॥
भगवन्! यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
तद्विघातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ३ ॥
तस्मात्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
औषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ४ ॥
इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ।
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ५ ॥
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ६ ॥
वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥ ७ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान्गदान् ॥ ८ ॥
सा स्यात्सशब्दरुक्फेनतनुरूक्षार्तवानिलात् ।
व्यापत्तथाम्ललवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ९ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतसितार्तवा ।
भृशोष्णकुणपस्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥ १० ॥

कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेद्दूषयेत्स्त्रियाः ।
स शीतां पिच्छिलां कुर्यात्कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् ॥ ११ ॥
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
समश्नत्या रसान्सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥ १२ ॥
योनिगर्भाशयस्थाः स्वैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ १३ ॥
रक्तपित्तकरैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे बीजेऽपि साप्रजा ॥ १४ ॥
योनिगर्भाशयस्थं चेत्पित्तं संदूषयेदसृक् ।
सारजस्का मता कार्श्यवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ १५ ॥
योन्यामधावनात्कण्डूं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्ड्वा तयातिनरकाङ्क्षिणी ॥ १६ ॥
पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ १७ ॥
मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवंक्षणम् ।
रुजयन् दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥ १८ ॥
गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिश्वासविनिग्रहात् ।
वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ १९ ॥
पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥ २० ॥
पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥ २१ ॥
शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
श्रोणिवंक्षणपृष्ठार्ति ज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥ २२ ॥
वेगादावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।
सा रुगार्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्तां विमुञ्चति ॥ २३ ॥
आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥ २४ ॥

अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥ २५ ॥
रक्तमार्गावरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता ।
रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २६ ॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।
व्यवायमतितृप्ताया भजन्त्यास्त्वत्र पीडितः ॥ २७ ॥
वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः ।
वक्रयत्याननं योन्याः सास्थिमांसानिलार्तिभिः ॥ २८ ॥
भृशार्तिर्मैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ २९ ॥
गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ।
मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखी तु सा ॥ ३० ॥
व्यवायकाले रुन्धन्त्या वेगान्प्रकुपितोऽनिलः ।
कुर्याद्विण्मूत्रसङ्गार्तिं शोषं योनिमुखस्य च ॥ ३१ ॥
षडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ।
सरुजं नीरुजं वापि या स्रवेत्सा च वामिनी ॥ ३२ ॥
बीजदोषात्तु गर्भस्था मारुतोपहताशया ।
नृद्वेषिण्यस्तनी चैव षण्ढी स्यादनुपक्रमा ॥ ३३ ॥
विषमा दुःखशय्यायां मैथुनात्कुपितोऽनिलः ।
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ॥ ३४ ॥
असंवृतमुखी सार्त्ता रूक्षफेनास्रवाहिनी ।
मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्ववंक्षणशूलिनी ॥ ३५ ॥
इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतिर्योनिजा गदाः ।
न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ॥ ३६ ॥
तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ।
गुल्मार्शःप्रदरादींश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ॥ ३७ ॥
आसां षोडश यास्तासामाद्ये द्वे पित्तदोषजे ।
परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ॥ ३८ ॥
कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ।
देहं वातादयस्तासां तैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ॥ ३९ ॥

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातलास्वनिलापहम् ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ॥ ४० ॥
श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ।
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ४१ ॥
स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ।
पाणिना नामयेज्जिह्मां संवृतां वर्धयेत्पुनः ॥ ४२ ॥
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥ ४३ ॥
सर्वां व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्वमनादिभिः ।
मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
वातव्याधिहरं कर्म वातार्तानां सदा हितम् ॥ ४५ ॥
औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ।
सवातघ्नौषधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
युक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः ।
स्विन्नां कोष्णाम्बुसिक्ताङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः ॥ ४७ ॥
बलाद्रोणद्वयक्काथे घृततैलाढकं पचेत् ।
स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ॥ ४८ ॥
श्रावणीपिप्पलीमूलपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ।
शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ॥ ४९ ॥
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरसिद्धं पेयं यथाबलम् ।
वातपित्तकृतान्रोगान्हत्वा गर्भं दधाति तत् ॥ ५० ॥
काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दपरूपकैः ।
पुनर्नवाहरिद्राभ्यां काकनासासहाचरैः ॥ ५१ ॥
शतावर्या गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ॥ ५२ ॥
पिप्पल्यः कुञ्चिकाजाजी वृषकं सैन्धवं वचाम् ।
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ॥ ५३ ॥

पिष्ट्वा सर्पिषि भृष्टानि पाययेत प्रसन्नया ।
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ५४ ॥
वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
पिबेत्सलवणैर्मद्यैः पिप्पलीकुञ्चिके तथा ॥ ५५ ॥
श्वदंष्ट्रा वृषकं रास्नां पिबेच्छूले पयः शृतम् ।
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचयेत् ॥ ५६ ॥
सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च ।
समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रुजापहम् ॥ ५७ ॥
गुडूचीमालतीरास्नाबलामधुकचित्रकैः ।
निनिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्षिकैः ॥ ५८ ॥
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
वातार्तानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ ५९ ॥
वातार्तायाः पिचुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्सदा ।
हिंस्राकल्कं तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ॥ ६० ॥
पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ।
पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ ६१ ॥
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्याणि भिषजा तथा ॥ ६२ ॥
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढकम् ॥ ६३ ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पियालैश्चाक्षकैः पिष्टैर्द्वियष्टिमधुकैः पचेत् ॥ ६४ ॥
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
सितादशपलोन्मिश्राल्लिह्यात्पाणितलं ततः ।
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥ ६५ ॥
क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
उन्मादायाससन्न्यासं वातपित्तात्मकं जयेत् ॥ ६६ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्भिषग्जितम् ॥ ६७ ॥
योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्तिः संशोधनी हिता ।
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ ६८ ॥
भावितं पयसार्कस्य माषचूर्णं ससैन्धवम् ।
वर्तिः कृता मुहुर्धार्या ततः सेव्या सुखाम्बुना ॥ ६९ ॥
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ७० ॥
उदुम्बरशलाटूनां द्रोणमब्द्रोणसंयुतम् ।
सपञ्चवल्ककुलकनिम्बमालतिपल्लवम् ॥ ७१ ॥
निशां स्थाप्य जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
लाक्षाधवपलाशत्वङ्निर्यासैः शाल्मलेन च ॥ ७२ ॥
पिष्टैः सिद्धं च तत्तैलं पिचु योनौ निधापयेत् ।
सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥ ७३ ॥
पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ।
सप्ताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ॥ ७४ ॥
उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भावितांस्तिलान् ।
तैलं क्वाथे च तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ ७५ ॥
धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
जम्ब्वाम्रमध्यकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ७६ ॥
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षारे च द्विगुणे पचेत् ॥ ७७ ॥
तैलप्रस्थं पिचुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।
कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहबस्तिं च दापयेत् ॥ ७८ ॥
पिच्छिलस्राविणी योनिर्विप्लुतोपप्लुता तथा ।
उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ ७९ ॥
करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाम्रजाम्बवैः ।
जिङ्गिनीवृषमूलानां क्वाथैर्माद्वीकशीधुभिः ॥ ८० ॥

सशुक्तैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्रावविनाशनम् ।
कुर्यात्सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ ८१ ॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ।
श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ॥ ८२ ॥
पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्रसंयुताः ।
सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं मतम् ॥ ८३ ॥
रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ।
ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ॥ ८४ ॥
तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरी वसा ।
क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ ८५ ॥
वराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्थोऽनिलाधिके ।
शर्करातैलयष्ट्याह्वनागरैर्वा युतं दधि ॥ ८६ ॥
पयस्योत्पलशालूकबिसकालीयकाम्बुजान् ।
सपयः शर्करां क्षौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ८७ ॥
पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्ये शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।
अम्बष्ठा शाल्मलीवेष्टं समङ्गा वत्सकत्वचम् ॥ ८८ ॥
बाह्लीकातिविषे बिल्वं मुस्तं लोध्रं सगैरिकम् ।
कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ॥ ८९ ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्तां धातकीं मधुकार्जुनम् ।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ९० ॥
तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेन्ना तण्डुलाम्बुना ।
अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ९१ ॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोष रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥ ९२ ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ ९३ ॥

इति पुष्यानुगचूर्णम् ।

तण्डुलीयकमूलं च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ॥ ९४ ॥

पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः ।
पित्तानिलहरौ पैत्ते सर्वथैवास्रपित्तजित् ॥ ९५ ॥
मधूकं त्रिफलां लोध्रं मुस्तं सौराष्टिकां मधु ।
मद्यैर्निम्बगुडूच्यौ तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९६ ॥
विरेचनं महातिक्तं पित्तजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
हितं गर्भपरिस्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ९७ ॥
काश्मर्यकुटजक्वाथे सिद्धमुत्तरबस्तिना ।
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्न्याश्च हितं घृतम् ॥ ९८ ॥
मृगाजाविवराहासृग्दध्यम्लक्षौद्रसर्पिषा ।
अरजस्का पिबेत्सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ॥ ९९ ॥
कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु च ।
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरबस्तिना ॥ १०० ॥
गोपित्तमत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥ १०१ ॥
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोफहरं च तत् ।
वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागतिचारणी ॥ १०२ ॥
आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्यैश्चानिलसूदनैः ।
स्नेहद्रव्यैस्तथाहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ॥ १०३ ॥
शताह्वायवगोधूमकिण्वकुष्टप्रियङ्गुभिः ।
बालाखुपर्णिकाश्वाह्वैः संयावो धारणः स्मृतः ॥ १०४ ॥
वामिन्याप्लुतयोन्योश्च कर्तव्यः स्वेदनोऽपि वा ।
क्रमः कार्यस्ततः स्नेहः पिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ १०५ ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ १०६ ॥
कर्णिन्यां वर्तिका कुष्टपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
बस्तमूत्रकृता धार्या सर्वं च श्लेष्मनुद्धितम् ॥ १०७ ॥
त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
दशमूलपयो बस्तिश्चोदावर्तानिलार्तिषु ॥ १०८ ॥

त्रैवृतेनानुवास्या च बस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ।
तदेव च महायोन्यां स्रस्तायां च विधीयते ॥ १०९ ॥
वसा ऋक्षवराहाणां घृतं च मधुरैः शृतम् ।
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात्क्षौमलक्तकैः ॥ ११० ॥
प्रसुप्तां सर्पिषाभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेश्य च ।
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥ १११ ॥
यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ।
सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ॥ ११२ ॥
नहि वाताहते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ।
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ ११३ ॥
मूलकल्कं तु रोहीतात्पाण्डुरे प्रदरे पिबेत् ।
जलेनामलकाद्बीजं कल्कं वाससितामधुम् ॥ ११४ ॥
मधुनामलकाच्चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ।
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोध्रकल्कं तथा पिबेत् ॥ ११५ ॥
अस्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ।
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ॥ ११६ ॥
योन्या स्नेहाक्तया लोध्रप्रियङ्गुमधुकस्य च ।
धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वशः ॥ ११७ ॥
स्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्लुतैः ।
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ॥ ११८ ॥
कासीसत्रिफलाकाक्षी साम्रजम्ब्वास्थिधातकी ।
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥ ११९ ॥
पलाशसर्जजम्बुत्वक्समङ्गामोचधातकीः ।
सपिच्छिला परिक्लिन्ना स्तम्भनः कल्क इष्यते ॥ १२० ॥
स्तब्धानां कर्कशानां च पिण्डो मार्दवकारकः ।
धारयेद्वेशवारं वा पायसं कृशरं तथा ॥ १२१ ॥
दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा ।
चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२२ ॥

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ १२३ ॥
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ।
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ॥ १२४ ॥"

भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
उक्ता विस्तरशः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ १२५ ॥
पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ।
आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानघ ॥ १२६ ॥
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ।
तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ॥ १२७ ॥
चिकित्सितं च कार्त्स्न्येन क्लैब्यं यच्च चतुर्विधम् ।
उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यश्च कीर्तितः ॥ १२८ ॥
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ।
समासव्यासभेदेन प्रब्रूहि भिषजांवर ॥ १२९ ॥
तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
"बीजं यस्माद्व्यवायेषु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १३० ॥
यथा बीजमकालाम्बुकृमिकीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ १३१ ॥
अतिव्यवायाद्व्यायामादसात्म्यानां च सेवनात् ।
अकाले वाप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥ १३२ ॥
रूक्षतिक्तकषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ।
नारीणामरसज्ञानां स्वगणाज्जरया तथा ॥ १३३ ॥
चिन्ताशोकादविस्रम्भाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
भयात्क्रोधादतीसाराद्व्याधिभिः कर्षितस्य च ॥ १३४ ॥
वेगाघातात्क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
शुक्रं संदूषयन्त्याशु तद्वक्ष्यामि विभागशः ॥ १३५ ॥

फेनिलं तनु रूक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाष्टमम् ॥ १३६ ॥
फेनिलं तत्तु रूक्षं च कृच्छ्रेणाल्पं च मारुतात् ।
भवत्युपहतं शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते ॥ १३७ ॥
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ।
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ॥ १३८ ॥
श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ।
स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात्क्षतादपि ॥ १३९ ॥
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ।
वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ॥ १४० ॥
कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाष्टमम् ।
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ॥ १४१ ॥
स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ।
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम् ॥ १४२ ॥
वाजीकरणयोगोक्तैरुपयोगैः सुखैर्हितैः ।
रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥ १४३ ॥
दुष्टं यथा भवेद्रेतस्ततस्तत्समुपाचरेत् ।
घृतं च जीवनीयं यच्च्यवनप्राश एव च ॥ १४४ ॥
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ।
वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ॥ १४५ ॥
अभयामलकीयं च पैत्ते शस्तं रसायनम् ।
मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ॥ १४६ ॥
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भल्लातकस्य च ।
अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक् क्रियाम् ॥ १४७ ॥
यथादोषं प्रयोज्यं स्याद्दोषधातुभिषग्जितम् ।
सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ॥ १४८ ॥
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु बस्तिकर्म विशेषतः ।
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ॥ १४९ ॥

रेतोदोषोद्भवं क्लैब्यं यस्माच्छुद्धैव सिध्यति।
ततो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेश यथातथम्॥ १५०॥
बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात्।
क्लैब्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम्॥ १५१॥
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम्।
न याति लिङ्गशैथिल्यात्कदाचिद्याति वा यदि॥ १५२॥
श्वासार्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः।
म्लानशिश्नश्च निर्बीजः स्यादेतत्क्लैब्यलक्षणम्।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते॥ १५३॥
शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात्।
शोकचिन्ताभयत्रासात्स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात्॥ १५४॥
अभिचारादविस्रम्भाद्रसादीनां च संक्षयात्।
वातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात्॥ १५५॥
नारीणामरसज्ञत्वात्पञ्चकर्मापचारतः।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः॥ १५६॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः॥ १५७॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः।
बीजोपघातजं क्लैब्यं ध्वजभङ्गकृतं शृणु॥ १५८॥
अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात्।
अत्यम्बुपानाद्विषमात्पिष्टान्नगुरुभोजनात्॥ १५९॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात्।
कन्यानां चैव गमनादयोनिगमनादपि॥ १६०॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम्।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्रुताम्॥ १६१॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत्कामहर्षितः।
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः॥ १६२॥
अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात्।

काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चातिसेवनात् ।
रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ॥ १६३ ॥
भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ।
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ॥ १६४ ॥
मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ।
पुलाकोदकसङ्काशः स्रावः श्यावारुणप्रभः ॥ १६५ ॥
वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ।
ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छाच्छर्दिश्चास्योपजायते ॥ १६६ ॥
रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ।
अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ॥ १६७ ॥
बस्तौ वृषणयोर्वापि सीवन्यां वंक्षणेषु च ।
कदाचित्पिच्छिलो वापि पाण्डुस्रावश्च जायते ॥ १६८ ॥
श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ।
चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाथ प्रमुच्यते ॥ १६९ ॥
जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ।
विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रमुष्कावथापि च ॥ १७० ॥
ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यमित्येतत्समुदाहृतम् ।
एवं पञ्चविधं केचिद्ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि ॥ १७१ ॥

इति ध्वजभङ्गकृतक्लैब्यम् ।

क्लैब्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ।
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ॥ १७२ ॥
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ।
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ॥ १७३ ॥
बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ।
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात्क्लमात् ॥ १७४ ॥
जरासंभवजं क्लैब्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ।
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ॥ १७५ ॥

विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ।
एतज्जरासंभवं हि चतुर्थं क्षयजं शृणु ॥ १७६ ॥

इति जरासंभवक्लैब्यम् ।

अतिप्रचिन्तनाच्चैव शोकात्क्रोधाद्भयादपि ।
ईर्ष्योत्कण्ठादथोद्वेगान्सदा विशति यो नरः ॥ १७७ ॥
कृशो वा सेवते रूक्षमन्नपानमथौषधम् ।
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ॥ १७८ ॥
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ।
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु नरस्ततः ॥ १७९ ॥
रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
शुक्रावसानास्तेभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम् ॥ १८० ॥
चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवते तु यः ।
शुक्रं तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति स क्षयम् ।
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥ १८१ ॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैब्यं चतुर्विधम् ॥ १८२ ॥
केचित्क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ।
वदन्ति शेफसश्छेदाद्वृषणोत्पाटनेन वा ॥ १८३ ॥
मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ॥ १८४ ॥
तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥ १८५ ॥
चिकित्सितमतस्तूर्ध्वं समासव्यासतः शृणु ।
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयानघ ।
क्लैब्योपशान्तये कुर्यात्क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ १८६ ॥
बस्तयः क्षीरसर्पींषि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सर्वानेतान्प्रयोजयेत् ।
समीक्ष्य देहदोषाग्नीन् बलभेषजकालवित् ॥ १८७ ॥

व्यवायहेतुजं क्लैब्यं यत्स्याद्धेतुविपर्ययात् ।
दैवव्यपाश्रयैश्चैव भेषजैश्चाभिचारजम् ।
समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्यशान्तये ॥ १८८ ॥
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैब्यानां भेषजं पुनः ।
सुस्विन्नस्निग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवास्थापनं पुनः ॥ १८९ ॥
प्रदद्यान्मतिमान्वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ॥ १९० ॥
वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ।
भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैब्ये बीजोपघातजे ॥ १९१ ॥
ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत्क्रियाम् ।
प्रदेहान्परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं वा विरेचनम् ॥ १९२ ॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवास्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥ १९३ ॥
जरासंभवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥ १९४ ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा बस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ।
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं मया ॥ १९५ ॥

इति क्लैब्यचिकित्सा ।

यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ।
यात्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरूणि च ।
कटून्यथ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ १९६ ॥
ग्राम्यौदकानि मेध्यानि कृशरं पायसं दधि ।
शुक्तमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥ १९७ ॥
रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः शिराः ।
रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ।
यस्माद्विवर्धयत्याशु रक्तपित्तं समावृतम् ॥ १९८ ॥

तस्मादसृग्दरं प्राहुरेतत्तन्त्रविशारदाः ।
रजः प्रदीर्यते यस्मात्प्रदरस्तेन स स्मृतः ॥ १९९ ॥
सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ।
चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिषग्जितम् ॥ २०० ॥
रूक्षादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
कुपितः प्रदरं कुर्यात् लिङ्गं तस्य च मे शृणु ॥ २०१ ॥
फेनिलं तनु रूक्षं च श्यावमारुणमेव च ।
किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥ २०२ ॥
कटीवंक्षणहृत्पार्श्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
कुरुते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ २०३ ॥
अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
पूर्ववत्प्रदरं कुर्यात्पैत्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ २०४ ॥
सनीलमथ वा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्तिमत् ॥ २०५ ॥
विदाहरागतृण्मोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
असृग्दरं पैत्तिकं तु श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥ २०६ ॥
गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत्कुपितः कफः ।
प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ २०७ ॥
पिच्छिलं पाण्डुवर्णं च गुरु स्निग्धं च शीतलम् ।
स्रवत्यसृक् श्लेष्मलं च तथा मन्दरुजाकरम् ।
छर्द्यरोचकहृल्लासश्वासकाससमन्वितम् ॥ २०८ ॥
वक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् ।
यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ॥ २०९ ॥
त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यान्नैकावस्थमसृग्दरम् ।
नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता ।
सर्वहेतुसमाचाराद्‌तिवृद्धस्तदानिलः ॥ २१० ॥

रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीककरं कफम् ।
दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २११ ॥
वसां मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान् ।
सृजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥ २१२ ॥
शश्वत्स्रवत्यथास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ २१३ ॥
मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २१४ ॥
गुञ्जाफलसवर्णं च पद्मालक्तकसन्निभम् ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमेव तत् ॥ २१५ ॥
योनीनां वातलाद्यानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
चतुर्णां प्रदराणां च तत्सर्वं कारयेद्भिषक् ॥ २१६ ॥
रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
रक्तार्शसां च यत्प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥ २१७ ॥

इति प्रदरचिकित्सा ।

अथ स्तन्यदोषचिकित्सा ।

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २१८ ॥
वातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २१९ ॥
वातादिष्वेव तान्विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्तमः ।
त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ २२० ॥
अजीर्णासात्म्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
लवणाम्लकटुक्षारप्रक्लिन्नानां च सेवनात् ॥ २२१ ॥
मनःशरीरसन्तापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥ २२२ ॥
परमान्नं गुडकृतं कृशरं दधि मत्स्यकम् ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ॥ २२३ ॥

भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
अनायासादभीघातात्क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः ॥ २२४ ॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
कुर्युरष्टविधं भूयो दोषांस्तान् मे निबोधत ॥ २२५ ॥
वैरस्यं फेनसङ्घातं रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
पित्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्ये स्नेहपैच्छिल्यगौरवम् ।
कफाद्भवति रूक्षाद्यैरनिलः स्वैः प्रकोपणैः ॥ २२६ ॥
क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ।
विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत्पिबन् ।
न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विवर्धते ॥ २२७ ॥
तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
करोति फेनसङ्घातं तत्तु कृच्छ्रात्प्रवर्तते ॥ २२८ ॥
तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाधिगच्छति ॥ २२९ ॥
पूर्ववत्कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
रूक्षं तत्पिबतो रौक्ष्याद्बलह्रासश्च जायते ॥ २३० ॥
पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिप्लुतम् ।
करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम् ॥ २३१ ॥
विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात्तृष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः ।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तत्स्तनम् ॥ २३२ ॥
पूर्ववत्कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
पाण्ड्वामयस्तत्पिबतः कामला च भवेच्छिशोः ॥ २३३ ॥
क्रुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
स्नेहान्वितत्वात्तत्क्षीरमतिस्निग्धं करोति तु ॥ २३४ ॥
छर्दनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ।
श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ॥ २३५ ॥

अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ।
लालालुः शूनवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तु पिबन् शिशुः ॥ २३६ ॥
कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात्क्षीरगौरवम् ।
अतिस्नेहान्वितं पीत्वा बालो हृद्रोगमृच्छति ।
अन्यांश्च विविधान्रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाश्रितान् ॥ २३७ ॥
क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे संभवन्ति तदात्मकाः ।
तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ।
संस्वेद्य विधिवद्वैद्यो वमनेनोपपादयेत् ॥ २३८ ॥

वचाप्रियङ्गुयष्ट्याह्वफलवत्सकसर्षपैः ।
कल्कैर्निम्बपटोलानां क्वाथैः सलवणैर्वमेत् ॥ २३९ ॥
सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ।
दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ॥ २४० ॥
त्रिवृतामभयां वापि त्रिफलारससंयुताम् ।
पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां चापि केवलाम् ।
पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् ॥ २४१ ॥
अथ सम्यग्विरिक्तां च कृतसंसर्जनां पुनः ।
ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २४२ ॥
शालयो यष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥ २४३ ॥
वंशवेत्रकलायाश्च सस्नेहा यूपसंस्कृताः ।
मुद्गान् मसूरान् यूषार्थे कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् ॥ २४४ ॥
निम्बवेत्राग्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
सव्योषसैन्धवान्यूषान्दापयेत्स्तन्यशोधनात् ॥ २४५ ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान्संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।
शार्ङ्गष्टासप्तपर्णत्वगश्वगन्धाशृतं जलम् ॥ २४६ ॥
पाययेताथ वा स्तन्यशुद्धये कटुरोहिणीम् ।
अमृतासप्तपर्णत्वक्क्वाथं चैव सनागरम् ॥ २४७ ॥
किराततिक्तकक्वाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।

त्रीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यभेषजम् ।
कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ॥ २४८ ॥
पाययेद्धि रसक्षीरा द्राक्षामधुकशारिवाः ।
श्लक्ष्णपिष्टां पयस्यां च समालोड्य सुखाम्बुना ॥ २४९ ॥
पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत्स्तनौ ।
शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात्तथा स्तन्यं विशुध्यति ॥ २५० ॥
फेनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पाययेत च ।
पाठानागरशार्ङ्गष्टामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ॥ २५१ ॥
अञ्जनं तगरं दारु बिल्वमूलं प्रियङ्गवः ।
स्तनयोः पूर्ववत्कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ॥ २५२ ॥
किराततिक्तकं शुण्ठी सामृता क्वाथयेद्भिषक् ।
तं क्वाथं पाययेद्धात्रीं स्तन्यदोषनिबर्हणम् ॥ २५३ ॥
स्तनौ चालेपयेत्पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ।
षड्विरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ॥ २५४ ॥
रूक्षक्षीरा पिबेत्क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् ।
पूर्ववज्जीवकाद्यं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् ॥ २५५ ॥
यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्याः सिन्धुवारिकाः ।
शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥ २५६ ॥
द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ वास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य वारिणा चैव निर्दुह्यात्तौ पुनःपुनः ॥ २५७ ॥
विषाणिकाजशृङ्गी च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
पिबेत्क्षीराम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ २५८ ॥
लिह्याद्वाप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकप्लुतम् ।
क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा ॥ २५९ ॥
शारिवोशीरमञ्जिष्ठाश्लेष्मातकसचन्दनैः ।
पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ २६० ॥
स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २६१ ॥

पाययेत्पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गेष्टामभयां वचाम् ।
मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥ २६२ ॥
तक्रारिष्टमपि पिबेदर्शसां यन्निदर्शितम् ।
विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ २६३ ॥
त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफला शृतम् ।
गुरुक्षीरा पिबेदेतत्स्तन्यदोषविशुद्धये ॥ २६४ ॥
पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
बलानागरशार्ङ्गेष्टामूर्वाभिर्लेपयेत्स्तनौ ।
पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ २६५ ॥
अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ।
निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ॥ २६६ ॥
दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ।
त एव सर्वे बालानां मात्रा स्वल्पतरा मता ॥ २६७ ॥
निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रता ।
वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
भेषजं चाल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ २६८ ॥
मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥ २६९ ॥
अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटु विपाकि च ।
गुरु चौषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ २७० ॥
समासात्सर्वरोगाणामेतद् बालेषु भेषजम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यः प्रविविच्य प्रयोजयेत् ॥ २७१ ॥

इति स्तन्यदोषबालरोगौ ।

सलिङ्गव्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
उक्ता विस्तरशः सम्यग्मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २७२ ॥
इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं सारमुत्तमम् ॥ २७३ ॥
अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥ २७४ ॥

तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ २७५ ॥
रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।
तेषामप्येतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ २७६ ॥
दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।
उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यक्युक्तं नियच्छति ॥ २७७ ॥
देशकालप्रमाणानां सात्म्यासात्म्यस्य चैव हि ।
सम्यक्योगोऽन्यथान्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥ २७८ ॥
आस्यादामाशयस्थान् हि रोगान् नस्तःशिरोगतान् ।
गुदात्पक्वाशयस्थांश्च हन्त्याशु द्रवमौषधम् ॥ २७९ ॥
शरीरावयवोत्थेषु वीसर्पपिडकादिषु ।
यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २८० ॥
दीनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गर्त्ववेक्षणम् ।
कालं विद्याद्दिनापेक्षः पूर्वाह्णे वमनं यथा ॥ २८१ ॥
रोग्यवेक्ष्य यथा प्रातर्निरन्नो बलवान् पिबेत् ।
भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २८२ ॥
भैषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।
सामुद्गं भक्तसंयुक्तं ग्रासग्रासान्तरे दश ॥ २८३ ॥
अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।
व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २८४ ॥
वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रासान्तरिष्यते ।
श्वासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥ २८५ ॥
सामुद्गं हिक्किने देयं लघुनान्नेन संयुतम् ।
संभोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥ २८६ ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरसर्पिर्विरेचनम् ।
षडहे षडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ॥ २८७ ॥
क्षुद्वेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
तदा भेषजमादेयं स्याद्धि दोषवदन्यथा ॥ २८८ ॥

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।
ऋतावपेक्ष्यं यत्कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥ २८९ ॥
उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।
व्याख्यातमबलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥ २९० ॥
मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्था आतुरस्य च ।
अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ॥ २९१ ॥
इत्येवं षड्विधं कालमनपेक्ष्य भिषग्जितम् ।
प्रयुक्तमहिताय स्यात्सस्यस्याकालवर्षवत् ॥ २९२ ॥
व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य तु ।
विशेषो भिद्यते यस्तु कालापेक्षः स उच्यते ॥ २९३ ॥
वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
वर्षासु वातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ।
निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ॥ २९४ ॥
प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ।
जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ २९५ ॥
नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथापोऽल्पा महानलम् ।
दोषवच्चातिमात्रं स्यात्सस्यस्यात्युदकं यथा ॥ २९६ ॥
संप्रधार्य बलं तस्मादामयस्यौषधस्य च ।
नैवातिबहुलात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत् ॥ २९७ ॥
औचित्याद्यस्य यत्सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तत्त्यजँल्लभते सुखम् ॥ २९८ ॥
बाह्लीकाः पह्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ २९९ ॥
क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः ।
अश्मकावन्तिकानां तु तैलाज्यं सात्म्यमुच्यते ॥ ३०० ॥
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ॥ ३०१ ॥

मध्यदेशे भवेत्सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्म्ययुक्तानि भैषजान्यवचारयेत् ॥ ३०२ ॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।
योगैरेवं चिकित्सन् हि देशाद्यज्ञोऽपराध्यति ॥ ३०३ ॥
वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।
तथान्तः सन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ॥ ३०४ ॥
भवेत्कदाचित्कार्यापि विरुद्धाभिमता क्रिया ।
अन्तर्गतं गूढपित्तं स्वेदसेकोपनाहनैः ॥ ३०५ ॥
नीयन्ते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति तम् ।
बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरूष्मान्तर्याति पीडितः ॥ ३०६ ॥
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ ३०७ ॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृच्चान्यथा गुरोः ।
छर्दिघ्ना मक्षिकाविष्ठा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३०८ ॥
द्रव्येषु स्विन्नदग्धेषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।
तस्माद्दोषौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ।
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥ ३०९ ॥
निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
क्षीणे मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ३१० ॥
तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ।
सिद्ध्यर्थं प्राक् प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ॥ ३११ ॥
काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।
पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ॥ ३१२ ॥
पथ्यमप्यश्नतस्तस्माद्यो व्याधिरुपजायते ।
ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथवान्यस्य कारयेत् ॥ ३१३ ॥
सातत्यात्स्वादभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ ३१४ ॥

मनसोऽर्थानुकूल्याद्धि तुष्टिरूर्जारुचिर्बलम् ।
सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातो बलक्षयः ॥ ३१५ ॥
लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ।
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ॥ ३१६ ॥"
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ३१७ ॥
शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ।
क्लैब्यान्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ॥ ३१८ ॥
तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ।
क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिषग्जितैः ॥ ३१९ ॥
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समासव्यासतो मया ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥ ३२० ॥
उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ॥ ३२१ ॥
देशे देशे च यत्सात्म्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥ ३२२ ॥
यो हि सम्यङ्ग जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्यात्स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ ३२३ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सितं समाप्तम् ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
चिकित्सितमिदं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥

इति श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मदनकल्पः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

" अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादित्रिवृतादीनां वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः सहान्यैर्द्रव्यैः विविधैस्तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ १ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकमधोभागं विरेचनसंज्ञकम् । उभयं वा शरीरमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते ॥ २ ॥

तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीनि औषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य सम्यक् युक्तया स्थूलानुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातं आग्नेयत्वात् विष्यन्दयन्ति तैक्ष्ण्यात् विच्छिन्दन्ति ॥ ३ ॥

स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन् प्रवणभावात् आमाशयमागत्य उदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वात् ऊर्ध्वभागप्रभावात् औषधस्य ऊर्ध्वं उद्भिद्यते । सलिलपृथिव्यात्मकत्वात् अधोभागप्रभावाच्च औषधस्य अधः प्रवर्तते, उभयतश्च उभयगुणत्वात् इति लक्षणोद्देशः ॥ ४ ॥

तत्र फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनानां, श्यामात्रिवृचतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां, च नानाविध-देश-काल-संभव-स्वादुरसवीर्यविपाकप्रभावग्रहणानां, देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्निभुक्तिसात्म्यरोगावस्थादीनां नानात्मकत्वाच्च, विचित्रगन्धवर्णरसस्पर्शानामुपयोगसुखार्थम् असङ्ख्येयसंयोगाना-

मपि च सतां द्रव्याणाम्, विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसंपद्वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिविधः खलु देशो जाङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति। तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः। तरुभिरपि कदरखदिराशनाश्वकर्णधवतिनिशशल्लकीसालसोमवल्क-बदरीतिन्दुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनः, अनेकशमीककुभशिंशपाप्रायः स्थिरशुष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णाकूपोपगूढस्तनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः लावतित्तिरिचकोरानुप्रचितभूमिभागो वातपित्तबहुलस्थिरकठिनमनुष्यप्रायो जाङ्गलो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलो वञ्जुलवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागः, अक्षितिधरनिकुञ्जोपशोभितो मन्दपवनानुवीजितः क्षितिरुहगहनोऽनेकवनराजीपुष्पितवनगहनो भूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढहंसचक्रवाकबलाकानन्दीमुखपुण्डरीककादम्बमद्गुभृङ्गराज-शतपत्रमत्तकोकिलमुदिततरुणविटपः, सुकुमारपुरुषः पवनकफप्रायो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणे श्मशानचैत्यदेवयजनागारश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधयो जाताः प्रशस्यन्ते ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानि उपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्नि-सलिलपवनजन्तुभिः अनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावाणि प्रत्यग्राणि उदीच्यां दिशि स्थितानि तेषां शाखापलाशम-

चिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि हेमन्ते साराणि पुष्पफलमिति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु प्रागुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु अग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पादामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्ये चासज्य स्थापयेत् । तत्तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीत ॥ १२ ॥

सुरासौवीरकतुषोदक-मैरेयमेदकधान्याम्बुफलाम्बुदध्यम्लादिभिर्वाते ॥ १३ ॥

मृद्वीकामलकमधुकपरूषकफलफाणितक्षीरादिभिश्च पित्ते ॥१४॥

श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकषायादिभिर्भावितानि आलोडितानि च इति उद्देशः ॥ १५ ॥

तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोषसात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि आचक्षते अनपायित्वात्, तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयात् मैत्रे मुहूर्ते करणे च । यानि पक्कानि हरितानि पाण्डूनि अक्रिमीणि अकृशानि अह्रस्वानि अजग्धानि तानि प्रमृज्य कुशपुटे बद्ध्वा गोमयेनालिप्य यवतुषमाषशालिकुलत्थमुद्गपर्णानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम् । अत ऊर्ध्वं मृदुभूतानि तानि मधिवष्टगन्धानि उद्धृत्य शोषयेत् । सुशुष्काणां फलानां पिप्पलीरुद्धरेत् । तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां तासां नवकलशं सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिक्ये आसज्य स्थापयेत् ॥ १७ ॥

अथ च्छर्दनीयमातुरं द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नं च च्छर्दयेदिति ॥ १८ ॥

ग्राम्यानूपौदक-मांस-रस-क्षीर-दधिमाषतिलशाकादिभिः समुत्क्ले-

शितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां च पीतवन्तम्, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण कोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृद्य पूतं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ॥ १९ ॥

ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥ २० ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ २१ ॥

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखमातुरं पाययेत् । श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनरापित्तागमनात् तेन साधु वमति ॥ २२ ॥

हीनवेगं तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत्; आपित्तदर्शनात् इत्ययं सर्वच्छर्दनयोगविधिः ॥ २३ ॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलायनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयोगयुक्तस्याविपक्वप्रत्यागमनाद्दोषहरणाच्च ॥ २४ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः भावयेत् तेन रसेन तृतीयं भागं पिष्ट्वा हरीतकीभिर्बिभीतकैरामलकैर्वा तुल्यं वर्तयेत् । तासामेका द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेकग्रन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च तृषितस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दिस्तमकप्रसेकेषु तस्यैव पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च तनुककफोपदिग्धे इति समानं पूर्वेण ॥ २६ ॥

फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्कदेहं च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण २७

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः परिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत् । तद्रात्रिव्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकुसरक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीतवन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्टपित्तकफं औषधद्वेषिणमिति समानं पूर्वेण ॥ २८ ॥

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिस्रुतं स्वरसं पक्त्वा फाणितेनातन्तुलीभावाल्लेहयेत् ॥ २९ ॥

तापशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ ३० ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत्कोविदारादीनां षण्णामन्यतमकषायस्रुतानि वर्तिक्रियाः कोविदारादिकषायोपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ ३१ ॥

फलपिप्पलीषु आरग्वधकुटजस्वादुकण्टकपाठापाटलिशार्ङ्गेष्टामूर्वासप्तपर्ण-नक्तमालपिचुमर्दपटोल-सुषवी-गुडूचीसोमवल्कदीपिकानां पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेराणां च अन्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥ ३२ ॥

फलपिप्पलीषु एलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुबकगुग्गलु-वालुकश्रीवेष्टकपरिपेलव-मांसीशैलेयकस्थौणेयकसरल-पारावत-पद्मशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितोत्कारिकाकल्पेन यथा मोदको वा मोदककल्पेन यथादोषरोगविभक्तिप्रयोज्या इति समानं पूर्वेण ॥ ३३ ॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिलशालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेन वापूपा इति समानं पूर्वेण ॥ ३४ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकशृङ्गवेर-गृञ्जनभूस्तृणककासमर्दभृङ्गराजानामिक्षुवालिकेक्षुकाण्डेक्षूणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ॥ ३५ ॥

यथा बदरखाण्डवरागलेहमोदकोत्कारिकातर्पणपानक-मांसरस-

यूप-मद्यानि मदनफलपाचितानि तेनोपसंसृज्य यथादोषरोगविभक्ति दद्यात्तैः साधु वमतीति ॥ ३६ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ ३७ ॥
नव योगाः कषायेषु वर्तिष्वष्टौ पयोमुखे ।
पञ्च फाणितचूर्णे द्वौ घ्रेये वर्तिक्रियासु षट् ॥ ३८ ॥
विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥ ३९ ॥
दशान्ये खाण्डवाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ४० ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

जीमूतकल्पः ।

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
खरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताडकः ॥ १ ॥
जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काकोठामयेषु च ॥ २ ॥
यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयः पुष्पेषु निर्वृत्ते फले पेया शृतां पयः ॥ ३ ॥
लोमने क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमने ।
शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके ॥ ४ ॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ॥ ५ ॥
आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रस्रुतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्ष्मणि ॥ ६ ॥

द्वे वापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्यामलकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ।
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ७ ॥
अथवारग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत्पिबेत् ।
एकैकशः कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ॥ ८ ॥
वर्तयः फलवत्योऽष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ।
जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ।
ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चानुगे ॥ ९ ॥
जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १० ॥
तथा जीमूतकक्षीरात्समुत्पन्नं पचेद्घृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ ।

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥ १२ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥ १३ ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इक्ष्वाकुकल्पः ।

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन्महर्षिणा ॥ १ ॥
"लम्बाथ कटुकालाबू तुम्बी बिम्बफला तथा ।
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ॥ २ ॥
कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते ।
प्रतास्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ॥ ३ ॥

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमिताम् ।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात्पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ॥ ४ ॥
पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ ५ ॥
फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात्स्वरभेदे सपीनसे ॥ ६ ॥
हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
जातं स्यात्कफजे कासे श्वासे वम्यां च तां पिबेत् ॥ ७ ॥
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्दितः ।
तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥ ८ ॥
अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत्पाययेत च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ ९ ॥
तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ॥ १० ॥
भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्घृतम् ॥ ११ ॥
पञ्चाशद्दशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ।
पिबेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ॥ १२ ॥
यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ।
कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत्स्मृताः ॥ १३ ॥
बिल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पिबेत् ।
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ॥ १४ ॥
सघृतं बीजभागं च पिष्टमर्धांशिकांस्तथा ।
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ॥ १५ ॥
तं लेहं साधयेद्दर्व्या घट्टयेन्मृदुनाग्निना ।
यावत्स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं च न शीर्यते ।
तं लिह्यन्मात्रया लेहं मन्थं चापि पिबेदनु ॥ १६ ॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।

शक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥ १७ ॥
गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्पं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ १८ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
त्रयं सपललं तैलं वर्धमानासवेषु षट् ॥ १९ ॥
घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥ २० ॥
योगा इक्ष्वाकुकल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ २१ ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

धामार्गवकल्पः ।

"कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ १ ॥
गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च ।
रोगेष्वेषु प्रयोज्याः स्युः स्थिराश्च गुरवश्च ये ॥ २ ॥
फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ।
प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ३ ॥
पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्ववज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
मधुकस्य कषायेण बीजं कण्टोद्धृतं फलम् ।
समृद्धं न्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥ ५ ॥

दद्याद्गुल्मोदरार्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।
दद्यादन्नेन वा युक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ६ ॥
चूर्णैर्वाप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत्सुखम् ॥ ७ ॥
चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसंमिताम् ।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोशकृतो रसे ॥ ८ ॥
पृषतर्क्षकुरङ्गाश्वगजोष्ट्राश्वतरस्य च ।
श्वदंष्ट्रखरखङ्गानां चैव पेयां शकृद्रसे ॥ ९ ॥
जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १० ॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्दाहकासिनाम् ॥ ११ ॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।
धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ १२ ॥
जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
वृश्चिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ।
बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ॥ १३ ॥
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ।
तच्छृतं क्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
घृतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ॥ १४ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

पल्लवेन च चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
कषायैर्विंशतिः कल्कैर्दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १५ ॥
अन्न एकस्तथाघ्रेये दश लेहास्तथा घृते ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ १६ ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

वत्सककल्पः ।

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ १ ॥
"वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ २ ॥
बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान्भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पी स्त्री फलवृन्तैस्तथाणुभिः ॥ ३ ॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ४ ॥
काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य तापयेत् ।
मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा ॥ ५ ॥
निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ।
पित्ते तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् ॥ ६ ॥
अष्टाहं पयसार्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ।
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ७ ॥
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ।
सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याथवाम्बुना ।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक् ॥ ८ ॥"

तत्र श्लोकः ।

कषायैर्नवचूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।
एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥ ९ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

कृतवेधनकल्पः ।

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।
"क्ष्वेडः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ १ ॥
अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च ।
कुष्ठपाण्ड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ २ ॥
क्षीरादिकुसुमादीनि सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।
सुशुष्काणां तु बीजानामेकं द्वौ वा यथाबलम् ।
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत्पिबेत् ॥ ३ ॥
क्राथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ।
कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्धांशसंयुतम् ॥ ४ ॥
पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ।
शाल्मलीमूलवृन्तानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।
वर्तयः फलवत्षट्सु फलादीनां घृतं तथा ॥ ५ ॥
कोशातकानि पञ्चाशत्कोविदाररसैः पचेत् ।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ६ ॥
क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि च ।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं पक्त्वा पचेत्पृथक् ॥ ७ ॥
कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।
कोशातकीफलं पक्त्वा तद्रसं लवणैः पिबेत् ॥ ८ ॥
फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत्क्ष्वेडरसं पिबेत् ।
क्ष्वेडं क्राथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥ ९ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका क्राथा द्वाविंशतिस्तथा ।
दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः ॥ १० ॥
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन्षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः।

श्यामात्रिवृत्कल्पः।

''विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः।
तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ १ ॥
त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कूटरणा तथा।
सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ २ ॥
कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ३ ॥
सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः।
कल्पे वैशिष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ४ ॥
मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्।
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ॥ ५ ॥
मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं क्षिणोत्यपि।
तैक्ष्ण्यात्कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि।
शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ६ ॥
गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत्।
उपोष्य प्रयतः शुक्के शुक्लवासाः समाहितः ॥ ७ ॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्यग्विसृतं च यत्।
गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ८ ॥
स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्राशितः सुखम्।
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत् ॥ ९ ॥
गोऽव्यजामहिषामूत्रसौवीरकतुषोदकैः।
प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम्।
त्रिवृत्रिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥ १२ ॥

मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।
स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक् ।
एकैकार्धांशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम् ॥ १३ ॥
मधूकार्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत् ।
जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम् ॥ १४ ॥
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं क्षुद्रां छिन्नरुहां तथा ॥ १५ ॥
क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत् ।
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ॥ १६ ॥
क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ।
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्धांशिकं पिबेत् ॥ १७ ॥
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ।
अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १८ ॥
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णार्दितो नरः ॥ १९ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ २० ॥
सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २१ ॥
कुडवांशात्रसानिक्षुद्राक्षापीलुपरूषकान् ।
सितोपलात्पलं क्षौद्रात्कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २२ ॥
तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २३ ॥
शर्करामोदकान्वर्तिगुलिकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्यात्पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ २४ ॥
पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामात्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ २५ ॥

मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
सुमृष्टान्स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ २६ ॥
सहकारात्कपित्थाच्च साध्यमम्लं च यत्फलम् ।
पूर्ववद्दहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं च साधयेत् ॥ २७ ॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं च मधुमात्रया ।
लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २८ ॥
पानकानि रसान्यूषान्मोदकान्रागखाण्डवान् ।
अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थे कफाधिके ॥ २९ ॥
त्वगेलाभ्यां समं नीतं तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ ३० ॥
वातपित्तकफोत्थेपु रोगेष्वल्पानलेपु च ।
नरेपु सुकुमारेपु निरपायं विरेचनम् ॥ ३१ ॥
शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३२ ॥
त्रिवृच्चूर्णामृतास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारं समास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥ ३३ ॥
लिह्यात्सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन च ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥ ३४ ॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान्व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥ ३५ ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ३६ ॥
लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ ३७ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन्गुडार्धतुलां तथा ।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्बदरोदुम्बरोपमान् ॥ ३८ ॥
गुडान्कृत्वा न चास्य स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।
कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरम् ॥ ३९ ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥ ४० ॥
इति कल्याणकगुडः ।

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः ।
समभागा भिषग्दद्याद्द्विगुणं च मुकूलकम् ॥ ४१ ॥
त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
चूर्णितं गुडिकान्कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमितान् ॥ ४२ ॥
भक्षयेत्कल्पमुत्थाप्य शीतं चानुपिबेज्जलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥ ४३ ॥
तापे पाण्डामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता नियन्त्रिताशिनः ।
योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४४ ॥
त्रिवृत्पलं द्विप्रसृतं पथ्या धान्योरुबूकयोः ।
दशैतान्मोदकान्कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ॥ ४५ ॥
त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ।
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ॥ ४६ ॥
कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ।
चूर्णितं मोदकान्कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ॥ ४७ ॥
हिङ्गुसौवर्चलव्योषयमानीबिडजीरकैः ।
वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ॥ ४८ ॥
मोदकान्वेष्टयेच्चूर्णैस्तान्सतुम्बुरुदाडिमैः ।
त्रिकवंक्षणहृद्बस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥ ४९ ॥
त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥ ५० ॥
त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वशीतलं जलदात्यये ॥ ५१ ॥
त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
स्वर्णदुग्धीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५२ ॥

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषां सातलां कटुरोहिणीम् ॥ ५३ ॥
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ।
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ ५४ ॥
दुरालभा त्रिवृच्छयामा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णिता ॥ ५५ ॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत्सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥ ५६ ॥
त्र्यूषणत्रिफलाहिङ्गुकार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥ ५७ ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम् ॥ ५८ ॥
सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे ।
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ ५९ ॥
तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥ ६० ॥
निर्यूहेण तयोर्युक्त्या सिद्धसर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६१ ॥
त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणे जले पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ॥ ६२ ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते विधिना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥ ६३ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम् ।
सुरां वा त्रिवृतापादकल्कां तत्क्वाथसंयुताम् ॥ ६४ ॥
यवैः श्यामात्रिवृतत्क्वाथस्विन्नैः कुल्माषसम्भसा ।
आसुतं षडहं पर्णे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ६५ ॥

भृष्टान्मासतुषान्शुद्धान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्भसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ६६ ॥
तथा मदनकल्पोक्तान्खाण्डवादीन्पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
त्वक्केशराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्यैस्तथान्यैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥६८॥
शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखच्छर्दिविघातहेतोः ।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालादम्लं च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥६९॥"

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश यष्ट्यौ द्वौ जीरकादौ चतुर्दश ॥ ७० ॥
क्षीरादौ सप्तलेहेऽष्टौ चत्वारः सितयापि च ।
पानकादिषु पञ्चैव षड्तौ पञ्चमोदकाः ॥ ७१ ॥
चत्वारश्च घृतक्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
द्वौ मद्ये काञ्जिके द्वौ च दशान्ये खांडवादिषु ॥ ७२ ॥
श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन्समुदाहृतम् ।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ७३ ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

चतुरङ्गुलकल्पः ।

"आरग्वधो राजवृक्षः शम्याकश्चतुरङ्गुलः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ १ ॥
ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ २ ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्या मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३ ॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥ ४ ॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ५ ॥
द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ ६ ॥
चतुरङ्गुलमज्ज्ञस्तु प्रसृतं वाथवाञ्जलिम् ।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ७ ॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत्सौवीरकेण वा ॥ ८ ॥
त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिबेत् ।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ९ ॥
कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १० ॥
चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्घृतम् ।
मज्ज्ञः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ ११ ॥
तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषाये साधितं कल्कैः सर्पिः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ १२ ॥
दन्तीक्वाथेऽञ्जलिं मज्ज्ञः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत च ॥ १३ ॥
यस्य यत्पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वपि वा कटु ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ १४ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दधि चामलकीरसे ।
सौवीरककषायाभ्यां बिल्वशम्पाकयोस्तथा ॥ १५ ॥
लेहोऽरिष्टो घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन्सुकुमाराः प्रकीर्तिताः ।
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

तिल्वककल्पः ।

"तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ १ ॥
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ क्वाथयेत्ततः ।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ २ ॥
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ४ ॥
सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ।
मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ॥ ५ ॥
तत्तुलां सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ।
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत्तदा ॥ ६ ॥
दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
संक्वाथ्य च गुडस्यैकां तुलां लोध्रस्य चाञ्जलिम् ॥ ७ ॥
आवपेत्तत्परं पक्षान्मद्यपानाद्विरेचनम् ।
तिल्वकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥ ८ ॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ९ ॥
त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ।
लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १० ॥
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ ११ ॥
अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींश्च सनखान्पृथक् ।
द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १२ ॥
पिष्टैस्तैरेव बिल्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।
ततो मात्रां पिबेत्काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १३ ॥

लोध्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्घृतम् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेदिति ॥ १४ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेकः सुरासौवीरकेण च ।
एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥ १५ ॥
लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः संप्रदर्शिताः ।
योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥ १६ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सुधाकल्पः ।

"विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातं तु भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमात् ॥ १ ॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्पे सति वान्यपरिक्रमे ॥ २ ॥
पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषार्दिते ।
श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ३ ॥
रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥ ४ ॥
सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।
द्विविधः स मतो यैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ५ ॥
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।
स नाम्ना तु गुडानन्दी सुधानिस्त्रिंशपत्रकः ॥ ६ ॥
तं विपाट्याहरेत्क्षीरं शस्त्रेण मतिमान्भिषक् ।
द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ७ ॥
बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यापि चैकशः ।
कषायं तं समांशेन कृत्वाङ्गारेषु शोषयेत् ॥ ८ ॥

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत्सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥ ९ ॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ १० ॥
सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ।
यथोपपत्ति सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ॥ ११ ॥
कोलमात्रं घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ।
त्र्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ॥ १२ ॥
स्नुक्क्षीरभावितं सम्यग्विदध्याद्गुडपानके ।
त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समाम् ॥ १३ ॥
निशि स्थितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे ततः ।
सप्ताहं भावयित्वैवं स्नुक्क्षीरेणापरं पुनः ॥ १४ ॥
सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ।
गन्धमाल्यं तदाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ॥ १५ ॥
सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥ १६ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १७ ॥
पाययेत सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।
भावितान् शुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः ॥ १८ ॥
क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत्पचेत् ।
सुरां वा कारयेत्क्षीरं घृतं वा पूर्ववत्पचेदिति ॥ १९ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
पानकं घ्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥ २० ॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिषी ।
सुधाकल्पस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २१ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः।

सप्तलाशङ्खिनीकल्पः।

"सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा।
शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताक्षिपीडकः॥ १॥
ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु॥ २॥
नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम्।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत्॥ ३॥
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम्।
हृद्रोगे कफवातार्थे गुल्मे चैव प्रयोजयेत्॥ ४॥
पियालपीलुकर्कन्धुकोलाम्रातकदाडिमैः।
द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः॥ ५॥
मैरेयदधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके।
शीधौ चाप्येष कल्पः स्यात्सुखं शीघ्रविरेचने॥ ६॥
तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत्।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छयामार्धभागिके॥ ७॥
दधिमण्डेन सन्धाय सिद्धं तत्पाययेत च।
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ नीलीचूर्णस्य चापरः॥ ८॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत्।
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वेष संविधिः॥ ९॥
शङ्खिनीसप्तलासिद्धात्क्षीराद्यदुदियाद्घृतम्।
कल्कभागं तयोरेव त्रिवृच्छयामार्धसंयुतम्॥ १०॥
क्षीरेणालोड्य संपक्वं पिबेत्तच्च विरेचनम्।
तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयोः॥ ११॥
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च॥ १२॥
विडङ्गार्द्धांशकल्केन तद्वत्साध्यं घृतं पुनः।
शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्घृतम्॥ १३॥

त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च पूर्ववत् ।
सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोध्रवदेव च ॥ १४ ॥
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।
अजगन्धाजशृङ्ग्योश्च तद्वत्स्यातां विरेचने ॥ १५ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगाः काम्पिल्लके तथा ॥ १६ ॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥ १७ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दन्तीद्रवन्तीकल्पः ।

"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मकूलकः ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ १ ॥
तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ २ ॥
पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽर्काग्नी हतो ह्येषां विकाशिता ॥ ३ ॥
तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरूणि च ।
विलापयन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ४ ॥
दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।
पियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च ॥ ५ ॥
पिबेद्गुल्मोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकुष्ठी भगंदरी ॥ ६ ॥
तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।
कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्घृतम् ॥ ७ ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु॥ ८॥
रसे दन्त्यजशृङ्ग्योश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमेहनुत्॥ ९॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया।
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च पचेदामलकीरसे॥ १०॥
त्रींस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च।
तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत्॥ ११॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः।
तत्सिद्धं प्राशयेल्लेहं सुखं तेन विरिच्यते॥ १२॥
रसे च दशमूलस्य तथा बैभीतके रसे।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत्पृथक्॥ १३॥
तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम्।
असृष्टविषि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम्॥ १४॥
पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा।
स्वेदयित्वा ततः खादेत्सुखं तेन विरिच्यते॥ १५॥
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत्।
लावतित्तिरिकाणां च ते रसाः स्युर्विरेचने॥ १६॥
तयोर्वापि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम्।
माषयूषांश्च संस्कृत्य दद्यात्तेन विरिच्यते॥ १७॥
तत्कषायात्त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा॥ १८॥
मोदको वास्य कल्केन कार्यस्तत्र विरेचने।
तयोर्वापि कषायेण मद्यमस्योपकल्पयेत्॥ १९॥
दन्तीक्वाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितम्।
गुडलावणिकान्भक्ष्यान्विविधान्भक्षयेन्नरः॥ २०॥
द्रवन्तीं मरिचं दन्तीं यमानीमुपकुञ्चिकाम्।
नागरं हेमदुग्धीं च चित्रकं चेति चूर्णितम्॥ २१॥

सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिबेद्धृतेन चूर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २२ ॥
सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु शोभनम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्बालवृद्धेषु पूजितम् ॥ २३ ॥
दुर्भक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २४ ॥
पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
पिप्पलीत्रिवृताक्षौद्रगुडस्याष्टपलेन तत् ॥ २५ ॥
विनीय मोदकान्कुर्याद्दशैकं भक्षयेत्ततः ।
उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २६ ॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिबर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकोठानिलापहाः ॥ २७ ॥
दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
शोधनं पित्तकासे च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २८ ॥
दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ २९ ॥
शुण्ठीमरिचपिप्पल्याः कार्षिकाः स्युः पृथक् पृथक् ।
द्विगुणे शर्करैले च शङ्खिनी स्याच्चतुर्गुणा ॥ ३० ॥
नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।
दन्तीं द्रवन्तीं त्वक्शाणमेकं चात्र प्रदापयेत् ॥ ३१ ॥
तस्मादर्धपलं चूर्णाल्लिह्यान्माध्वीकसंयुतम् ।
शीतोदकानुपानं तु निरपायं विरेचनम् ॥ ३२ ॥
श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलकफप्लीहपाण्डूदरापहः ॥ ३३ ॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषायेणाजगन्धयोः ।
गौडः कार्योऽजशृङ्ग्या वा रसैः सुखविरेचनः ॥ ३४ ॥
तच्चूर्णक्वाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।
मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥ ३५ ॥

अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
सुराकाम्पिल्लके योगा लोध्रवच्च तयोः स्मृताः ॥ ३६ ॥"

भवन्ति चात्र ।

दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाद्यैस्त्रयो रसे ।
स्नेहेषु वै त्रयो लेहाः षट् चूर्णं त्वेक एव च ॥ ३७ ॥
इक्षावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।
यवाग्वादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ३८ ॥
एकश्च मोदके मद्ये चैकं तत्क्वाथतैलके ।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३९ ॥
एकः सौवीरकेऽथैकयोगः स्यात्तु तुषोदके ।
एका सुरा कम्पिल्लके चैकः पञ्च घृते स्मृताः ॥ ४० ॥
दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन्प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः ।
नानाविधानां योगानां भुक्तिदोषामयान्प्रति ॥ ४१ ॥
त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।
द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥ ४२ ॥
ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ ४३ ॥
यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
तत्संज्ञकः स संयोगो भवतीति विनिश्चितम् ॥ ४४ ॥
फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
ते हितान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ ४५ ॥
"विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।
समानवीर्यं त्वधिकं क्रियासामान्यमिष्यते ॥ ४६ ॥
इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।
अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ ४७ ॥
भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः ।
सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकृत् ।
स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत् ॥ ४८ ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
कुर्यात्संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ४९ ॥
प्रदेशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ।
स्वबुद्ध्यैवं सहस्राणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ॥ ५० ॥
बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसंख्या न विद्यते ।
तीक्ष्णमध्यमृदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम् ॥ ५१ ॥
सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ।
नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम् ॥ ५२ ॥
अन्नाशयमनुक्षिण्वन्कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥
जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ ५४ ॥
किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।
स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम् ॥ ५५ ॥
मन्दवीर्यं विरूक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम् ।
अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ५६ ॥
अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धं तद्बलीयसाम् ।
मध्यावरबलानां तु प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥
तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।
तीक्ष्णादीनि बलापेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥ ५८ ॥
देयं त्वनिर्हृते पूर्वं पीते पश्चात्पुनः पुनः ।
भेषजं वमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥ ५९ ॥
बलं त्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च ।
पुनः प्रदद्याद्भेषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥ ६० ॥
निर्हृते वापि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
भेषजेऽन्यत्प्रयुञ्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ६१ ॥
अपक्वं वमनं दोषात्पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ६२ ॥

पीते प्रस्रंसने दोषान्न निर्हृत्य जरां गते ।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदातुरं पुनः ॥ ६३ ॥
दीप्ताग्निं बहुदोषं च दृढस्नेहगुणं नरम् ।
दुःशोध्यं तदहर्भुक्तं श्वो भूयः पाययेत्पुनः ॥ ६४ ॥
दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः ।
विरिच्यते रसैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ६५ ॥
वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ६६ ॥
दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम् ।
अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेदौषधं मृदु ॥ ६७ ॥
श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यत्क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६८ ॥
दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हृताः ॥ ६९ ॥
यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यनुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ७० ॥
विबन्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं सतृट्छर्दिर्विबन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७१ ॥
भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ ७२ ॥
सुविरिक्तस्तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत् ।
अतिप्रवर्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥ ७३ ॥
कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७४ ॥
विरूक्षानाहयोर्जीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत्सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ७५ ॥
तृण्मोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युश्चेज्जीर्यति भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ ७६ ॥

लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादिकफनुद्धितम् ॥ ७७ ॥
सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेदविरेचितम् ।
तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ७८ ॥
रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशूलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥ ७९ ॥
तेभ्यो बस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरेचनम् ।
बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥ ८० ॥
रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥ ८१ ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णान् दोषानपि जयन्ति ते ।
स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान्विशोधयेत् ॥ ८२ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८४ ॥
विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथामृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात्प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥
द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मिन्मध्येषु तत्कोष्ठवयोबलेषु ।
तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्प्यं तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः॥८६॥
षड्वंश्यस्तु मरीचिः स्यात्षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
अष्टौ ते सर्षपा रक्तिस्तण्डुलश्चापि तद्द्वयम् ॥ ८७ ॥
धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।
अण्डकास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ॥ ८८ ॥
हेमश्च धानकश्चोक्तो भवेच्छाणं तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात्कोलं बदरमेव च ॥ ८९ ॥
विद्याद्द्वौ द्रङ्क्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
बिडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ॥ ९० ॥

तिन्दुकं च विजानीयात्कवलग्रहमेव च ।
द्वे सुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥ ९१ ॥
द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।
बिल्वं षोडशिकं चाम्रं द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥ ९२ ॥
अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा ॥ ९३ ॥
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥ ९४ ॥
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नल्वनं च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥ ९५ ॥
घटं तु द्विगुणं शूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात्खारीं भारीं तथैव च ॥ ९६ ॥
द्वात्रिंशच्चैव जानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
तुलां शतपलं विद्यात्परिमाणविशारदः ॥ ९७ ॥
शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च ॥ ९८ ॥
यद्धि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत्प्रयोजयेत् ।
अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥ ९९ ॥
द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥ १०० ॥
जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥
स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥ १०२ ॥
शम्पाक इव निर्यासे मध्यो दर्वीं विमुञ्चति ।
शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥ १०३ ॥
खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तःक्रियासु च ।
[illegible] विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्घेतुः प्रवर्तते ।
देशादीनां फलादीनां गुणा योगाः शतानि षट् ॥ १०६ ॥
विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

सिद्धिस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

कल्पनासिद्धिः।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवान् आत्रेयः।

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता क्रमश्च कः किं च कृताकृतेषु।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु सङ्ख्या का किं गुणाः केषु च का च बस्तिः॥१॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले कृते कियान्वा परिहारकालः।
प्रणीयमानश्च न याति बस्तिः केनैति शीघ्रं सुचिराच्च केन॥ २॥
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित्कस्मात्प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः॥ ३॥
पुनर्वसुस्तत्रविदाह तस्मै सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम्।
"त्र्यहावरं सप्तदिनं परंतु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः।
नातःपरं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यी भवेत्सप्तदिनात्परं तु॥ ४॥
स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदुं करोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम्।
स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम्॥ ५॥
ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसैरुत्क्लेशनीयः पयसा च रम्यः।
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः स्निग्धः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः॥ ६॥
श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्।
अधः कफेऽल्पे वमनं हि गच्छेद्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम्॥ ७॥
स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च।
स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम्॥ ८॥
पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः॥ ९॥

यथानुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान्स्थिरः सर्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ॥ १० ॥
जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ११ ॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं तथोर्ध्वमधःकफान्तं च विरेकमाहुः ।
द्वित्रीन् सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥१२॥
क्रमात्कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः ।
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ १३ ॥
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ।
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलातिहानिर्वमनेऽति च स्यात् ॥१४॥
स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेण ॥१५॥
स्याच्छ्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ।
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥ १६ ॥
कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ।
निद्राबलाभावतमः प्रवेशः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥ १७ ॥
संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ।
दद्यात्र्यहान्नानि बुभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरूहम् ॥ १८॥
प्रत्यागते मांसरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ।
नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो नित्याशितः स्यादनुवासनीयः ॥ १९ ॥
शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु ।
तानेव दोषान्परिरक्षता ये स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ॥२०॥
प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ।
सायं च भोज्यं परतस्त्र्यहे वा त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ॥२१॥
त्र्यहे द्व्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं च ।
एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ॥ २२ ॥
वातेन चैकादश वा पुनर्वा बस्ती न युग्मान्कुशलो विदध्यात् ।
विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्जयेत्सप्तदिनान्यवश्यम् ॥ २३ ॥

शुद्धो विरेकेण निरूहदानं तद्ध्यस्य शून्यं विकृषेच्छरीरम् ।
बस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ॥ २४ ॥
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्वगदापहश्च ।
विट्श्लेष्ममूत्रानिलपित्तकर्षी स्थिरत्वकृच्छुक्रबलप्रदश्च ॥ २५ ॥
विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वान्विकारान् शमयेन्निरूहः ।
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे संस्नेहनं वर्णबलप्रदं च ॥ २६ ॥
न तैलदानात्परमस्ति किञ्चिद्द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ।
स्नेहाद्धि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ॥२७॥
तैलं दधत्याशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ।
मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्रः ॥२८॥
काले महान्पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन ।
अपत्यसन्तानविवृद्धकारी काले यशस्वी बहुकीर्तिमांश्च ॥ २९ ॥
स्तब्धाश्च ये संकुचिताश्च येऽपि ये पङ्गवो येऽपि च रुग्णभग्नाः ।
येषां च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः ३०
आध्मापने विग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः ॥ ३१ ॥
याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गाद्गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।
क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च तेषां च बस्तिः परमः प्रदिष्टः ॥३२
उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्सर्वत्र बस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥३३॥
न बृंहणीतान्विदधीत बस्तीन्विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ३४ ॥
क्षीणक्षतानां न विशोधनीयान्न शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम् ।
न मूर्च्छितानां च न शोधितानां येषां च दोषेषु निबद्धवायुः ॥३५॥
शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥३६॥
विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि बस्तिमेके ।
नाभिप्रदेशं च कटीं च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पार्श्वम्॥३८॥
संस्नेह्य कायं क्षिथिलांश्च कृत्वा दोषान्पुरीषं ग्रथितं विमथ्य ।
संसक्तवेगः सपुरीषदोषः प्रत्यागतो बस्तिरिति प्रशस्तः ॥ ३९ ॥
प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलं च तत्स्यात्सुनिरूढलिङ्गम्॥४०॥
स्याद्रुक्शिरोहृद्गुदकुक्षिलिङ्गे शोफः प्रतिश्यायविकर्तिके च ।
हृल्लासिका मारुतमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्यात्॥४१॥
लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत्तदेवातिनिरूहितस्य ।
प्रत्येत्य सक्तं सशकृच्च तैलं वक्रादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ॥ ४२ ॥
स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ।
अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग्रूक्षखरं च गात्रम् ॥ ४३ ॥
ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणानामसम्यगेतान्यनुवासिते स्युः ।
हृल्लासमोहक्लमसादमूर्च्छा विकर्तिका चाप्यनुवासिते स्युः ॥ ४४ ॥
यस्येह यामाननुवर्तते त्रीन्स्नेहान्नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ।
आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ॥४५॥
त्रिंशत्स्मृताः कर्मसु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ।
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥४६॥
काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट्सु ।
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ॥ ४७ ॥
त्रीन्पञ्च वाहुश्चतुरोऽथ षड्वा वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीयान् ।
स्नेहान्प्रदायाशु भिषग्विदध्यात्स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरूहान् ॥४८॥
विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण स्निग्धं तु तैः स्वेदितमुत्तमाङ्गम् ।
विरेचयेत्त्रिर्द्विरथैकशो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥ ४९ ॥
उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणां स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठीवनं चाप्यथ दुर्विरिक्ते ॥ ५० ॥
शिरोऽक्षिशङ्खश्रवणार्तितोदश्चात्यर्थशुद्धेस्तिमिरं च पश्येत् ।
[illegible]र्पणं तत्र मृदु द्रवं च स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ॥ ५१॥

ातुरस्वस्थविधिः प्रयोगे बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः।
लस्तु बस्त्यादिषु याति यावांस्तावान्भवेद्धिःपरिहारकालः ॥५२॥
याशनस्थानवचांसि यानं स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान्।
तोपचारातपशोकरोषांस्त्यजेदकालाहितभोजनं च ॥ ५३ ॥
प्रणीते विषमे च नेत्रे मार्गे तथार्शःकफविड्विबन्धे।
याति बस्तिं न सुखं निरेति दोषावृतोऽल्पो यदि वाल्पवीर्यः॥५४॥
े तु वर्चोऽनिलमूत्रवेगे वाते विवृद्धेऽल्पबले गुदे वा।
युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ प्रकोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ॥ ५५ ॥
ःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति।
तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै संवर्धयत्येव हि तान्विकारान् ॥ ५६ ॥
ास्तथान्येऽप्यवितर्क्यमाणाः परस्परेणावगृहीतमार्गाः।
दूषिता धातुभिरेव चान्यैः स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥ ५७ ॥
च रोगप्रशमाय कर्म हीनातिमात्रं विपरीतकालम्।
योपचाराच्च न तं विकारं शान्तिं नयेत्पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥५८॥"

तत्र श्लोकः।

निमान्द्वादश पञ्चकर्माण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्कनायाम्।
हितार्थं भगवान्महार्थान्सम्यग् जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः ॥ ५९ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

पञ्चकर्मीयसिद्धिः।

येषां यस्माच्च कर्माण्यग्निवेश ! न कारयेत्।
येषां च कारयेद्यानि तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
"चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च।
सद्वैद्यनृपतिद्वेष्टा तद्द्विष्टः शोकपीडितः ॥ २ ॥
साहसिको मुमूर्षश्च विहीनः करणैश्च यः।
वैरी वैद्याभिमानी च श्रद्धाहीनः सशङ्कितः ॥ ३ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्यो भिषग्विदा ।
एतानुपचरन्वैद्यो बहून्दोषानवाप्नयात् ॥ ४ ॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अच्छर्दनीयास्तावत्क्षतक्षीणाति-स्थूलकृश-बालवृद्धदुर्बलश्रान्त-पिपासित-क्षुधितकर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्त-क्षामगर्भिणी सुकुमार-संवृतकोष्ठ-दुच्छर्दनोर्ध्वरक्त-पित्त-प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्व-वातास्थापितानुवासित-हृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ठीलास्वरोपघाततिमिरशिरःशङ्खकर्णाक्षिपार्श्वशूलार्ताः ॥ ६ ॥

तत्र क्षतस्य च भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात् । क्षीणातिस्थूल-कृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधैर्बलासहत्वात्प्राणोपरोधः । श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत् । कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात् । गर्भिण्या गर्भव्यायामादामगर्भभ्रंशाच्च दारुणा रोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयस्य विकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठदुश्छर्दनयोरतिमात्रप्रवाहनाद्दोषाः समुत्क्लिष्टा ह्यन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्यं मरणं वा । ऊर्ध्वरक्तपित्तस्य उदानं उत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत् । प्रसक्तच्छर्देस्तु तद्वदूर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः । उदावर्तिनो घोरतर उदावर्तः स्यात् शीघ्रतरहन्ता । मूत्रघातादिभिरार्तानां तीव्रतरः शूलप्रादुर्भावः । तिमिराणां तिमिरातिवृद्धिः । शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः । तस्मादेते न वाम्याः ॥ ७ ॥

सर्वेष्वपि खलु एतेष्वपि विषगरविरुद्धाभ्यवहारामकृतेषु अप्रतिसिद्धं शीघ्रकारित्वाद् दोषाणामिति ॥ ८ ॥

शेषास्तु वाम्याः । पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलग्रहगलगण्डश्लीपद-मेह-मन्दाग्निविरुद्धाजीर्णान्नविसूचिकालसकविषपीतदष्टदिग्धविद्धाधःशोणितपित्तकफप्रसेकदुर्नामहृल्लासारोचका-

विपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसारशोषपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च तेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्यादिशोषदोषविनाशवत् ॥ ९ ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्तविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्नि-निरूढ-कामादि-व्यग्राजीर्ण-नवज्वर-मदात्ययिताध्मातशल्यार्दिताभिहतातिस्निग्धरूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥ १० ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो वमनदोषः स्यात् । क्षतगुदस्य क्षते गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं वरां रुजां जनयेत् । मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात् । अधोभागरक्तपित्तिनां च तद्वदेव । विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न ते सहेरन् । कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात् अजीर्णिन आमदोषः स्यात् । नवज्वरस्य अविपक्वान् दोषान् न निर्हरेत् वातमेव च कोपयेत् । मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात् । आध्मातस्य आध्मायमानस्य वा पुरीषकोष्ठनिचितो वायुर्विसर्पन् सहसा आनाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत् । शल्यार्दिताभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्य अतियोगभयं भवेत् । रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहं कुर्यात् । दारुणकोष्ठस्य विरेचनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात् । तस्मादेते न विरेच्याः ॥ ११ ॥

शेषास्तु विरेच्याः । कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्तभगंदरोदरार्शोब्रध्नप्लीहगुल्मार्बुदगलगण्डग्रन्थिविसूचिकालसकमूत्राघातक्रिमिकोष्ठवीसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाहहृद्रोगव्यङ्गनीलीकनेत्रनासिकास्यश्रवणरोगहलीमकश्वास-कासकामलापस्मारोन्माद-वातरक्त-योनि-रेतो-दोष-तैमिर्यारोचकाविपाक-च्छर्दिश्वयथूदरविस्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च । एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्त[illegible] ॥ १२ ॥

अनास्थाप्यास्तु अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहोत्क्लिष्टदोषाल्पाग्नियानक्लान्तातिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तातिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तक्षतकृतनस्तःकर्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्काबद्धच्छिद्रोदकोदराध्मातालसकविसूचिकामप्रजातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १३ ॥

तत्र अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छा श्वयथुर्वा स्यात् । उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः । यानक्लान्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं शोषयेत् । अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिकृशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत् । पीतोदकभुक्तभक्तयोरुत्क्लिश्योर्ध्वमधो वा वायुर्बस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं बस्तौ घोरान् विकारान् जनयेत् । वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षशरीरं निरूहः क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात् । क्रुद्धभीतयोर्बस्तिरूर्ध्वमुपप्लवेत् । मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघातव्यापत्स्यात् । प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्कार्तानामूर्ध्वीभूतो वायुरूर्ध्वं बस्तिं नयेत् । बद्धच्छिद्रोदकोदराध्मातानां भृशतरमाध्माप्य बस्तिः प्राणान् हिंस्यात् । अलसक-विसूचिकामप्रजातामातिसारिणामकृतदोषः स्यात् । मधुमेहकुष्ठिनोर्व्याधेः पुनर्वृद्धिस्तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १४ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः । सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुक्रसङ्गबलवर्ण-मांस-रेतःक्षय-दोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्तातिसारपर्वाभितापप्लीहगुल्महृद्रोग-भगन्दरोन्मादज्वर-ब्रध्नशिरःकर्णशूल-हृदय-पार्श्व-पृष्ठ-कटीग्रहवेपनाक्षेपक-गौरवातिलाघव-रजःक्षयार्ता विषमाग्निस्फिग्जानुजङ्घोरुगुल्फपार्ष्णिप्रपद-योनिबाह्वङ्गुलिस्तनाङ्ग-दन्तनखपर्वास्थि-शूलशोषस्तम्भान्त्रकूजनपरिकर्तिकादयः वातव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च एतेषु आस्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत् ॥ १५ ॥

य एवानास्थाप्याः त एव अननुवास्याः स्युः । विशेषतस्त्वभुक्तभक्त-नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचक-मन्दाग्निदु-

र्बलप्लीहकफोदरोरुस्तम्भवर्चोभेद-विषगरपीतकफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठ-श्लीपदगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठिनः ॥ १६ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते स्नेहः । नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्क्लेश्योदरं जनयेदर्शसस्य अर्शांस्यभिष्यन्द्याध्मानं कुर्यात् । अरोचकार्तस्य अन्नगृद्धिं पुनः हन्यात् । मन्दाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात् । प्रतिश्यायप्लीहादिमतां भृशं चोत्क्लिष्टदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्, तस्मादेते नानुवास्याः ॥ १७ ॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । विशेषतस्तु रूक्षतीक्ष्णाग्नयः केवलवातरोगार्ताश्च । एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदनवत्, मूले द्रुमसेकवच्च ॥ १८ ॥

अशिरोविरेचनार्हा अजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्यतोयपातुकामास्नातशिराः स्नातुकामः क्षुत्तृष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डाहतव्यवायव्यायामपानक्लान्त-नवज्वरशोकाभितप्तविरिक्तानुवासितगर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ता अनृतुदुर्दिने चेति ॥ १९ ॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्रोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायान् जनयेत् । पीतस्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगान् जनयेत् । स्नातशिरसः कृते च स्नाने शिरसः प्रतिश्यायं क्षुधार्तस्य वातप्रकोपं तृष्णार्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च । श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तो दोषः स्यात् । शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत् । व्यवायव्यायामक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनम् । नवज्वरशोकाभितप्तयोरूष्मा नेत्रनाडीभिरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात् । विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात् । अनुवासितस्य कफः शिरोगुरुत्वं च कण्डूक्रिमिदोषान् जनयेत् । अन्तर्वत्न्या गर्भं स्तम्भयेत् । स काणः कुणिः पक्षहतः पीटसर्पी वा स्यात् । नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत् । अनृतुदुर्दिने शीतं पूतिनासिका शिरोरोगश्च स्यात् । तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥ २० ॥

शालूक-शुक्र-तिमिर-वर्त्मरोग-व्यङ्गो-पजिह्विका-र्धावभेदक-ग्रीवास्कन्धास्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापतत्रकापतानक-गलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिरागार्बुदस्वरपरिपकाश्चैतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तम् । तद्ध्युत्तमाङ्गमनुप्रविश्य मज्जपेशीकासक्तं दोषं विकारकरमपकर्षति ॥ २१ ॥

प्रावृट्शरद्वसन्तेष्वितरेषु आत्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्याद्ग्रीष्मे पूर्वाह्णे शीते मध्याह्ने वर्षास्वदुर्दिने चेति ॥ २२ ॥"

तत्र श्लोकाः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् ।
येभ्यो यत्त्वहितं यस्मात्कर्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥ २३ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टे तत्राभिनिविशेद्बुधः ।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २४ ॥
उत्पद्येत हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टां कुष्ठिनां बस्तिकर्म च ॥ २६ ॥
तस्मात्सत्यपि निर्दिष्टे कुर्यादूह्यं स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥ २७ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

बस्तिसूत्रीयसिद्धिः ।

"कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ १ ॥
बस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात्सिद्धिमान् किम्मयमस्य नेत्रम् ।
कीदृक्प्रमाणाकृति किं गुणश्च केषां च किं योनिगुणश्च बस्तिः ॥ २ ॥
निरूहकल्पः प्रणिधानमात्राः स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।
के बस्तयः केषु मता इतीदं श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ ३ ॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।
बस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय स्युः सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥४॥
सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीतिकांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः कार्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि ॥ ५ ॥
षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवा हि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥६॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुलिकामुखानि ॥७॥
स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे ।
जरद्गवो माहिषहारिणो वा स्याच्छौकरो बस्ति रजस्य वापि ॥ ८ ॥
दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ९ ॥
बस्तेरभावे प्लवजो गलो वा स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।
नेत्रस्य चालाभत एव नाडी हितास्थिजा वंशभवा नलो वा ॥१०॥
आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ।
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत ॥ ११ ॥
बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।
अष्टौ पलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १२ ॥
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ॥ १३ ॥
गुडात्पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवादि ।
स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पं प्रक्षिप्य बस्तौ मथितं खजेन ॥ १४ ॥
बस्तिं ततः सव्यकरं निधाय सुबद्धमुच्छ्रास्य च निर्व्यलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ॥ १५ ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथ वेषन्नतशीरसे वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १६ ॥
सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
निकुञ्च्य सव्येतरदस्य सक्थि वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥ १७ ॥

स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्मृद्वृजुपृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम् ॥ १८ ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षयेत् ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥१९॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥२०॥
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं च रूक्षस्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति॥२१॥
दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात्प्रयुक्त सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवाभ्यां स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् २२
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्तद्बस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।
आमाश्रयोऽग्निर्ग्रहणीगुदं च तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः॥ २३ ॥
लीयन्त एवं बलयश्च तस्मात्सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम् ।
विड्वातवेगो यदि चार्धदत्ते निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ॥ २४ ॥
उत्तानदेहश्च कृतोपधानः स्याद्वीर्यमाप्नोति तथास्य देहम् ।
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ २५ ॥
प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तेऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम् ॥२६॥
निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्लानि लव्वौषधसाधितेन ।
दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥२७॥
ईषत्पदाङ्गुष्ठयुगं च कर्षेदुत्तानदेहस्य तनौ प्रमृज्यात् ।
स्नेहेन पार्ष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः॥२८॥
तांश्चावमृज्यात्ससुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।
भागाः कषायस्य तु पञ्च पित्ते स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च॥२९॥
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ।
निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिवृद्धिः ॥ ३० ॥
आ द्वादशात्स्यात्प्रसृताभिवृद्धिरष्टादशाद्द्वादशतः परं स्युः ।
आ सप्ततेरुक्तमिदं प्रमाणमतःपरं षोडशवद्विधेयम् ॥ ३१ ॥

निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः।
नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥ ३२ ॥
प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम्।
भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य सम्यक् प्रकल्पयेद्यूषपयोरसाद्यैः ॥ ३३ ॥
सर्वेषु विद्याद्विधिमेतदाद्यं वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान्।
सम्यक् प्रणीताः खलु बस्तयो ये वातामयघ्नाश्च बलप्रदाश्च ॥ ३४ ॥
द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वशेषः।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ३५ ॥
स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य।
प्रस्थोरसश्छागरसार्धयुक्तः साध्यः परः प्रस्थरसश्च यावत् ॥ ३६ ॥
प्रियङ्गुकृष्णो घनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चापि ददाति सद्यः ॥ ३७ ॥
एरण्डमूलात्त्रिपलं पलानि ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च।
रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ३८ ॥
भागा पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकंसे क्वथितेऽष्टशेषे।
पेष्या शताह्वाहपुषाप्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ ३९ ॥
रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं भागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम्।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥ ४० ॥
जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतं मारुतनिग्रहं च।
विण्मूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्मानतामश्मरिशर्करं च ॥ ४१ ॥
आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डबस्तिः शमयेत्प्रयुक्तः।
वैद्येन सम्यक् कुशलेन चैष पुनर्वसूक्तः कृपया नराणाम् ॥ ४२ ॥
चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टश्छागाच्छतार्धाद्दधिदाडिमाम्लः।
रसः सपेष्यो बलवर्णमांसरेतोऽग्निदश्चान्ध्यशिरोरुजाघ्नः ॥ ४३ ॥
जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्पक्त्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः।
कल्कैर्बलामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥
ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारी।

आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ ४६ ॥
यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान्हन्ति सजीवनीयाम् ॥ ४७ ॥
द्विकार्षिकांश्चन्दनपद्मकर्द्धियष्ट्याह्वरास्नावृषशारिवाश्च ।
सलोध्रमञ्जिष्ठमथाप्यनन्ताबलास्थिराद्यं तृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥
निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।
जीवन्तिमेदर्द्धिशतावरीभिर्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥ ४९ ॥
सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
लोध्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारीसुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन्क्षीरेण वाद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ ५१ ॥
दाहातिसारौ प्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान्विषमज्वरांश्च ।
स गुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्सर्वामयान्पित्तकृतान्निहन्ति ॥ ५२ ॥
द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः सशारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाक्षमात्रैः सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुडेन बस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥ ५४ ॥
हृन्नाभिपार्श्वोदरदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छ्रमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान्बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥५६॥
तां सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ ५७ ॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः क्वथितैर्जलाख्यैः ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।
कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥

निरूहमुख्यः कफजान्विकारान्सपाण्डुरोगालसकासदोषान् ।'
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं बस्तेस्तथाटोपमथापि घोरम् ॥ ६० ॥
रास्नामृतैरण्डविडङ्गदारुसप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च क्वाथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वारसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेहब्रध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रूक्षौषधैरत्यपतर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६४॥
पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदवृश्चीरभूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि क्षुण्णानि धौतानि पलानि चाष्टौ ॥६५॥
बिल्वं यवान्कोलकुलत्थधान्यफलानि चैकप्रसृतोन्मितानि ।
पयोजलार्धाढकयोः शृतं तत्क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥ ६६ ॥
वचाशताह्वामरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥ ६७ ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च तथैव युक्तं प्रसृतत्रयेण ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गकृतामयघ्नम् ॥ ६८ ॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥६९॥
रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात्क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
तथानुवास्येषु च बिल्वतैलं स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥"
इतीदमुक्तं निखिलं यथावद्बस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम् ।
योऽधीत्य विद्वानिह बस्तिकर्म करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥७१॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापादिका सिद्धिः ।

"स्नेहबस्तीन्निबोधेमान्वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥
दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषाम् ॥ २ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकाम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ३ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५ ॥
शताह्वा यवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलनुद्धृतम् ॥ ६ ॥
जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ७ ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ८ ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान्हरेत्तदनुवासनात् ॥ ९ ॥
लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १० ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं बलाम् ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकट्फलम् ॥ ११ ॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १२ ॥
बिल्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं रास्नां च पेपयेत् ।
साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १३ ॥

ब्रध्नोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १४ ॥
मदनैर्वाम्लसंयुक्तैर्बिल्वाद्येन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥ १५ ॥
विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।
जातिप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥ १६ ॥
निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम् ।
एषां क्काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥ १७ ॥
फलबिल्वत्रिवृत्कृष्णारास्नाभूनिम्बदारुभिः ।
सप्तपर्णवचोशीरदार्वीकुष्टकलिङ्गकैः ॥ १८ ॥
लतायष्टिशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः ।
तत्कुष्टानि क्रिमीन्मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥ १९ ॥
क्लीबत्वं विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ २० ॥
व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षीणाबलनिरोजसाम् ।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहबस्तिबलप्रदः ॥ २१ ॥
पादजङ्घोरुपृष्ठस्य कट्याश्च स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २२ ॥
वातपित्तकफान्यन्नपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहबस्तेः षडापदः ॥ २३ ॥
शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २४ ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादधः ।
अभुक्तेनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्यात्स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥ २६ ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतिल्वकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थरससाधितैः ॥ २७ ॥

निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥
दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात्पित्तावृतं स्वादु तिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ २९ ॥
तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥ ३० ॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरासूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥ ३२ ॥
कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
विरेको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३३ ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ॥ ३४ ॥
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥ ३५ ॥
अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात्स्नेहोऽतिपीडितः ।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ३६ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थकान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ ३७ ॥
कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ३८ ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहबस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ३९ ॥
भुक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
भुक्तवान्मात्रया योज्यमनुवास्य त्र्यहात्र्यहात् ॥ ४० ॥
धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशाः कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४१ ॥

स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
वमने वा विरेके च निरूहे सानुवासने ।
तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ ४३ ॥
रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यायामी मारुताशयी ।
वङ्क्षणश्रोण्युदावर्तवातार्ताश्च दिने दिने ॥ ४४ ॥
एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्विव ।
अतोऽन्येषां त्र्यहात्प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ ४५ ॥
नत्वामं प्रणयेत्स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्गुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४६ ॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात्स्नेहमनन्तरम् ।
उभयस्मात्समं गच्छन्वाय्वग्नीन्दूषयेत्समम् ॥ ४७ ॥
स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ ४८ ॥
तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूढश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैव बस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥ ४९ ॥
कर्मव्यायामभाराध्वपानस्त्रीकर्षितेषु च ।
दुर्बले वातभग्ने च मात्राबस्तिः सदा मतः ॥ ५० ॥
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्राबस्तिः समो भवेत् ।
यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ॥ ५१ ॥
बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५२ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहबस्तयः ।
तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५३ ॥
प्राग्भोज्यं स्नेहबस्तेर्यद्ध्रुवं येऽहोरात्र्यहाच्च ये ।
स्नेहबस्तिविधिश्चोक्तो मात्राबस्तिविधिस्तथा ॥ ५४ ॥
इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नेत्रबस्तिव्यापादिकासिद्धिः ।

"अथ नेत्राणि बस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्याज्ञप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥
ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ २ ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
मांसलच्छिद्रविषमस्थूलजालकवातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ ४ ॥
गतिवैषम्यविस्रत्वस्रावदौर्गन्ध्यविट्स्रवाः ।
फेनिलच्युतधार्यत्वं बस्तेः स्याद्बस्तिदोषतः ॥ ५ ॥
सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः ।
अतिवाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ६ ॥
अनुच्छ्वासानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ७ ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।
द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥ ८ ॥
स्यात्कटीगुदजङ्घार्तिबस्तिस्तम्भोरुभेदनम् ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥ ९ ॥
तिर्यग्बन्धावृतद्वारे बद्धे वापि न गच्छति ।
नेत्रं तदूर्ध्वं निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ १० ॥
पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ॥ ११ ॥
बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामानि मूत्रवान् ।
स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १२ ॥

कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः।
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः॥ १३॥
स्याच्छर्दिदाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम्।
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते॥ १४॥
न वा वहति मन्दस्तु बाह्यास्त्वाशु निवर्तते।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता॥ १५॥
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम्।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च॥ १६॥

तत्र श्लोकः।

नेत्रबस्तिप्रणेतॄणां दोषानेतान्सभेषजान्।
विद्वांस्तत्त्वेन मतिमान्बस्तिकर्माणि कारयेत्॥ १७॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः।

वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः।

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान्वक्ष्यामि सौषधान्॥ १॥
"अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः॥ २॥
प्रावृट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति॥ ३॥
एतानृतून्विचिन्त्यैव दद्यात्संशोधनं नृणाम्।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु।
कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च॥ ४॥
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत्।
विसर्पपीडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः।
अभिघातविषार्तांश्च नातिस्निग्धान्विरेचयेत्॥ ५॥

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ६ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ ७ ॥
स्निग्धात्पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात्तथौषधैः ॥ ८ ॥
आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान्स्वेदो विष्यन्दयेत्स्थिरान् ॥ ९ ॥
क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य मलैः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ १० ॥
अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चैव जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ ११ ॥
अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १२ ॥
अविकाराविपन्नं च नातिग्लानिकरं च तत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १३ ॥
विधूय मानसान्दोषान्कामक्रोधभयादिकान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १४ ॥
नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघुशीतं विरेचनम् ॥ १५ ॥
उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ।
पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ।
ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वधः ॥ १६ ॥
हृतदोषं वदेत्कार्श्यदौर्बल्यं चेत्सलाघवम् ।
वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ॥ १७ ॥
स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्गारेऽपि वामयेत् ।
आलाघवादणुत्वाच्च कफस्याग्निकरं भवेत् ॥ १८ ॥
वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ।

वमितं लङ्घयेत्सस्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्।
तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ १९ ॥
संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः।
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ २० ॥
कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके।
तर्पणादिक्रमं कुर्यात्पेयाभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥ २१ ॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जोमनस्विता।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ २२ ॥
क्लमो दाहोऽङ्गमर्दश्च भ्रममूर्च्छाशिरोरुजा।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ २३ ॥
अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम्।
असम्यक् संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं ध्रुवम् ॥ २४ ॥
आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥ २५ ॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च।
शुद्धोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यमतिबाध्यते ॥ २६ ॥
योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम्।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥ २७ ॥
श्लेष्मोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यं नाति वा बहु।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
क्षुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम्।
अयोगे तत्र कर्तव्यं समासेनाभिधीयते ॥ २९ ॥
प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्तेष्वकृच्छ्रतः।
अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण न चागच्छति चाल्पशः ॥ ३० ॥
पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन्पुनः पिबेत्।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्द्वयं स्यादतियोगतः ॥ ३१ ॥

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३२ ॥
वमनं न तु दुश्छर्द्यां मृदुकोष्ठे विरेचनम् ।
पाययेतौषधं भूयो हन्यात्पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३३ ॥
अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ३४ ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं भृशम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ३५ ॥
स्निग्धस्विन्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तम्भयेत्सामे दोषानुत्क्लिश्य नाहरेत् ॥ ३६ ॥
तानेव जनयेद्रोगान्न योगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥ ३७ ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः ।
पाययेत पुनर्जीर्णे समूत्रैर्वा निरूहयेत् ॥ ३८ ॥
निरूढं च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ३९ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
नचातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ।
अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ॥ ४० ॥
हत्वाशु विट्पित्तकफान्धातून्विस्रावयेद्द्रवान् ।
बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं क्लमं तृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ ४१ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥ ४२ ॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥ ४३ ॥
अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ४४ ॥

शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम्।
वर्चःसंग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥ ४५ ॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छाबस्तिं च दापयेत्।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ ४६ ॥
वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितम्।
पिबेत्फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ४७ ॥
सोद्गारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ४८ ॥
वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूषक्षीररसैर्हिताः ॥ ४९ ॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ ५० ॥
वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम्।
यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥ ५१ ॥
वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः।
अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥ ५२ ॥
बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम्।
सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥ ५३ ॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम्।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ ५४ ॥
अभ्यङ्गं स्वेदवर्त्यादि सनिरूहानुवासनम्।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ ५५ ॥
स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम्।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥ ५६ ॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च।
तीव्रशूलांसपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥ ५७ ॥
लङ्घनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम्।
बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ५८ ॥

आमे जीर्णे तु बन्धश्चेत्क्षाराम्लं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन च ॥ ५९ ॥
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ॥ ६० ॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥ ६१ ॥
कषायमधुरं बस्तिं पिच्छाबस्तिमथापि वा ।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहबस्तिं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम् ।
अल्पाल्पं स्रावयेत्कण्डूं शोफकुष्ठानि गौरवम् ॥ ६३ ॥
कुर्याच्चाग्निवधोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताम् ।
परिस्रावगतं दोषं शमयेद्वामयेदपि ॥ ६४ ॥
स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान्संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ६५ ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ६६ ॥
सहिक्काश्वासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान्किटिकिटापयन् ॥ ६७ ॥
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ६८ ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिविवर्धयेत् ॥ ६९ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ ७० ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति च विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥ ७१ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिमूर्च्छितैः ।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ७२ ॥

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम्।
दोषान्हत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम्॥ ७३॥
तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा।
भुंक्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुंक्ते पित्तमादिशेत्॥ ७४॥
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा।
प्रक्षालितं विवर्णं चेत्पित्तं शुद्धं तु शोणितम्॥ ७५॥
तृषामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात्क्रियाम्।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हिता॥ ७६॥
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक्।
पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति॥ ७७॥
तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत्।
श्यामाकाश्मर्यबदरीदूर्वावीरैः शृतं जलम्॥ ७८॥
घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं शीतं प्रदापयेत्।
पिच्छाबस्तिं सुपीतं वा घृतमण्डानुवासनम्॥ ७९॥
गुदभ्रंशं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत्।
सामगन्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत्॥ ८०॥
यदा विरेचनं पीतं विडन्तरवतिष्ठते।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लेश्य नावहेत्॥ ८१॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन्दोषाः प्रकुपिता गदान्।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम्॥ ८२॥
पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मार्दवाद्धृतम्।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात्स्तम्भयेच्च तान्॥ ८३॥
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः।
तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा दद्याल्लङ्घनपाचनम्॥ ८४॥
रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा।
मारुतं कोपयित्वाशु कुर्याद्धोरानुपद्रवान्॥ ८५॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मारुतः।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः॥ ८६॥

स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृदूत्क्लेश्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥ ८७ ॥
दौर्बल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धे तीक्ष्णं च शोधनम् ॥ ८८ ॥"

तत्र श्लोकौ ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सर्वा हि सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥ ८९ ॥
एतान्विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
कुर्यात्संशोधनं सम्यगारोग्यार्थी नृणां सदा ॥ ९० ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

बस्तिव्यापत्तिसिद्धिः ।

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥
काः कति व्यापदो बस्तेः किं समुत्थानलक्षणाः ।
काश्चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ २ ॥
"नातियोगौ क्लमाध्मातौ हिक्का हृत्प्राप्तिरूर्ध्वता ।
प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्रवः ॥ ३ ॥
द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ४ ॥
गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ५ ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्ग्रहम् ॥ ६ ॥
नाभिबस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ७ ॥

तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः।
फलवर्त्योऽथ वा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम्॥ ८॥
बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान्।
सुरादिमूत्रवान्बस्तिः स प्राक् प्रेपितमानयेत्॥ ९॥

इत्ययोगव्यापच्चिकित्सा।

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते।
तस्य लिङ्गं चिकित्सां च शोधनाभ्यां समाचरेत्॥ १०॥
पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम्।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने॥ ११॥
द्राक्षायाः पक्कलोष्ट्रस्य प्रसादो मधुकस्य च।
विनीय सघृतं बस्तिं दद्याद्दाहेऽतियोगजे॥ १२॥

इत्यतियोगव्यापच्चिकित्सा।

आमदोषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः।
रुणद्धि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि॥ १३॥
क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम्।
कुर्यात्स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत्॥ १४॥
पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम्।
पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम्॥ १५॥
वचानागरसर्जैला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा॥ १६॥
दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम्।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च दीपनान्॥ १७॥
बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम्।
समूत्रमथवा व्यक्तलवणं मधुतैलिकम्॥ १८॥

इति क्लमव्यापच्चिकित्सा।

अल्पवीर्यो महादोषे रूक्षे क्रूराशये कृतः।
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम्॥ १९॥

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥ २० ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
फलश्यामादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः ॥ २१ ॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णैर्गुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्तिं यवमध्यां निधापयेत् ॥ २२ ॥
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ।
अथ वा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥ २३ ॥
बिल्वादिना निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ २४ ॥
इत्याध्मानव्यापच्चिकित्सा ।

मृदुकोष्ठेऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्धिक्कादिकं तत्र हिक्काघ्नं बृंहणं च यत् ॥ २५ ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ॥ २६ ॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चान्नं च वातनुत् ॥ २७ ॥
इति हिक्काव्यापच्चिकित्सा ।

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र कासक्षणोत्कटैः ॥ २८ ॥
स्यात्साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीफलैः ।
शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ २९ ॥
इति हृद्गतव्यापच्चिकित्सा ।

वातमूत्रपुरीषाणां दत्तवेगान्निगृह्णतः ।
अति वा पीडितो बस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥ ३० ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत्पार्श्वोदरं चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ॥ ३१ ॥

केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धनुषा त्रासयेच्च तम्।
गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः॥ ३२॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च बस्तिमस्य न्यसेदधः।
वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठो रुन्ध्यान्न म्रियते यथा॥ ३३॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गगः।
अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति॥ ३४॥
ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम्।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं चास्यानुलोमयेत्॥ ३५॥
पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः॥ ३६॥
बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते।
शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः॥ ३७॥

इत्यूर्ध्वव्यापच्चिकित्सा।

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः।
उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम्॥ ३८॥
स बस्तिः पायुशोफाय जङ्घोरुसदनाय च।
निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते॥ ३९॥
स्वेदाभ्यङ्गान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान्।
विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत्॥ ४०॥

इति प्रवाहिकाव्यापच्चिकित्सा।

दुर्बले तीव्रदोषे च दुष्कोष्ठे च तनुर्मृदुः।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽनिलः॥ ४१॥
मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्नूर्ध्वं मूर्धन्युपाहितम्।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च।
बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम्॥ ४२॥
कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि।
युञ्ज्यात्प्रधमनैर्नस्यैर्धूमैरास्यं विरेचयेत्।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्विन्नं भुक्तेऽनुवासयेत्॥ ४३॥

स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुतीक्ष्णातिमात्रया ।
यस्य बस्तिः प्रयुज्येत नातिमात्रं प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
प्रपन्नोऽङ्गरुजं कुर्यात्तं तैललवणान्वितम् ।
उष्णाम्बुप्रस्तरक्काथैः स्वेदैस्तमुपपादयेत् ॥ ४५ ॥
सबिल्वतैललवणा निरूहस्तस्य शस्यते ।
तैलावगाहस्विन्नस्य कारयेदनुवासनम् ॥ ४६ ॥
अभुज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कायं ततः परम् ।
विरेचनैर्निरूहैश्च बस्तिमिश्रानुलोमिकैः ॥ ४७ ॥

इति शिरःशूलव्यापच्चिकित्सा ।

सुस्विन्नस्निग्धदेहस्य यस्य बस्तिर्विधीयते ।
अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४८ ॥
स्रुतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥ ४९ ॥
विलोमनसमुद्धूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥ ५० ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
एरण्डपत्रनिष्क्काथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५१ ॥
यवान्कुलत्थान्कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ।
कुर्यात्सबिल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ॥ ५२ ॥
निरूहणे समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ।
ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् ॥ ५३ ॥

इत्यङ्गशूलव्यापच्चिकित्सा ।

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
बस्तिर्दोषान्निरस्याशु जनयेत्परिकर्तिकाम् ॥ ५४ ॥

त्रिकवङ्क्षणबस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम्।
विबन्धाल्पाल्पमुत्थानं गुदनिर्लेखनं भवेत् ॥ ५५ ॥
स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम्।
यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः ॥ ५६ ॥
ससर्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम्।
विनीय दुग्धे बस्तिः स्यात्तिक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥ ५७ ॥

इति परिकर्तव्यापच्चिकित्सा।

पित्तरक्तेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथ वा।
बस्तिर्लिखति पायुं तु तीक्ष्णोऽति विदहत्यपि ॥ ५८ ॥
स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तं चानेकवर्णवत्।
सार्यते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ ५९ ॥
आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम्।
सर्पिषा योजितं शीतं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ ६१ ॥
गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति परिस्रवव्यापच्चिकित्सा।

तत्र श्लोकाः।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता बस्तेः साकृतिभेषजाः।
बुद्ध्वा कात्स्न्र्येन तान्बस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति ॥ ६३ ॥
तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वादिलवणक्षारसर्षपैः।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा ॥ ६४ ॥
आपादतलमूर्ध्वस्थान्दोषान्पक्काशये स्थितः।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ ६५ ॥
यद्वत्कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत्पटः।
तद्वद्द्रवीकृतात्कायान्निरूहो निर्हरेन्मलान् ॥ ६६ ॥"

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रसृतयोगिका सिद्धिः ।

"अथेमान्सुकुमाराणां निरूहात्स्नेहनान्मृदून् ।
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ १ ॥
क्षीराद्द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २ ॥
एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषः ।
बिल्वादिमूलक्वाथाद्द्वौ कौलत्थाद्द्वौ स वातनुत् ॥ ३ ॥
पञ्चमूलरसात्पञ्च द्वौ तैलात्क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ४ ॥
सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रसृतौ हपुषाख्याच्च निरूहः शुक्रकृत्परः ॥ ५ ॥
पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात्सर्षपकल्कितः ॥ ६ ॥
निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मोहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ।
विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिकात् ॥ ७ ॥
कषायात्प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्कान्निरूहः क्रिमिनाशनः ॥ ८ ॥
पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ९ ॥
चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥ १० ॥
श्वदंष्ट्राश्वभिदेरण्डरसात्तैलात्सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्चयष्ट्याह्वात्कौन्ती मागधिका सिता ॥ ११ ॥
कल्को बस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरूहाः प्रसृता नव ॥ १२ ॥
मृदुबस्तौ जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षितैः स्वादुप्रत्यास्थापनमिष्यते ॥ १३ ॥

वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥ १४ ॥
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १५ ॥
अथवातिविरिक्तः स्यात्क्षीणविट्कः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान्पिबेद्व्यथवा सुराम् ॥ १६ ॥
सामं चेदतिसार्येत शूलारोचकवान्नरः ।
स तदा हपुषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १७ ॥
शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वस्तत्र स्ववर्गीयैर्बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ १८ ॥
षण्णामेषां द्विसंसर्गात्त्रिंशद्भेदा भवन्ति ते ।
केवलैः सह चेत्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ १९ ॥
शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।
सतृष्णादाहमूर्च्छान्तांश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २० ॥
तत्रामे वमनं कार्यं व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २१ ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयैर्बस्तिः शकृति शस्यते ।
स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहबस्तिः समीरणे ॥ २२ ॥
रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।
सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥ २३ ॥
शकृता वायुना चामे तेन वर्चस्यथानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्दोषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २४ ॥
पित्तेनामेऽसृजा वापि तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सव्योषकटुतिक्तकम् ॥ २५ ॥
तथामे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
आमे तनुकफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ।
वातेन विधिः पित्ते वा विट्पित्ते च तथानिले ॥ २६ ॥

मधुराम्लकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ।
शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ॥ २७ ॥
बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ।
कफेन विषि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ २८ ॥
व्योषतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥
स्याद्बस्तिर्व्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥ ३० ॥
मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
बस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ ३१ ॥
त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ ३२ ॥
युगपत्षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां च पञ्चानां बस्तिः षाड्रसिको मतः ॥ ३३ ॥
उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्खं सर्जरसं ब्राक्षीं कर्दमं च पलांशिकम् ॥ ३४ ॥

पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥ ३५ ॥
कच्छूराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तशालिभिः ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥ ३६ ॥
बालोदुम्बरकङ्कङ्गसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३७ ॥
स्थिरादीनां बलादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा ।
क्वाथेषु समसूराणां नवारिष्टाः पृथक् पृथक् ॥ ३८ ॥
कच्छूरामूलशाल्यादितण्डुलैर्वापि साधिताः ।
दधितक्रारनालाम्लक्षारेष्विक्षुरसेऽपि वा ॥ ३९ ॥
शीताः सशर्कराः क्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।
ससर्पिर्मरिचाजाजीमधुरा लवणाः शिवाः ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र।

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं बस्तिश्च मारुते कोष्णः।
शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च ॥ ४१ ॥
तिक्तोष्णकषायकटुश्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृति।
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते ॥ ४२ ॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्वन्द्वामयोगजेष्वपि च।
तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषेपूपक्रमः कार्यः ॥ ४३ ॥"
प्रासृतिका सव्यापत्क्रिया निरूहास्तथातिसारहिताः।
रसकल्पघृतयवाग्वश्चोक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धौ ॥ ४४ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः।

त्रिमर्मीया सिद्धिः।

"सप्तोत्तरं मर्मशतम् अस्मिन् शरीरे स्कन्धशाखाश्रितम् अग्निवेश! तेषामन्यतमपीडायां समधिका पीडा भवति चेतनानिबद्धवैशेष्यात् ॥ १ ॥

तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि शाखानां तदाश्रितत्वात्। स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्बस्तिशिरांसि तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तत्र हृदि दश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धिचेतनामहाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि ॥ ३ ॥

शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि ॥ ४ ॥

बस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनीनां नाडीनां मध्ये मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठितो भवति। बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्रयेव शरीरभेदः स्यात् आश्रयनाशादाश्रितस्य नाशः। तदुपघातात् तु घोरव्याधिप्रादुर्भावः। तस्मादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि। बाह्याभिघातात् वातादिदोषेभ्यश्च ॥ ६ ॥

तत्र हृदये अभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमापकर्षणजिह्वानिर्गम--मुख--तालुशोषापस्मारोन्मादप्रलाप--चित्तनाशादयः स्युः ॥ ७ ॥

शिरसि अभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रममोहवेष्टनचेष्टानाश-कास-श्वास-हनुग्रह-मूकगद्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्दनजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि ॥ ८ ॥

बस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवङ्क्षणमेहनवस्तिशूलकुण्डलोदावर्त--गुल्म--व्रध्नानिलाष्ठीलोपस्तम्भ--नाभिकुक्षि---गुदश्रोणिग्रहादयः ॥ ९ ॥

वाताद्युपसृष्टानां तु एषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियादिविधीनि उक्तानि। किं तु एतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः। प्राणमूलं च मर्म तच्च बस्तिकर्मसाध्यतमम्। तस्मात् न बस्तिसमं किंचित् कर्म मर्मपरिपालनमस्ति ॥ १० ॥

तत्र षडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धौ इह च विहितान् बस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेत् वातव्याधिचिकित्सां च ॥ ११ ॥

भूयश्च हृदि उपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन वान्येन वाम्लेन हृद्येन वा पाययेत। स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः हृद्रोगविहितं च कर्म ॥ १२ ॥

मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टे अभ्यङ्गस्वेदनोपनाहनस्नेहपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि ॥ १३ ॥

बस्तौ तु कुम्भीस्वेदो वर्तयश्च । श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरूहः । बिल्वादिस्वरससिद्धः शरकाशेक्षुदर्भगोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च । त्रपुपैर्वारुखराश्वाबीजयवऋषभककल्कितो निरूहः । क्षारयवतिल्वकभूष्टकल्कितो वा निरूहः । पीतदारुकसिद्धतैलानुवासनं तैल्वकं च सर्पिर्विरेकार्थम् ॥ १४ ॥

शतावरी-गोक्षुरक-बृहती-कण्टकारिकागुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विशारिवालोध्र-श्रेयसी-कुशकाशमूल-कषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराह्वोपकुञ्चिका-वत्सकत्रपुषैर्वारुबीज-शितिमारक-मधुकवचाशतपुष्पाश्मभेदवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलम् । उत्तरबस्तिर्निरूहः शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य बस्तिशूलमूत्रविकारहर इति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

हृदि मूर्ध्नि च बस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नात्कुर्वीत परिपालनम् ॥ १६ ॥
आघातवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १७ ॥
अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्मीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥ १८ ॥
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन्हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ॥ १९ ॥
धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥ २० ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ।
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ २१ ॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥ २२ ॥
श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोचयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ २३ ॥

मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गं च फणिज्झकम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २४ ॥
हिङ्गु तुम्बुरु पथ्या च पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवक्काथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतन्त्रके ॥ २५ ॥
हिङ्ग्वम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमाम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥ २६ ॥
शोधना बस्तयस्तीक्ष्णा हितास्तस्य च कृत्स्नशः ।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तु स्याद्घृतं हितम् ॥ २७ ॥
मधुरस्निग्धगुर्वम्लसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २८ ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २९ ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ ३० ॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ ३१ ॥
मूत्रौकसादं जठरं कृच्छ्रं सोत्सङ्गसङ्क्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्ठीला वातबस्त्युष्णमारुतौ ॥ ३२ ॥
वातकुण्डलिकाग्रन्थिविड्घातो बस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्ताँल्लिङ्गतः शृणु ॥ ३३ ॥
पित्तं कफो द्वयं वापि बस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तपीतं घनं सृजेत् ॥ ३४ ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात्पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ ३५ ॥
विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥ ३६ ॥
अपक्तिमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम्।
हन्यान्मूत्रादिसंघातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः ॥ ३८ ॥
मूत्रितस्य व्यवायात्तु रेतो वातोद्धृतं च्युतम्।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत्तत्कृच्छ्रमुच्यते ॥ ३९ ॥
खवैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति।
मणिसन्धौ स्रवेत्पश्चात्तदरुग्वाथ वाऽतिरुक्।
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुशेफसः ॥ ४० ॥
वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संक्षयः।
चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ४१ ॥
आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम्।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४२ ॥
मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः क्रुद्धो विधारयेत्।
मूत्ररोधार्तिकण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते ॥ ४३ ॥
ऊष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन्रक्तपीतकम्।
उष्णवातः सृजेत्कृच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्तिदाहवान्।
गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ॥ ४४ ॥
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली।
मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभग्नगौरववेष्टनैः।
तीव्ररुक् मूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥ ४५ ॥
रक्तं वातकफादुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्।
अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते ॥ ४६ ॥
रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा।
मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः।
विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ ४७ ॥
द्रुताध्वलङ्घनायासादभिघातात्प्रपीडनात्।
स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ ४८ ॥

शूलस्यन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु स्रवेद्धारां स्तम्भनोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ ४९ ॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरशस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥ ५० ॥
तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलमूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं सूत्रं घनं सितम् ॥ ५१ ॥
श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।
स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहोच्छ्वास एव च ॥ ५२ ॥
दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान्मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
बस्तिमुत्तरबस्तिं च सर्वेषामेव योजयेत् ॥ ५३ ॥
पुष्पनेत्रं च हैमं स्यात्सूक्ष्ममौत्तरबस्तिकम् ।
जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५४ ॥
तेनाजबस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।
यथा वयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ५५ ॥
स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा ।
सृष्टविण्मूत्रवेगेन पीठे जानुसमे मृदौ ॥ ५६ ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृतान्विते ।
शलाकयान्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥ ५७ ॥
ततः शेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५८ ॥
हिंस्यात् बस्तिगतं बस्तिं मूले स्नेहो न गच्छति ।
सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च ॥ ५९ ॥
प्रत्यागते द्वितीयं तु तृतीयं च प्रदापयेत् ।
अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च ॥ ६० ॥
पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः ।
वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्याकैः ससहाचरैः ॥ ६१ ॥

मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्तिं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
अग्रे तु सर्षपाकारं पश्चाद्वै माषसंमिताम् ॥ ६२ ॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ वाङ्गुष्ठसंमिताम् ॥ ६३ ॥
स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिको विधिः ।
परिहारस्य सव्यापत्सम्यकृदत्तस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
स्त्रीणां चार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदादत्ते ह्यपावृता ॥ ६५ ॥
गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।
बस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ।
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ॥ ६६ ॥
अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
विदध्यादुत्तरं बस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम् ॥ ६७ ॥
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ॥ ६८ ॥
गर्भमार्गे तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ॥ ६९ ॥
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनु वंशगतं सुखम् ॥ ७० ॥
द्विस्त्रिश्चतुर्वा तां स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ।
बस्तिं बस्तौ प्रणीते च बस्तिश्चानन्तरो भवेत् ॥ ७१ ॥
त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात्पुनस्त्र्यहात् ॥ ७२ ॥
अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ।
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ७३ ॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ ७४ ॥

जीवेत्रयहं चेद्भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥ ७५ ॥
रूक्षात्यध्यशनात्पूर्ववातावश्यायमैथुनैः ।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ७६ ॥
केवलः स कफो वार्धं गृहीत्वा शिरसोऽनिलः ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धे च वेदनाम् ।
शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ॥ ७७ ॥
नयनं वाथ वा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ।
चतुःस्नेहोत्तमां मात्रां शिरःकायविरेचनम् ।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम् ॥ ७८ ॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं वात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ७९ ॥
संधारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥ ८० ॥
सूर्योदयांशुसंतापाद्दुःखं विष्यन्दते शनैः ।
ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या च वर्धते ॥ ८१ ॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
सूर्यावर्तः स एव स्यात्सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥ ८२ ॥
शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्नि च स्नेहधारणम् ।
जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८३ ॥
बर्हितित्तिरिलावादिशृतं क्षीरोत्थितं घृतम् ।
नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोपसाधितम् ॥ ८४ ॥
उपवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।
दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यां पश्चाद्घाटे तु वेदनाम् ॥ ८५ ॥
तीव्रां कुर्वन्ति नासाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥ ८६ ॥
सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कावर्तनाशनैः ।
वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पं करोत्येत् ॥ ८७ ॥

तत्रामृताबलारास्नामहाश्वेताश्वगन्धकैः।
स्नेहस्वेदादिवातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥ ८८ ॥
नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु सूक्ष्मवित्।
द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति ताम् ॥ ८९ ॥
नावनं चावपीडः ध्मापनं धूम एव च।
प्रतिमर्षश्च विज्ञे नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ९० ॥
स्नेहनः शोधनश्चैव द्विविधं नावनं स्मृतम्।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥ ९१ ॥
चूर्णं स्याद् ध्मापनं नास देहस्रोतोविशोधनम्।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः॥ ९२ ॥
प्रतिमर्षो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्।
एवं तद्रेचनं कर्म तर्पणं शमनं द्विधा ॥ ९३ ॥
स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः।
शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्दितादयः।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ९५ ॥
रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते।
ध्मापनं धूमपानं च यथायोग्येषु शस्यते।
दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत् ॥ ९६ ॥
फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम्।
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत्स्नेहं विरेचनम् ॥ ९७ ॥
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम्।
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ॥ ९८ ॥
प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा कुर्यात्तर्पणमेव च।
उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ॥ ९९ ॥
प्रलम्बशिरसः किंचित्किंचित्पादोन्नतस्य च।
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान्भिषक् ॥ १०० ॥
अनवाक्शिरसे ह नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते।
अत्यवाक्शिरसे ह नस्यं मस्तुलुङ्गे च तिष्ठते ॥ १०१ ॥

त एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ।
वेद्य नासामुन्नाम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ १०२ ॥
तेन दक्षिणेनाथ दद्यादुभयतः समम् ।
ाड्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ॥ १०३ ॥
ा च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनःपुनः ।
स्नेहं श्लेष्मणा सार्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति ॥ १०४ ॥
दनोत्क्लेशित श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ।
ः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते ततः ॥ १०५ ॥
त्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ।
ो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।
ाल्लभुङ्निवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥
धेरेषोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य च ।
ङ्गुल्याथवा नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन वा ॥ १०७ ॥
रेक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाम्बु भोजयेत् ।
त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥
कशुद्धौ दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान्गदान्बहून् ।
ास्वं विहितं तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ॥ १०९ ॥
ालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ।
ीर्णे भोजने भुक्ते तोयपीनेऽथ दुर्दिने ॥ ११० ॥
तश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासने ।
रनं स्नेहनं रोगान्करोति श्लैष्मिकान्बहून् ॥ १११ ॥
श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ।
मे विरेचने गर्भे व्यायामाभिहतेष्वपि ॥ ११२ ॥
तो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धस्याञ्जनयेद्गदान् ।
त्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ॥ ११३ ॥
दादिः स्याद्घृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ।
ारशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य च ॥ ११४ ॥

रूक्षैः सेकाञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च शोधयेत्।
तेन ज्वरादयस्तत्र प्रशमं यान्ति तस्य तु ॥ ११५ ॥
स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नस्यमुच्यते।
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ११६ ॥
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात्प्रातर्निशि च सर्वदा।
नचोच्छिङ्घेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ॥ ११७ ॥"

तत्र श्लोकौ।

त्रीणि यस्मात्प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ॥ ११८ ॥
विधिरुत्तरबस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा।
षड्व्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्माध्याये प्रकीर्तितम् ॥ ११९ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः।

बस्तिसिद्धिः।

सिद्धानां बस्तीनां तेषु तेषु रोगेषु सर्वदा।
शृण्वग्निवेश गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ॥ १ ॥
"बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः।
सम्यक् स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान्रोगान्नियच्छति ॥ २ ॥
कर्मान्यद्बस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात्।
आश्वपतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ३ ॥
सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजम्।
सदुःखोद्गाराहृद्यत्वकोष्ठाबाधा विरेके स्युः ॥ ४ ॥
अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावदप्राप्तहीनधातुबलौ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकृदुत्तमं कर्म ॥ ५ ॥
बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान्नृणां ददत्याशु।
अनुवासनं निरूहश्चोत्तरबस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ६ ॥

शाखावातार्तानां सङ्कुचितस्तब्धभग्नसन्धीनाम् ।
विट्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्तिरुगादिषु च शस्तः ॥ ७ ॥
उष्णार्तानां शीताञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योगौषधयुक्तान्बस्तीन्सर्वत्र विनियुञ्ज्यात् ॥ ८ ॥
बस्तीन्न बृंहणीयान्दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ९ ॥
न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम् ।
युञ्ज्याद्विशोधनीयान्दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १० ॥
वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुताः सर्वे ।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥ ११ ॥
युञ्ज्याद्द्रव्याणि बस्तिष्वम्लं मूत्रं पयःसुराक्वाथान् ।
अविरोधाद्धातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १२ ॥
सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः सर्षपाः शर्करा लवणम् ॥ १३ ॥
आवापो बस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥
चिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये च मृदवः ।
सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥ १५ ॥
अर्धश्लोकैरतः सिद्धान्नानाव्याधिषु वर्गशः ।
बस्तीन्वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हानिह ताञ्छृणु ॥ १६ ॥
बिल्वाग्निमन्थश्योणाकाः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः ॥ १७ ॥
यवाः कुलत्थाः कोलास्थिस्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहा पिशितस्य रसान्विताः ॥ १८ ॥
नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।
मञ्जिष्ठाशारिवानन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥ १९ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गं च पैत्तिके त्रयः ।
सशर्कराघृतक्षौद्राः सक्षीरा बस्तयो हिताः ॥ २० ॥

अर्कस्तथैव चालर्क एकाष्ठीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥ २१ ॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ।
सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः ॥ २२ ॥
फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः ।
श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि ॥ २३ ॥
प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं काम्पिल्लकस्य च ॥ २४ ॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्वाशयविशोधनाः ।
व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥ २५ ॥
काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥ २६ ॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जाङ्गलानूपजं मांसमित्येते शुक्रवर्धनाः ॥ २७ ॥
जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥ २८ ॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांग्राहिका मताः ॥ २९ ॥
परिस्रवे शृतं क्षीरं सवृक्षीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३० ॥
कोलकतककाण्डेक्षुदर्भकालेक्षुशालिभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३१ ॥
कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
बस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३२ ॥
परिकर्तैस्तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।
देयो बस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितक्रियैः ॥ ३३ ॥
सुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।
हितः प्रवाहणे तद्वद्वृन्तैः शाल्मलिकस्य च ॥ ३४ ॥

अश्वावरोहिकाः काकनासाराजकशेरुकैः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥ ३५ ॥
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ।
बस्तिः प्रवाहणे देयो भिषजा कल्पितो धिया ॥ ३६ ॥
बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ।
काश्मरी बदरी दूर्वा तथोशीरप्रियङ्गवः ॥ ३७ ॥
जीवनीयैः शृतौ क्षीरा द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
बस्तौ प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥ ३८ ॥
गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ।
तेनैव विधिना बस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ३९ ॥
शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदुभिर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ ४० ॥
मधूकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ॥ ४१ ॥
रक्तपित्तप्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ।
बस्तिर्देयो विधिज्ञेन भिषजा युक्तिकल्पितः ॥ ४२ ॥
त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।
पक्वाशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥ ४३ ॥
परिस्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे ।
अतियोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४४ ॥
रक्तपित्ते द्वयं मेह एकत्रिंशच्च पञ्च च ।
सुलभाश्चौषधक्लेशा बस्तयो गुणवत्तमाः ॥ ४५ ॥
गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥ ४६ ॥
यथास्वमौषधैः सिद्धान्बस्तीन्दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्याद्रोगान्पृथग्विधान् ॥ ४७"

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

फलमात्रासिद्धिः ।

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
फलबस्तिवरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ १ ॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।
कतमत्प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ २ ॥
कफपित्तहरं परं फलेष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्यतया भिनत्ति तदिति चोवाच नृपोऽथ वामकः ॥ ३ ॥
कटुतुम्बीफलमुत्तमं मतं वमने दोषसमीरणं च तत् ।
तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णताकटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
कफपित्तनिबर्हणं परं स च धामार्गवमित्यमन्यत ।
तदमन्यत वातलं पुनर्वडिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥ ५ ॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।
अतिविज्जलमूर्ध्वभागिकं पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ६ ॥
कृतवेधनमाह वातलं कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।
तदसाध्विति भद्रशौनकः कटुकं चापि बलघ्नमित्यपि ॥ ७ ॥
इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।
"प्रशशंस फलेषु निश्चयं परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥ ८ ॥
फलदोषगुणान्सरस्वती प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।
न तु किंचिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ९ ॥
इह कुष्ठहिता गरागरी हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥ १० ॥
उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
मधुकं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं कटुकं च विज्जलम् ॥ ११ ॥
कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च ।
फलनामविशेषतस्त्वतो लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥ १२ ॥

गुरुणा च वचस्युदाहृते मुनिसङ्घैरिति पूजिते ततः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १३ ॥
सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमतमर्थवेदिना ।
नाभ्यधो गुदगतश्च शरीरात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १४ ॥
तद्गुरुरब्रवीदिदं शरीरं तन्नयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
केवल एव दोषसहितः स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥ १५ ॥
तं पवनं सपित्तकफविङ्कं शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।
सर्वशरीरगश्च गदसंघातप्रकाशनात्प्रशान्तिमुपयाति ॥ १६ ॥
अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोष्ट्रगोऽश्वाव्यजबस्तिकर्म ।
अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवीद्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः॥१७॥
अजाविके सौम्यगजोष्ट्रयोर्वा गवाश्वयोर्बस्तिमुशन्तिमाहिषम् ।
अजाविकादन्तसुबस्तिमुत्तरं वदन्ति बस्तिं विपरीतरूपम् ॥ १८ ॥
सुबस्तिमष्टादशषोडशाङ्गुलं तथैव नेत्रं च दशाङ्गुलं क्रमात् ।
गजोष्ट्रगोऽश्वाव्यजबस्तिसंधौ चतुर्थभागे च सकर्णिकं वदेत् ॥ १९ ॥
प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
निरूह उष्ट्रस्य तथाढकद्वयं गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ २० ॥
कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पली वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो द्विपञ्चमूलं सविकल्पनात्वियम्॥२१॥
गजेऽधिकोऽश्वत्थवटाश्वकर्णजाः सखादिराः प्रग्रहशालतालजाः ।
तथा च उष्ट्रे धवशिग्रुपाटलीमधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः॥ २२ ॥
पलाशभूतीकसुराह्वरोहिणीकषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।
पलाशदन्तीसुरदारुकत्तृणद्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २३ ॥
खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः शम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः ।
अजाविकानां त्रिफलापरूषकं कपित्थकर्कन्धु सबिल्वकोलजम् ॥२४॥
अथाग्निवेशः सततोऽन्तरान्तरा हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदातुराः श्रोत्रियराजसेवकास्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः॥२५
द्विजो हि शिष्याध्ययनव्रताह्निकक्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥ २६ ॥

नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा मृजाभिभूषानिरतापराङ्गना ।
सदासनादत्यनुबद्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥ २७ ॥
सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽन्येऽपि सदातुराश्च ते ॥२८
समीरणं वेगविधारणोद्धतं विबद्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः सुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत्॥२९
निरूहितं धन्वरसेन भोजितं निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।
बलाश्वगन्धासहबिल्वचित्रकान्द्विपञ्चमूले कृतमालकोत्पले ॥ ३० ॥
यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके रसः सपेष्यस्तु कलिङ्गकादिभिः ।
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः सदा नराणां बलवर्द्धनः परः ॥ ३१ ॥
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान्सदेवदारुत्रिवृता निदिग्धिकाम् ।
महान्ति मूलानि च पञ्च तद्भवान्विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥३२॥
सतैलसर्पिर्लवणैश्च पञ्चभिर्विमूर्च्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
तथैव शस्तं मधुकेन साधितं फलेन बिल्वेन शताह्वयाथ वा ॥ ३३ ॥
सजीवनीयस्तु रसेऽनुवासने निरूहणे चालवणे शिशोर्हितः ।
नचान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्धनं निरूहबस्तेः शिशुवृद्धयोः परम्॥३४॥"

तत्र श्लोकः ।

फलकर्मबस्तिवरतत्त्वनिश्चयो वाज्यादीनाम् ।
सततातुराश्च दृष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम् ॥ ३५ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

उत्तरबस्तिसिद्धिः ।

अथ खल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ १ ॥
निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ २ ॥

यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ।
गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ ३ ॥
अग्निसंधुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिभिर्भिषक् ।
रसोत्तरेणैव चरेत्क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ४ ॥
स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ५ ॥
अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक् ॥ ६ ॥
सर्वक्षमो निरासङ्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।
बलवान्सत्त्वसंपन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ७ ॥
एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ ८ ॥
उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचङ्क्रमणासने ।
अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥ ९ ॥
तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।
श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १० ॥
तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य सभेषजम् ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान्बस्तींश्च यापनान् ॥ ११ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्रोतोऽवरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपासाज्वरतमकहनुमन्याग्रहनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरभेदहिक्काश्वासादयः स्युः ॥ १२ ॥

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदवह्निविक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मापनहृदयेन्द्रियोपरोधस्फिक्पार्श्ववंक्षण-वृषण-कटीपृष्ठवेदना-संधिस्कन्धग्रीवादौर्बल्याङ्गाभितापपादशोफ-प्रस्वापहर्षणादयः ॥ १३ ॥

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवंक्षणश्रोणीपृष्ठशूलसक्थिसादनिस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसाभितापशिराधमनी–हर्षश्वासकासादयः स्युः ॥ १४ ॥

अत्यासनात् रथक्षोभजाः स्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः स्युः ॥ १५ ॥

अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषादयः स्युः ॥ १६ ॥

विषमाहिताशनाभ्याम् अनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैवर्ण्यकण्डूपामागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्शोविकारादयः ॥ १७ ॥

दिवास्वप्नात् अरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डुकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यतन्द्रा-निद्रा-प्रसङ्गग्रन्थिजन्म-दौर्बल्यरक्तमूत्राक्षितातालुलेपाः पिपासा च ॥ १८ ॥

व्यवायात् आशुबलसादोरुसादबस्ति-शिरोगुदमेढ्र-वंक्षणोरुजानुजङ्घा-पाद-शूल-हृदय-स्पन्दननेत्रपीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमन-कासश्वासशोणितष्ठीवितस्वरावसादकटी-दौर्बल्यैकाङ्ग-सर्वाङ्ग-रोगमुष्क-श्वयथु-वातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाड्यवेपथुबाधिर्यविषादादयः स्युः । उत्पाट्यत इव गुदस्ताड्यत इव मेढ्रम् अवसीदतीव मनो वेपते हृदयं पीड्यन्ते सन्धयस्तमः प्रविश्यतीव च ॥ १९ ॥

इत्येवमेभिरष्टभिरभिचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः ॥ २० ॥

तेषां सिद्धिः उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्गस्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिभिर्वातहरः सर्वो विधिर्मौनं च ॥ २१ ॥

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादि वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जम् ॥ २२ ॥

अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रूक्षस्वेदधूमपानलङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधावचारणं च ॥ २३ ॥

विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषक्रियाः ॥ २४ ॥

दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशनादिदीपनीयौषधोपयोगः । प्रकर्षणोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरसर्वो विधिः ॥ २५ ॥

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगः । तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्चाहाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापना बस्तयोऽनुवासनं च मूत्रवैकृतबस्तिशूलेषु च उत्तरबस्तिः । विदारी-

गन्धादिगणजीवनीयगणक्षीरसंसिद्धं तैलं स्याद्यापनाश्च बस्तयः सर्वकालं देयास्तानुपदेक्ष्यामः ॥ २६ ॥

मुस्तोशीर-बलारग्वधरास्नामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीत्रायमाणापुनर्नवा-बिभीतक-गुडूचीस्थिरादि-पञ्चमूलानि पलिकानि खण्डशः कॢप्तानि अष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्वाथ्य पादशेषे रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनःपुनः शृतः क्षीरावशेषस्तुल्यो जाङ्गलरसम-धुघृतः शतकुसुममधुककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससै-न्धवः सुखोष्णबस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूल-विषमज्वरब्रध्नकुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृग्रजो-विसर्प-प्रवा-हिकाशिरोरुजाजानूरुजङ्घाबस्तिग्रहाश्मर्युन्मादार्शःप्रमेहाध्मानरक्तपि-त्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति ॥ २७ ॥

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टका-रिका गोक्षुरकरास्नाश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारग्वधदेवदार्विति पलि-कानि खण्डशः कॢप्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत्। पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमादि कुष्ठ-मुस्त-पिप्पलीहपु-षाबिल्ववचा-वत्सकफलरसाञ्जन-प्रियङ्गु-यमानि-संक्षेपं कल्कितं मधु-घृत-तैलसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन्वा दद्यात्। सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललित-सुकुमारक्षतक्षीणस्थविरचिरार्शसामप-त्यकामानां च ॥ २८ ॥

सहचरबलामूर्वामूलशारिवासिद्धेन पयसा तथा बृहतीकण्टका-रीशतावरीच्छिन्नरुहाश्टतेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्ककृतेन पूर्ववद्बस्तिः ॥ २९ ॥

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीकण्टकारिकाद-र्भमूलयवकाश्मर्यबिल्वफलयवसिद्धेन पयसा मधूकमदनकल्कीकृतेन मधुघृतसौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मप्लीहार्दितस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्यो-बलजननो रसायनश्च ॥ ३० ॥

तथा बलातिबलारास्नारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवरण्डाश्वग-न्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्थ-

द्विप्रसृतं शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं निरूहप्रमाणं शेषं कषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गु-यमानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौद्रक्षीरमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं बस्तिं दद्यात् । शुक्रमूत्रवर्चःसङ्गेऽनिलजे गुल्महृद्रोगाध्मानब्रध्नपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च ॥ ३१ ॥

हपुषार्धकुडवद्विगुणार्द्धक्षुण्णयवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्ग-विसृत-वातरक्त-सक्तविण्मूत्र-स्त्रीखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च ॥ ३२ ॥

ह्रस्वपञ्चमूलकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधूकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीणविषमज्वरकर्षितस्य बस्तिः ॥ ३३ ॥

बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्द्धक्षुण्ण-यवाञ्जलि-कषायः पूर्ववद्बस्तिः स्थविरदुर्बलक्षीणशुक्राणां पथ्यतमः ॥ ३४ ॥

बलामधूकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन पयसा पक्त्वा मधुकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो बस्तिं दद्यात् ॥ ३५ ॥

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरूषकखर्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्षितस्य बस्तिः शस्तः ॥ ३६ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालियष्टिकयवगोधूममाषकषायपञ्चप्रसृतेन छागपयःशृतं पादशेषं कुक्कुटाण्डरससमधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो बलवर्णजननश्च । यापना बस्तयो द्वादश ॥ ३७ ॥

अल्पश्चैषां शिखिगोनर्दहंसाण्डरसे स्यात् ॥ ३८ ॥

सतित्तिरिः समयूरः राजहंसपञ्चमूलीपयःसिद्धं शतकुसुममधुकरास्नाकुटजफलपिप्पलीकल्कः घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो बस्तिर्बलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च ॥ ३९ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधूकरास्नामदनमधुकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो बस्तिः ४०

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं त्यक्त्वा स्थिरादिभिः पलिकैः सह

जले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनविदारीशतकुसुममधूककल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं बस्तिं दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरः ॥ ४१ ॥

कल्पश्चैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यादक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु च ॥ ४२ ॥

गोधानकुलमार्जारमूषिकशल्लकमांसानां दशपलान्भागान् सपञ्चमूलान्पयसि पक्त्वा तत्पयः पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो बस्तिर्बल्यो, रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रवृत्त्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चःशुक्राणां हिततमश्च ॥ ४३ ॥

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषनागहयनक्रहंस-कुक्कुटाण्डरस-मधु-घृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्तफलकल्कसंसृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः ॥ ४४ ॥

गोवृषबस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्तामधुघृतयुतं किंचिल्लवणितं बस्तिः ॥ ४५ ॥

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिरित्येते बस्तयः परमवृष्याः ॥ ४६ ॥

उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात्स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः ॥ ४७ ॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटक्वाथात्पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुषाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवंक्षणबस्तिवृषणानिलहरः ॥ ४८ ॥

मृगविष्किरानूपबिलेशयानामेतेनैव कल्पेन बस्तयो देयाः ॥४९॥

मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः। क्रिमिकुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोब्रध्नप्लीहमेहहरः ॥ ५० ॥

तद्वत्समधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिमेढ्रपाकपरिकर्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च ॥ ५१ ॥

मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्ववद्वस्तिर्बलासपादहर्षगुल्मजानूरुनिकुञ्चनबस्तिवृषणमेढ्रपृष्ठशूलहरः ॥ ५२ ॥

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतं मुस्तशताह्वाकल्कितं सलवणो बस्तिः सर्ववातरोगहरः ॥ ५३ ॥

तथा द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयवाशूकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मव्याधिबस्त्याटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसूचिकालसकेषु देय इति ॥ ५४ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान्स्नेहान्वक्ष्यामः ॥ ५५ ॥

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूराणां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थमेकैकं तद्वद्घृततैलगोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्। जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीराशृङ्गाटकमधूलिका-मधुकोच्चटकपिप्पलीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीककेशरकल्कान् पृषततरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षबर्हिजीवञ्जीवककुलिङ्गहंसानां रसं वसामज्जादेश्च प्रस्थं दत्वा साधयेत्। ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकमङ्गलाशीः स्तुतिदेवतार्चनैर्बस्तिं गमयेत्। नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमरसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् ॥ ५६ ॥

बलागोक्षुरकरास्नाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमायोज्य जलद्रोणशते प्रसाध्य तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्बस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसकारण्डव-सारसानां घृततैलयोश्चैकं पृथक् प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीबिसमृणालोत्पलपटोलफलात्मगुप्तान्नपाकितालमज्जक-खर्जूर-मृद्वीका-तामलकीकण्टकारीजीवकर्षभक्षुद्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलीह्रीबेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत्।

ब्रह्मघोषादिना विधिना तत्सिद्धं बस्तिमादद्यात्। तेन स्त्रीशतं गच्छेत् न चात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित्। एष वृष्यो वर्ण्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत्। क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्यतमः॥ ५७॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीक्षुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दन-मधूलिका-शारिवा मेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्यागुरुमञ्जिष्ठा व्याघ्रनखशटी-सहचर-सहस्रवीर्या-वराङ्ग-लोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेद्ब्रह्मघोषादिना विधिना। तत्सिद्धं बस्तिं दद्यात्, एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहरस्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुत् वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्धनः॥ ५८॥

इत्येते रसायनाः स्नेहबस्तयः सति विभवे शतपाका सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति॥ ५९॥"

भवन्ति चात्र।

इत्येते बस्तयः स्नेहाश्चोक्ता प्राणिषु सद्धिताः।
सुस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः॥ ६०॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः॥ ६१॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः।
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहबस्तिनिरूहयोः॥ ६२॥

तत्र श्लोकाः।

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च।
संभोजनं रथक्षोभे बस्तिष्वेतेषु गर्हितम्॥ ६३॥
शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्धस्तयस्त्रयः।
विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव॥ ६४॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन बस्तयः॥ ६५॥

दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन बस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥ ६६ ॥
आनूपैर्दक्षशिखिवक्रशयैश्च चतुर्दश ।
एकोनविंशदित्येते सहस्नेहैः समासतः ॥ ६७ ॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ।
नातियोगं न वा योगः स्तम्भितास्ते च कुर्वते ॥ ६८ ॥
मृदुत्वान्न निवर्तेरन्बस्तयश्चेन्निरूहणे ।
समूत्रैर्बस्तिभिस्त्वेकैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव च ॥ ६९ ॥
शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥ ७० ॥
अरिष्टक्षीरशीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसङ्गतः ॥ ७१ ॥
इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ।
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा ॥ ७२ ॥
कर्मणां वमनादीनां असम्यक्करणापदाम् ।
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ॥ ७३ ॥
इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम् ।
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ॥ ७४ ॥
दीर्घमायुर्यशः प्रज्ञामारोग्यं चापि पुष्कलम् ।
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ॥ ७५ ॥
विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ ७६ ॥
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तत्तु संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥ ७७ ॥
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्जितम् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥ ७८ ॥

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥ ७९ ॥
पञ्चत्रिंशद्धिचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।
तन्त्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ८० ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ ८१ ॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्तः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ८२ ॥
अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञो ह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ८३ ॥
प्रत्युच्चारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।
तन्त्रे व्याससमासाभ्यां भवन्त्येतानि कृत्स्नशः ॥ ८४ ॥
तन्त्रे समासव्यासोक्ता भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ।
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहतास्तु ताः ॥ ८५ ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥ ८६ ॥
एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात्प्रबुध्यते ॥ ८७ ॥
अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विचक्षणः ।
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान्भाग्यक्षये यथा ॥ ८८ ॥
दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥ ८९ ॥
तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।
तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ॥ ९० ॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
विमृशति यो विमलः प्रयोगनित्यः ।
स मनुजसुखजीवितप्रदानाद्
भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ९१ ॥

[illegible] हिता ।
सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ।
रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ॥ ९२ ॥
चिकित्सा वह्निवेशस्य सुस्थातुरहितं प्रति ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ९३ ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन्दृढबलेन तु ।
सिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम् ॥

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।